

Вероника ТЕРЗИ

8. БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Вероника ТЕРЗИ
БОЛГАРСЬКА МОВА

ВЕРОНІКА ТЕРЗИ

БОЛГАРСЬКА МОВА

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

2-ге видання, перероблене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВЕРОНИКА ТЕРЗИ

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Учебник за 8. клас
на средните общообразователни училища

Второ издание, преработено

Чернівці
„Букрек“
2021

УДК 811.163(075.3)
Т 35

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 № 243)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

ЗНАЦИ, С КОИТО СИ СЛУЖИМ

Задача

Запомни!

Отговори на въпроса!

Речник

За домашно

Припомни си!

Внимавай!

Терзи В. М.

Т 35 Болгарська мова : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. 2-ге вид., перероблене. Чернівці : Букрек, 2021. 248 с.: іл.

ISBN 978-966-997-061-9

УДК 811.163(075.3)

Терзи В. М.

Т 35 Български език : учебник за 8. клас на средните общообразователни училища. Второ издание, преработено. Черновци : Букрек, 2021. 248 с.: ил.

ISBN 978-966-997-061-9

УДК 811.163(075.3)

ISBN 978-966-997-061-9

© Терзи В. М., 2-ге вид.,
перероблене, 2021
© МПП „Букрек”, 2021

Скъпи осмокласници!

Отново сте на пътя към овладяване на книжовния български език, към повишаване на езиковата си култура и активизиране на придобитите езикови умения и навици в речевата ви практика. Вашите помощници на този път са учителят ви по български език и този учебник.

Учебното помагало е създадено, за да имате възможност да усъвършенствате своя усет към правилна, ясна и точна реч. Стила на учебника, който ви е познат от 5. клас, запазахме съзнателно, за да ви улесним работата с учебния материал.

Съдържанието на учебника е подчинено на основните цели и задачи на обучението: усвояване на правописните и правоговорните норми на съвременния български книжовен език, разширяване на речниковия ви запас, активизиране на граматическите категории с цел да се преодолеят диалектните отклонения в речевата ви практика.

Учебният материал е разпределен по теми, с които са съобразени подбраните упражнения и творчески задания. Практическата насоченост на учебните текстове, граматическите коментари, тренировъчните и творчески задачи ще способстват за постигане на учебните цели.

Няколко рубрики ще ви помогнат бързо да се ориентирате в съдържанието на всяка тема. Рубриката **ЗАПОМНИ!** съдържа важна информация по темата, която трябва да се запомни. Рубриката **ПРИПОМНИ СИ!** ви насочва към знанията, придобити в предходните класове, които ще ви бъдат необходими за разбиране на новата информация по темата. Рубриката **ВНИМАВАЙ!** ще ви помогне да избегнете грешките, обусловени не от правилата, а от изключенията от правилата. Рубриката **РЕЧНИК** съдържа лексикалното значение на лингвистичните термини, използвани в урока и необходими за усвояване на учебния материал по темата.

Допълнителните материали, представени в учебника, ще ви запознаят отблизо с България, една от членките в Европейския съюз, с основните исторически личности и периоди от българската история, с българската култура, с традиции и обичаи на българския народ.

Успех в изучаването на българския език!

Вероника Терзи

И ЗВЪННА ЗВЪНЧЕТО ПАК ЗА ПЪРВИ ЧАС

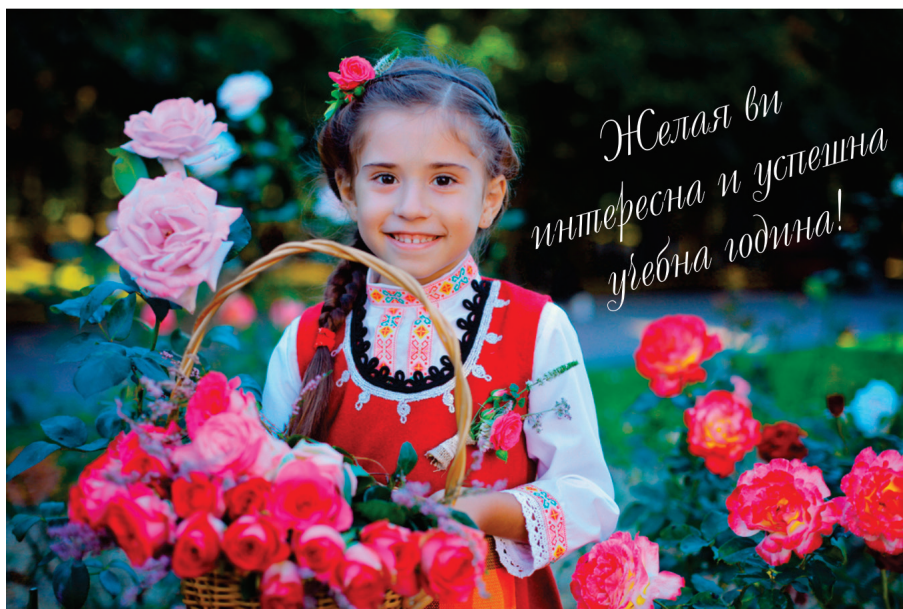
*Сред мъглите сиви натежават вред
ябълки хрупливи, круши като мед.*

*Знае да дарява щедро есента
всеки труд – и става по-богат света.*

*Щъркели в небето губят се над нас.
И звъни звънчето пак за първи час.*

*Весели, честити там ще прилетим,
скъпия учител с цвете ще дарим.*

Максим Рилски

■ ЕЗИКОВО ОБЩУВАНЕ И ТЕКСТ

Човешката дейност е невъзможна без езиковото общуване. В конкретното общуване се създава текст. Чрез текста хората предават и приемат информация – мисли, чувства, желаниа и т.н.

Когато разговаряме с някого, ние създаваме текст; новините, които слушаме и гледаме по радиото и телевизията, са текст; романът, повестта, които четем, са текст; даже народните песни, които слушаме, също са текст.

Създаването на текста зависи от речевата ситуация: разговаряме с някого, питаме или отговаряме, обясняваме нещо – всичко това са речеви ситуации или ситуации на общуване.

От конкретната ситуация зависи подборът на думите и изреченията във всеки текст.

ЗАПОМНИ!

- Текстът е **речево произведение** (устно или писмено), което се създава в определена ситуация на общуването. Той съдържа информация за темата на общуването, която се определя от целта на общуването. Информацията включва факти, които се предават или се оценяват от участниците в общуването.
- Текстът зависи от **речевата ситуация, темата** на общуване, **от участниците** в общуването (говорещ, пишещ, слушащ или четящ), **от целта** на общуването:
 1. **Речевата ситуация.** От речевата ситуация зависи какъв текст ще бъде създаден, какви думи ще са употребени в него и как те ще са свързани помежду си.
 2. **Темата.** Текстът зависи от това за какво говорим или пишем, тоест темата е съставна част на речевата ситуация.
 3. **Целта.** Текстът се създава винаги с определена цел:
 - да разясним нещо на слушателя/читателя;
 - да подтикнем слушателя/читателя към някакво действие;
 - да изразим чувствата си, отношението си към някого/нещо устно/писмено.
 4. **Участниците в общуването.** От участниците зависи:
 - преценка на казаното/написаното/прочетеното;
 - равнището на езиковата култура;
 - избор на темата и целта на текста.

■ ПРИЗНАЦИ НА ТЕКСТА

1. **Свързаност и завършеност.** Свързаността и завършеността се осигуряват от лексикални, морфологични и синтактични средства. От морфологичните езикови средства особено значение има глаголното време. Обикновено текстът се разгръща в едно основно време.
Изреченията в текста са свързани смислово, граматически и интонационно (при устно общуване).
2. **Тематичното единство на текста.** Думите и словосъчетанията в един текст най-често се групират тематично около една или няколко думи, които пряко насочват към темата/идеята на текста.
3. **Стиловото единство на текста.** От това единство се обуславя:
 - изборът на думите и начинът на тяхното съчетаване;
 - изборът на синтактичните конструкции и начинът на тяхното подреждане.

■ СТРУКТУРНИ ЧАСТИ НА ТЕКСТА

Основен признак на текста е смисловото му единство.

Смисловото единство на текста зависи от *единството между темата и идеята* на текста.

Текстът се разделя на отделни смислови части, във всяка от тях се разработва част от темата – **подтема** или **микротема**.

Смисловите части, основните структурни елементи на текста, най-често се оформят графически чрез **абзаци**.

Всеки абзац съдържа **изреченията**, които изграждат една смислова част и са тясно свързани помежду си по съдържание.

■ НАЧИНИ ЗА СВЪРЗВАНЕ НА ИЗРЕЧЕНИЯТА В ТЕКСТА

ПРИПОМНИ СИ!

Изреченията в текста могат да се свързват **верижно** или **паралелно**.

Упражнение 1

- **Обясни в кой от следните текстове има верижно свързване на изреченията и в кой – паралелно.**

А. Нощта напредна и унесе в дълбоки сънища всичко наоколо. Тъпото клопотарче на магарето вече не биеше. Бялото мъниче, свито на кълбо, спокойно бе заспало край догорелия огън, над който едва-едва избухваха и гаснеха немощни пламъчета.

Марица тихо подписнуваше тъмните си води между сънливите брегове и разправяше невнятни приказки на нощта.

Косачите един след друг заспах. Огънят почна да загасва.

(По Елин Пелин)

Б. Той спря до малкото мостче, пи вода, стоя дълго и, като никога, не се върна обратно у дома, а прегази реката и се упъти към близката наша нива, дето се люлееше току-що вретенила ръж, в чиито вълни се обаждаше пъдпъдък и над която играеха малки пеперуди. Белчо спря край нея, погледна я като нещо познато, близко и откъсна няколко стръка трева от синура.

(По Елин Пелин)

ПРИПОМНИ СИ!

- Езиковите средства, с помощта на които се осъществява връзката между изреченията в текста:
 - повторение на думи и словосъчетания;
 - чрез замяна с лични местоимения;
 - с разширяване на връзката – показателни местоимения плюс повторение на думата;
 - със синоними, лексикални и контекстови.
- При **верижното** свързване, когато **темата** е назована в предходно изречение или се подразбира от ситуацията на общуване, думата, която се назовава, може да се изпусне. **Ремата** никога не се изпуска, тъй като тя носи информацията.

Например: *Учениците изнесоха концерт.*

Участваха и в спортни състезания.

1. Единството на текста се осигурява от морфологичните езикови средства: глаголите **изнесоха**, **участваха** имат обща морфологическа характеристика (и двата глагола са от 3 л. мн.ч., мин.св.време, изявително наклонение, деятелен залог).
2. Общата морфологическа характеристика на сказуемите позволява да се използва общ подлог за двете изречения.

ПРИПОМНИ СИ!

- **Темата** в изречението е тази част от неговия състав, чрез която се назовава предметът на общуване, т.е. това, за което ще се говори. Темата е изходният пункт на общуването. Тя може и да не се назове, ако я подсказва ситуацията.
- **Ремата** в изречението е онази част от неговия състав, която предава нова информация за предмета, обусловена от целта на общуването.

Упражнение 2

► **Анализирай връзките между изреченията.**

От изученото по-рано знаете, че някои тела са прозрачни за светлината. Затова например стъклото на прозореца не ни пречи да

гледаме навън през деня, а в бистрото планинско поточе виждаме ясно камъчетата на дъното. Стъклото, водата, въздухът и др., през които преминава светлина, се наричат прозрачни среди. Средите, през които светлина не може да премине, са непрозрачни. Такива са например картонът, дървото, металните пластинки и др.

? Отговори на въпросите:

1. Към кой функционален стил се отнася текстът?
2. Какви видове изречения по състав преобладават в текста?
3. Как ще се промени този текст, ако го преразкажеш на учениците от 1. клас?

■ ФУНКЦИОНАЛНИ СТИЛОВЕ

Текстовете, които се употребяват в една сфера на общуване – например в административната, – имат общи черти. Но те се различават от текстовете, които се използват в друга сфера на общуване – например от всекидневните разговори.

ПРИПОМНИ СИ!

Най-разпространена е класификацията на текстовете според функциите им в общуването – затова тези стилове се наричат функционални:

- разговорен стил;
- научен стил;
- официално-делови стил;
- публицистичен стил;
- художествен стил.

■ ОСОБЕНОСТИ НА ОФИЦИАЛНО-ДЕЛОВИЯ СТИЛ

Текстовете, написани в официално-делови стил, служат за уреждане на отношенията между хората и учрежденията, между населението и държавата.

ЗАПОМНИ!

- Стилът на различни документи (служебни, съдебни и под.), на различни указания и съобщения се нарича **официално-делови**.
- Официално-деловият стил изисква **точно съобщаване на факти**, без да изразяваме своето отношение към тях.
- Към този стил отнасяме различни текстове: *съобщение (обява, покана, телеграма и под.), молба, автобиография, отчет, протокол и др.*

ЗАПОМНИ!

1.	Къде се използва този стил?	В делови служебни документи, в инструкции, в съдебни документи и под.
2.	С каква цел?	Да се съобщят сведения, които имат практическо значение, да се дадат точни указания, пълна информация.
3.	Какви особености има?	Официалност, точност, яснота, липса на емоционалност, не се изразява лично отношение.
4.	Какви езикови средства се използват?	Думи и изрази, които се употребяват в официална обстановка; повторение на едни и същи думи, специфични термини; съобщителни изречения.

ВНИМАВАЙ!

Текстовете от официално-делови стил имат прилика с научните (научен стил), но за тях е характерно нещо, което липсва при научните текстове: текстовете са много клиширани, понякога до такава степен, че за определен тип текст може да се създаде дори *бланка*, в която се попълват само празните места.

Упражнение 1

▶ **Докажи, че текстовете са от официално-деловия стил.**

А.

Уважаеми пътници!
По технически причини ще се промени разписанието на влаковете от София за Варна.
За справки се обърнете към бюро „Информация“.
Билетите за днес, 12 април, могат да бъдат заверени на касите на гарата.
От ръководството

Б.

До всички гости на нашия град!
Скъпи приятели!
Каним ви на празниците на младежкия театър на 15 май от 10 часа пред Народния театър „Иван Вазов“.
Очакват ви приятни изненади!
От кметството

ЗАПОМНИ!

- **Съобщение** е текст, чрез който се информира за някакво събитие.
- Съобщението се оформя в зависимост от това дали е лично (до един човек), или е колективно (до група хора).

Упражнение 2

Д Напиши съобщение за някое училищно мероприятие, като използваш дадения план.

1. Какво ще се състои?
2. Кога (ден, дата, час) ще се състои?
3. Къде ще се провежда?
4. Кой урежда провеждането?
5. С каква цел?
6. При какъв дневен ред?
7. За кого се отнася?
8. Кой да присъстват?
9. Как да се подготвят?
10. Дата и подпис.

Упражнение 3

▶ Открий грешките, които са допуснати в обявата. Редактирай обявата според изискванията на официално-деловия стил.

Загуби ми се кучето! Помогнете ми да го намеря! То е цялото бяло, само на ушите има две черни петна. Малко е, с къси крачета и дълга мека козина. Аз много обичам кучето си. Ако го намерите, позвънете на тел. 729-17-34.

■ РАЗГОВОРНИЯТ СТИЛ

Разговорният стил (книжовно-разговорната реч) заема особено място в системата на функционалните стилове.

Ако изхождаме от признаците *разговорност-неразговорност*, *книжовност-некнижовност*, за разговорния стил може да се каже, **че текстовете му са книжовни и разговорни**.

ЗАПОМНИ!

Разговорният стил (книжовно-разговорната реч) следва нормите на книжовния език, но този стил има известна свобода, която е породена от отношенията между участниците.

ВНИМАВАЙ!

За да използваш успешно разговорната реч, е нужно да владееш книжовния език.

ОСОБЕНОСТИ НА РАЗГОВОРНИЯ СТИЛ

1. Речевата сфера на разговорния стил обхваща ситуации на общуването *в неофициална обстановка*: у дома, на гости при близки хора, в магазина, в училище по време на междучасието и под.

2. Общуването по-често е *устно, пряко*.
3. За разговорния стил е характерна по-често *диалогичната форма*. От значение е и *несловесният език* (жестове, пози, мимика).
4. Езиковите особености на текстовете в разговорния стил зависят от комуникативната ситуация:
 - често се употребяват прости, кратки и непълни изречения, емоционално оцветени, вметнати изрази, раздвижен словоред, разговорни съюзи и т.н.;
 - често се използват фразеологизми, понякога – диалектни и даже жаргонни думи;
 - много важно значение имат интонацията, силата на гласа и ритъмът;
 - жанровете трудно се определят, най-често това са кратки диалози, свидетелски и несвидетелски разкази и др.

Упражнение 1

▶ Редактирай текста.

Кинокамерата е оптикомеханичен апарат за фотографиране на движещите се обекти. Ако знаете само колко е страхотно да се снима. При снимане се постига ефект, благодарение на който движещите се обекти изглеждат живи и динамични. Ефекта се постига чрез последователни бързоредуващи се фотоснимки (обикновено по 24 в сек.) върху движеща се зад обектива филмова лента.

? Отговори на въпросите:

1. Защо отговорът на ученика се нуждае от редактиране?
2. Има ли правописни грешки?

Упражнение 2

▶ Виж раздела „Диалози“.

? Отговори на въпросите:

1. В текстовете на диалозите има ли елементи от разговорния стил?
2. Защо такива елементи се използват в диалозите?

Упражнение 3

▶ Сравни изреченията.

1. Аз не съм разбрал как действа този апарат.
2. Просто, просто не съм го разбрал как действа тоа апарат.

? Отговори на въпросите:

1. Кое е общото между изреченията?
2. Кое е различното между изреченията?

■ УСТНИ И ПИСМЕНИ УЧЕНИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ

■ СЪЧИНЕНИЕ РАЗСЪЖДЕНИЕ – ОТГОВОР НА ВЪПРОС

ПРИПОМНИ СИ!

- **Видове съчинения:** повествование, описание, разсъждение.
- В **повествованието** се включва информация за героите, за времето и мястото на случката, за действията на героите, за събитията след случката.
- Събитията в повествованието трябва да са свързани и подредени така, че да е ясно в каква последователност се протичат.
- **Описанието** може да съдържа информация за това:
 - как изглежда описваният обект;
 - как се променя описваният обект във времето;
 - какво е присъщо за характера и поведението на описвания обект (ако става дума за живо същество);
 - какво е отношението към описвания обект.
- Може да се описват хора и отделни предмети, природни и битови картини, действия и състояния.

ВНИМАВАЙ!

- Съчиненията рядко могат да се определят като чисто повествование, описание или разсъждение.
- В повечето случаи трите типа текст се съчетават.

ЗАПОМНИ!

- Ако трябва да изясним причините, да докажем позицията си, да стигнем до извод, трябва да пишем **съчинение разсъждение**, като отговаряме на въпроса **защо?**
- **Разсъждение** – поредица от мисли във вид на извод като отговор на въпрос: литературен, научен, житейски, нравствен и др.
- В текста разсъждаваме (формулираме теза, аргументи и изводи) с цел:
 - да осведомим за мнението си по проблема – **информативна функция**;
 - да убедим в правотата на заеманата позиция – **убеждаваща функция**.В зависимост от предмета и условията на общуването една от двете функции е **основна**.
- Ако пишеш съчинение разсъждение, трябва да защитиш собственото си становище :
 - 1) анализирай внимателно темата;
 - 2) формулирай тезата си – тя е твоята гледна точка по темата;

- 3) събери и подреди информацията, която ще използваш в аргументацията си за доказване на тезата;
 - 4) най-важното е да **разсъждаваш** върху причинно-следствените връзки между фактите/мислите, които използваш.
-

Упражнение 1

▶ Състави писмено план за устно съчинение **разсъждение** на тема „*Не питай старо, а патило*“.

? Отговори на въпросите:

1. От какви структурни елементи се състои планът?
2. В коя част на съчинението се съобщава темата?
3. В коя част се формулира тезата?
4. Как и в коя част на съчинението се доказва тезата?
5. В коя част се излага изводът от предложените разсъждения?

ЗАПОМНИ!

- Съчинението **разсъждение** се състои от *Встъпление (Увод)*, *Същинска част* (теза, подтези, аргументи), *Заключение* (кратко обобщение, извод от направените разсъждения).
 - Тезата съдържа **личната позиция** на автора, която трябва да се защити.
 - Тезата може да се изгражда от едно или от няколко твърдения – **подтези**.
 - Доказателството се казва **аргумент**.
 - Съчинението **разсъждение** може да съдържа и **антитеза**, която също трябва да бъде формулирана ясно и конкретно.
 - Аргументира се чрез факти и разсъждения, свързани с теза или подтези.
 - Заклучението е обобщаващ **извод** въз основа на доказателствата.
-

Упражнение 2

▶ Разделете се на пет групи. Всяка група да подготви – чрез съвместно обсъждане – устен разговор на въпроса: „При каква житейска ситуация се употребява дадената пословица/поговорка?“, като си избере една от предложените теми:

1. По-добре късно, отколкото никога.
2. Доброто далече се чува, лошото още по-далече.
3. Направи добро и го хвърли в морето.
4. Не плюй в кладенеца, от който ще пиеш.
5. Дето старо не се почита, там за добро не питай.

► **Съвместно:**

- 1) обсъдете темата, която трябва да е избрана от всички участници в групата;
- 2) обмислете тезата по въпроса;
- 3) планирайте аргументацията;
- 4) формулирайте извода;
- 5) излъчете говорител на групата, който да представи отговора на избрания въпрос.

Упражнение 3

Д **Избери една от предложените теми за писмен отговор.**

1. Правдата по-ярка ли е от слънцето?
2. Какъв да бъдеш и какъв да не бъдеш?
3. Защо трябва да правим утринна гимнастика?
4. Каква професия ще си избереш – интересна, престижна или доходна?
5. Кой науки трябва да развиваме, за да осигурим опазване на околната среда?

? **Отговори на въпросите:**

1. Как ще класифицираш темите по типа на въпроса: нравствен, научен, житейски или друг?
2. От кои композиционни части трябва да се състои текстът на твоето съчинение разсъждение?
3. Кой вид план си използвал/-а за написването на съчинението си?

■ ТЕКСТ В МАСОВАТА КОМУНИКАЦИЯ

ЗАПОМНИ!

- Текстовете в масовата комуникация се наричат **медийни** или **публицистични**.
- Медийните текстове (устни и писмени) имат определени особености:
 - дават информация за актуални и важни за обществото събития;
 - въздействат върху читателите (слушатели, зрители) чрез подбор на факти, пряко изразени мнения и употреба на определени езикови средства;
 - влияят върху формирането на обществено мнение в различни сфери на общуване.

ПРИПОМНИ СИ!

Сфери на общуване: естетическа, битова, медийна, научна, административно-делова и др.

- Общуването в медийната сфера се нарича **масова комуникация**.
- Думата **медия** означава *посредник, средство*, а **масмедия** – посредник в обществото.

ЗАПОМНИ!

- При масова комуникация информацията се разпространява към много широка аудитория чрез **средства за масова комуникация**, или **медии**.
- Видове медии: **електронни** (сайтове, социални мрежи в Интернет, радио, телевизия) или **печатни** (вестници, списания).
- Медийните текстове се различават по *форма, цели и съдържание*.
- **Основните жанрове** са: *информационна бележка, репортаж, интервю, статия* и др.
- **Основните функции** на медийните текстове са: *информираща, въздействаща, коментираща, развлекателна*.

ИНФОРМАЦИОННА БЕЛЕЖКА

ЗАПОМНИ!

- Информационната бележка е **кратък** медиен текст, в който се съобщава новина, без пряко да се изразява отношение към нея.
- Информационната бележка съдържа сведения:
 - за актуално събитие;
 - за времето и мястото на събитието;
 - за участниците.
- За информационната бележка е характерно:
 - информативната функция;
 - в текста се използва **неутрална лексика** в **прякото** си значение и разказни изречения;
 - **точно** **назоваване** на фактите и лицата, времето и мястото, свързани със събитието.

Упражнение 1

- ▶ Влез в новинарски сайт и си избери *информационна бележка* от раздел, който ти е интересен (например „Спорт“, „Концертната дейност на украинските музикални групи“, „Фестивали на народното творчество в Украйна“).

❓ Отговори на въпросите:

1. Кой елементи на този жанр откриваш в избрания текст?
2. Кой елементи липсват?

Упражнение 2

▶ Разделете се на екипи. Задачата на всеки екип е да напише *информационна бележка*, като използва сведения за някое актуално събитие – спортно или културно, обществено или лично.

? Отговори на въпросите:

1. Какво се случи/ще се случи?
2. Кога и къде?
3. Кой са участниците?
4. Какво важно и/или интересно има в събитието?

Упражнение 3

Д Потърси в Интернет информация за карнавала в Рио де Жанейро или във Венеция. Напиши *информационна бележка*, в която да разкажеш за провеждането му.

? Отговори на въпросите:

1. За коя медия ще бъде предназначена *бележката*: вестник, списание, радио, Интернет?
2. Зависи ли формата и съдържанието на информационната бележка от вид медия, за която е предназначена?

Упражнение 4

▶ Посочи примери на *фалшива новина* в сайтове или социални мрежи.

? Отговори на въпросите:

1. Как си я разпознал/-а?
2. Каква вреда може да нанесе подобна фалшива новина?

ВНИМАВАЙ!

- Към всеки медиен текст трябва да се отнася критично.
- Първо анализирай:
 - обективна ли е информацията;
 - аргументирани ли са мненията в текста;
 - не са ли фалшиви новините.

ЗАПОМНИ!

- Фалшивите новини често имат крещящо заглавие (включва експресивна лексика), за да привлекат повече читатели.
- Не се посочват конкретни източници на информацията.
- Новината не се открива в известни и уважаеми новинарски сайтове. Ако е истинска, те щяха да я публикуват.
- В сайта, където се публикува новината, липсва информация за самия сайт.

КНИЖОВЕН ЕЗИК И ДИАЛЕКТИ

Езикът е жив организъм. Той расте, развива се, видоизменя се. Навярно в бъдещите времена под усилия на големи таланти той ще се усъвършенства повече, ще се облагороди...

Аз мисля, че днешният книжовен език ще остане по хубост същият, само по-префинен и по-богат. Той ще носи печата, който му даде длетото на талантливите майстори – от Ботева до Яворова и Кирила Христов. Ще се напишат на него само по-велики творения сигурно, и с това главно ще се различава от днешния...

Но и тъй, както е днес, езикът ни е, както казах, пак великолепен по звучност, по изразителност и по енергия. И ние си го обичаме като едно от най-скъпите наследства, завещани нам от дедите ни.

Иван Вазов

? Отговори на въпросите:

3. Според тебе, вярна ли е прогнозата на Иван Вазов?
4. В текста има ли отклонения от днешната книжовна норма?
5. Защо Иван Вазов се смята за патриарх на книжовния български език?
6. Знаеш ли че има Речник на езика на Иван Вазов, който наброява над 45000 думи?

■ РАЗВОЙ НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

До началото на XIX век българската доста оскъдна писменост се опирала много върху черковнославянския език. Разбира се, влиянието му не е могло да бъде последователно и в повечето случаи основата на езика си е оставала новобългарска (напр. у Паисий Хилендарски и Софроний Врачански).

През първата половина на XIX век във връзка с интензивното културно развитие на българската нация започва процесът на изграждане на национален книжовен език. Обаче някои книжовници смятат, че за основа трябва да послужат нормите на старобългарския език. Редица други книжовници, като Петър Берон, Васил Априлов, Иван Богоров, смятат, че националният език трябва да се изгражда само върху основата на живите народни говори. Петър Берон е първият български книжовник, който смело въвежда живата народна реч в своя Рибен буквар (1824 г.).

В резултат на продължителни борби в книжовния език се внедрява основната лексика и граматическата система главно на българските балкански говори.

Във връзка с развитието на българското светско училище от 30-те години на XIX век насам се създава постепенно елементарна учебна литература, появяват се и първите български граматики, създадени от Николай Рилски и Иван Богоров.

По време на националноосвободителните борби и след Освобождението книжовният език, благодарение на българските писатели, поети и развитието на периодичния печат, продължава да се развива, става по-единен.

▶ Прочети текста.

Припомни историята на преселването на българите в Буджака.

Прецени значение на българските говори за запазването на българите-преселници като етнос.

? Отговори на въпросите:

1. Какво знаеш за Болградската гимназия и за приноса на нейните випускници в развитието на книжовния език?
2. Защо трябва да се пазят нашите местни български говори?
3. Какво можеш да направиш ти за запазването на родния си говор?

ЗАПОМНИ!

- Книжовният български език е форма на общонародния език.
- С помощта на книжовния език можем да общуваме във всички сфери на човешката дейност.
- Книжовният език е средство за общуване в институциите, в медиите, в публичното пространство.
- Книжовният език има следните отличителни черти:
 - той е богат и обработен;
 - предлага многообразни възможности за изразяване на идеи;
 - реално съществува чрез различни функционални стилове, обслужващи речевите сфери;
 - подчинява се на общозадължителни *кодифицирани* норми, чрез които се осигурява единство на говоренето и писането.
- Дialeктите са една от формите на общонародния език.
- Местните диалекти са ограничени териториално, т.к. са ограничени в определени части на даденото езиково пространство.

РЕЧНИК

Кодификация – това е описание на книжовната норма под формата на правила в граматиките, в различните видове речници (правописни, правоговорни, тълковни и др.), както и в учебниците по български език.

- В историческото развитие на всеки народ се различават:
 - битова сфера, свързана с всекидневието на хората;
 - научна сфера;
 - административна сфера;
 - официално-делова сфера;
 - общественно-политическа сфера;
 - културна сфера.

■ ДИАЛЕКТНО ДЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Под **български език** обикновено се разбира книжовният (литературният) български език, на който говорим в официална обстановка, на който се печатат книги и вестници, на който се извършват всички обществени прояви и пр. Наред с книжовния език обаче съществуват и ред народни говори (териториални диалекти), езикови разновидности на общонародния български език.

Народните говори се отличават един от друг на първо място по фонетични особености, а след това по особености на речниковия състав. Териториалните диалекти имат не само свой основен речник, а и граматичен строеж.

Българските говори се делят на две основни групи – **източна и западна** – по изговора на **променливото я**. Границата между тези две групи се нарича **ятовата граница**. Диалектите, разположени от двете ѝ страни, се различават по **якането**. В западните говори няма **променливо я** (*бел – бели, голем – големи* и др.), в източните говори, както и в книжовния език, това фонетично явление е запазено (*бял – бели, голям – големи*).

Източните говори се делят на североизточни и югоизточни. Границата между тях е относителна, както и ятовата граница. Мигрирането на населението е оказало влияние върху делението им.

В Южна Украйна са представени 104 български говора (102 източни и 2 западни). Всеки от тях има свои особености, донесени от българските преселници.

? Отговори на въпросите:

1. Към коя група – източна или западна – се отнася родният ти говор?
2. Можеш ли да определиш неговата принадлежност, като провериш по картата от кой регион на България са дошли основателите на родното ти село?

Упражнение 1

- Прочети и преведи откъса от научната статия на професор Иван Стоянов, роден в Болградско, за българското малцинство в Украйна.

В Україні живуть і працюють болгари – нащадки переселенців, які покинули свою батьківщину півтора-два століття тому, рятуючись від османського іга. Зараз вони утворюють більш-менш компактні масиви населених пунктів на півдні нашої держави. В Одеській області – це Болградський, Ізмаїльський, Арцизький райони. Найбільше болгар проживає у Приазовському та Приморському районах Запорізької області. Болгари також проживають в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Кіровоградській області та в Криму. Це найчисленніша болгарська етнічна група за межами Республіки Болгарія. (според: Українсько-болгарські культурні взаємини ХХ ст. Київ. Наукова думка, 1988 р.)

Упражнение 2

- Въз основа на текста от упр. 1 направете дискусия, като отговаряте на въпросите:

1. Съгласни ли сте с твърдението, че най-много болгари живеят в Одеска област?
2. Колко българско население живее във вашето село?
3. Дали има други села в района, където живеят болгари?
4. В кои други страни, освен Украйна, още има българска диаспора?
5. В коя държава има най-голяма българска етническа група зад пределите на България?

Упражнение 3

- Посочи десет думи от родния ти говор, които не се срещат в книжовния език.

Упражнение 4

- Посочи десет думи от книжовния език, които не се употребяват в родния ти говор.

Упражнение 5

- Сравни така ли се произнасят дадените думи в родния ти говор:
- о: буболечка, гостувам, отивам, горещо, грозотия, овца;
 - е: бате, време, зелен, трева, дебел;
 - ѿ: вода, вторник, всички, взимам, двор, дърво, наляво.

Упражнение 6

- Посочи как се произнася звук Х в родния ти говор.
1. Нахраня, снаха, муха, хубав, настръхна, хора, хляб, дреха.
 2. Сух, махам, махна, духам, глух.
 3. Хващам, хвръквам, хвърля, хваля, хвана, хвърча, хващане.

Упражнение 7

▶ Провери как се произнасят въпросителните местоимения и наречия в родния ти говор.

1. Какво, какъв, кой, коя, кое, кои.
2. Къде, кога, защо, откъде, откога.

Упражнение 8

▶ Провери, употребяват ли се тези думи в родния ти говор и как се произнасят, ако ги има.

Чорап, човек, говоря, вилица, царевица, влизам, вървя, слънчоглед, приличам, ножче (за бърснене), въглища, устна, прозорец, топлийка, пипам, сако.

■ ЗАДАЧА ЗА УЧИТЕЛЯ И УЧЕНИЦИТЕ

- Няколко столетия българските говори способствали за запазване на българите като етнос извън България, в това число и в Украйна. И досега южноукраинските говори се използват в бесарабските и таврийските български села като средство за общуване.
- Изучаването на говорите е много важно: разглежда се историческото развитие на българския език, проучва се взаимното влияние на говорите и други езици, анализират се диалектните отклонения в речевата практика на учениците, изучаващи книжовния език и т.н.
- Изучаването на книжовния език ще се улесни, ако като основа на обучението ще се използва съпоставка на книжовния език и говора.
- Опитайте се всички заедно да напишете обективна писмена характеристика на родния си говор с помощта на Въпросника.

■ ПРИМЕРЕН ВЪПРОСНИК ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ НА НАЙ-ХАРАКТЕРНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ГОВОРА

За да се отчитат особеностите на родния говор, трябва да имаме обща характеристика на говора. Тъкмо преодоляване на диалектните отклонения в речевата практика на учениците е една от основните задачи на обучението по български литературен език. Това означава, че за всяко езиково явление, което се различава в говора и в книжовния език (на фонетично, лексикално или граматично равнище), трябва да се отдели повече внимание.

Трябва да се състави кратка справка-характеристика на говора, в която да са отразени и подкрепени с конкретни примери от говора следните фактори:

ГЛАСНИТЕ ЗВУКОВЕ:

- 1) колко са основните гласни фонemi;
- 2) как в говора се произнасят гласните в ударена и неударена позиция;
- 3) как се проявява потъмняване на гласните (има ли съществени отличия от книжовния език);
- 4) как се проявява в говора редуването **я//е** на мястото на старобългарския **Ѣ**;
- 5) как се произнасят съчетанията **ър//ръ, ъл//лъ**.

СЪГЛАСНИТЕ ЗВУКОВЕ:

- 1) колко са основните съгласни фонemi;
- 2) дали се противопоставят меките и твърдите съгласни;
- 3) колко са меките съгласни;
- 4) няма ли смекчаване на съгласните в края на думата;
- 5) как се употребява **х** (във всички положения в думата);
- 6) как се употребяват в говора африкатите **дж** и **дз**;
- 7) отбелязва ли се вмъкване и изпадане на съгласни (зрели – здрели, дои – дови и под.);
- 8) как се произнасят книжовните думи, съдържащи **вн, дн, мн, кт** и др.;
- 9) как се проявява регресивното асимилиране на съгласните.

УДАРЕНИЕТО:

- 1) има ли отлики в поставянето на ударение в говора и в книжовния език;
- 2) има ли отклонения при образуване на граматичните форми на думата;
- 3) как се слага ударение в думите за активно усвояване.

МОРФОЛОГИЯ:

- 1) има ли отклонения при съществителните имена по род и число;
- 2) има ли отклонения при образуване на членните форми на съществителните имена;
- 3) книжовно ли се образуват форми за множествено число на съществителните;
- 4) как се образуват формите за множествено число при прилагателните (особено на **-ски, -шки**);
- 5) как се образуват членните форми на прилагателните имена (особено от м.р. ед.ч.);
- 6) как се образуват числителните имена;
- 7) книжовно ли се образуват числителните имена в говора;
- 8) употребява ли се бройна форма на неодушевените съществителни от м.р.;
- 9) има ли отклонения при местоименията (на фонетично и лексикално равнище);

10) има ли отклонения при употреба на местоименията, особено при енклитиките;

11) запазени ли са в говора падежните форми на въпросителните, относителните и др. местоимения, характерни за книжовния език;

12) има ли отклонения при употреба на притежателните и възвратно-притежателните местоимения;

13) отличава ли се темпоралната система на говора от тази в книжовния език;

14) кои частици и как се употребяват във формите на глаголните времена;

15) кои частици и как се употребяват при спрежение на глаголи във въпросителна и отрицателна форма.

СИНТАКСИС:

1) наблюдават ли се отклонения при употреба на предлозите;

2) спазва ли се нормативният словоред при употреба на енклитичните думи;

3) запазени ли са в говора остарелите падежни форми при имената;

4) употребяват ли се конструкциите от типа „*той му дават*” вместо „*на него му дават*”;

5) не е ли прието във въпросително-отрицателните конструкции частицата *ли* да се слага веднага след частицата *не*.

ЛЕКСИКА И СЛОВООБРАЗУВАНЕ:

1) как се проявява междуезиковата интерференция на лексикално равнище;

2) има ли диалектни отклонения на лексикално равнище;

3) има ли диалектни отклонения при слово- и формообразуване.

В зависимост от степента на запазването на говора трябва да се определят и допълнителни въпроси, необходими за общата характеристика на говора и на граматичните категории, които не са представени в говора, рядко се употребяват или имат други функционални характеристики (например, причастия, преизказно наклонение и др.).

Важно е справката да дава цялостна характеристика на говора. Тогава справката може да помогне на учителя и младите диалектолози да фиксират съвременното състояние на говора и това ще способства за овладяване на книжовния език.

Успех!

ДУМАТА КАТО ЕДИНСТВО ОТ РЕЧНИКОВО И ГРАМАТИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ

ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

■ МОРФЕМЕН СЪСТАВ НА ДУМАТА

ПРИПОМНИ СИ!

- **Морфема** е най-малката езикова единица, която има свое значение: лексикално (словобразователно) или граматическо (формообразователно).
- Морфемите изграждат **думата** и съществуват само в състава ѝ, ако са свързани в точно определен ред.
- Трябва да се разграничават **морфемите** и **срички**:
 - сричката е **произносителна** единица, която съдържа един гласен звук;
 - морфемата е **значеща** единица, която може да не съдържа гласен звук.

ПРИПОМНИ СИ!

- Според мястото, което заемат, и според значението си морфемите се делят на **корени**, **представки**, **наставки**, **окончания** и **определителни членове**.
- Съединителната гласна (**О** или **Е**) няма нито лексикално, нито граматическо значение, а служи само за свързване на два или повече корена в една сложна дума: **син-Е-ок-и-те**, **вод-О-пад-и-те**, **вод-О-сам-О-лет-и-те**.

ЗАПОМНИ!

? Отговори на въпросите:

1. Коя част на думата е *корен*?
2. Коя част на думата е *представка* и коя *наставка*? За какво служат тези морфеми?
3. Коя част на думата е *основа*? Какви могат да бъдат основите по състав?
4. Коя част от думата е *окончание*?
5. Кои части на речта могат да се членуват?

Упражнение 1

▶ Открий корена в следните думи.

Светя, светулка, глава, светилник, главен, светлина, просвета, озаглавя.

? Отговори на въпроса:

Какви думи се наричат сродни?

Упражнение 2

▶ Образувай сродни думи от *водя, чета, гледам, уча*. Състави с някои от тях изречения.

Упражнение 3

▶ С представките *за-, из-, до-, на-, над-, пре-* и глагола *пиша* образувай производни глаголи. Състави с тях изречения.

? Отговори на въпроса:

Каква е разликата в значението на образуваните глаголи?

Упражнение 4

▶ С наставките *-тел, -ач, -ец и -ище* образувай по две производни думи. Работи по модела: *продавам – продавач*.

? Отговори на въпроса:

Какво общо има в значението на думите във всяка двойка?

Упражнение 5

▶ Направи пълен морфеманализ на следните производни думи:

Продавачи, погледам, заловя, непоклатима, гърмежи, прочета, читателя, момчетата.

Упражнение 6

▶ Посочи думи:

- чиито основи съвпадат с корена;
- които се състоят от корен и наставка;
- които се състоят от корен иставка;
- които се състоят от корен и окончание.

▶ С някои примери образувай изречения.

■ ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР НА ПРЕДСТАВКИТЕ И НАСТАВКИТЕ

ПРИПОМНИ СИ!

Представките се пишат винаги по един и същ начин, независимо от звуковите промени, които при говорене настъпват в тях:

Пишем	Изговаряме
раЗписвам	раСписвам
оТгледам	оДгледам

РЕЧНИК

Регресивна асимилация на съгласните – това означава, че следващата съгласна влияе върху **произнасяне** на предходната: – предходната звучна съгласна се произнася като глуха, ако следващата съгласна е беззвучна; – предходната глуха съгласна се произнася като звучна, ако следващата съгласна е звучна.

ПРИПОМНИ СИ!

Звучните съгласни в наставките **-еж**, **-ев**, **-ов** се изговарят като беззвучни (**-еШ**, **-еФ**, **-оФ**), но се пишат винаги като звучни (**-еЖ**, **-еВ**, **-оВ**), например: *копнеж*, *строеж*, *Иванов*, *Радев* и др.

Упражнение 1

▶ Попълни празните места. Сравни правописа и правоговора на думите.

ра...гледам – ра...пиша
по...крепям – по...готвителен
и...говарям – и...плувам
о...клонявам – о...гледам
на...писване – на...бягване
пре...пазвам – пре...говор

? Отговори на въпросите:

1. Как се пише и как се произнася думата, ако последната съгласна от представката се намира пред звучна съгласна?
2. Как се пише и как се произнася думата, ако последната съгласна от представката се намира пред беззвучна съгласна?
3. Може ли да се провери правописът на представките?

Упражнение 2

▶ Попълни празните места.

Учителят и...слуша мълчаливо ра...вълнувания задъхан младеж. Неспойно се спогледаха селяните. Почти всички се ра...тревожиха от и...вестието. (*Ем. Коралов*)

■ ОБЕЗЗВУЧАВАНЕ НА СЪГЛАСНИТЕ В КРАЯ НА ДУМИТЕ

Звучните съгласни в края на думите се произнасят като съответните беззвучни.

	Пише се	Произнася се
б → п	хляБ	хляП
в → ф	мързелиВ	мързелиФ
г → к	сняГ	сняК
д → т	булеварД	булеварТ
ж → ш	младеЖ	младеШ
з → с	бърЗ	бърС

ЗАПОМНИ!

- Уподобяване на съседни звукове става и в границите на **две думи**, обединени **интонационно**.
- Беззвучните съгласни в края на думите се произнасят като **звучни**, ако следващата дума започва със **звучен**: *висок блок [висо**г** блок], от злато [о**д** злато], със зеле [с**ъ**з зеле]* и др.
- Звучните съгласни в края на думите се произнасят като беззвучни, ако следващата дума започва с **беззвучен**, **гласен** или с **в, л, р, м, н**: *млад човек [мла**т** човек], под стола [по**т** стола], друг лекар [дру**ж** лекар], нов роман [но**ф** роман]* и др.
- Произнасянето на крайния съгласен звук на **предлозите** не се променя, ако следващата дума започва с **гласен** или с **в, й, л, м, н, р**: *пред входа [пред**д** входа], от йод [от**т** йот], през моста [през**з** моста], от Райна [от**т** Райна]* и др.
- Предлогът **в/във** при произнасяне **не** се обеззвучава само ако следващата дума започва с **в**: *във Варна [във**в** Варна], но: в пощата [ф**ф** пощата], в езерото [ф**ф** езерото], във филма [въф**ф** филма]* и др.

ВНИМАВАЙ!

Не само в поетическата реч, заради римата, а и в **разговорната** реч, заради благозвучието, предлозите **в/във, с/със** могат да се удвояват и когато се намират пред думите, които **не** започват с **в, ф, с, з**:

*в стола и **във** стола, с приятеля си и **със** приятеля си*

Упражнение 1

► Изговори думите. Провери правописа им писмено.

Работи по модела: *чицо(в/ф) – чицова – чицов.*

Копне(ж/ш), дъбо(в/ф), работли(в/ф), Боте(в/ф), вуйчо(в/ф), граде(ж/ш), водовърте(ж/ш), Яворо(в/ф), Добре(в/ф), бря(г/к), бър(з/с), гра(д/т).

? Отговори на въпросите:

1. Как се произнасят съгласните в края на думите?
2. Как трябва да се пишат? Защо?

Упражнение 2

Д Посочи възможни грешки при написване на дадените словосъчетания. Обясни.

Лош ден, девет души, с вилица, от грозде, във вазата, след лодката, бърз влак, слаб ученик, под огледалото, от ноември, с автобус, хубав младеж, дълъг панталон, красив надпис.

■ ПРОМЕНИ НА ЗВУКОВЕ В КОРЕНА И НАСТАВКАТА

Упражнение 1

► Подреди в колонки думите според промяната на съгласните, като попълниш таблицата:

<i>к//ч</i>	<i>г//ж</i>	<i>к//ц</i>	<i>д//жд</i>

Припек, припеци; вълк, вълци; vleka, влечете; сека, сечеш; книга, книжен, книжарница; мога, можеш; градя, изграждам; будя, събуждам.

Упражнение 2

► Обясни какви звукови промени са станали в корена на сродните думи.

- а) бера, събирам, избор;
- б) тека, изтичам, приток;
- в) нося, пренасям, донеса.

? Отговори на въпросите:

1. Как се променят гласните в корена на всяка група думи?
2. Кои представки са използвани?

РЕДУВАНЕ НА ГЛАСНИ:

О	→	А	(да) отгов о ря – отгов а рям
Е	↙ ↘ ↘ ↘	Я	(да) лег н а – ля г ам; (да) намет н а – намя т ам
		О	те к а – то к – изто ч ник; изнес а – износ о
		И	пл е та – изпл и там; (да) намер я – намир а м
		А	(да) изнес а – изна с ям

II

ПРИПОМНИ СИ!

- Изпускане на гласните **Ъ** и **Е** засяга най-често неударените гласни, които изпадат в производните форми на думата. Тези гласни се наричат **непостоянни**. Например:

*мал**ъ**к – малки, чер**ен** – черна, **но**: въл**н**ен – въл**н**ена*

- В съществителните имена на **-ЪК** гласната **Ъ** не изчезва:

*спис**ъ**к – спис**ъ**ци, кам**ъ**к – кам**ъ**ни, два кам**ъ**ка.*

*Изключения: мом**ъ**к – мом**ъ**ци, потом**ъ**к – потом**ъ**ци.*

Упражнение 3

- ▶ **Обясни кои гласни се изпускат при образуване на други граматични форми от дадените думи. Подчертай основните форми.**

Стрелец – стрелци; театър – театри; метър – метри; малък – малки; черен – черни; певец – певци; източен – източна; северен – северна, сребърен – сребърна.

- ❓ **Отговори на въпросите:**

1. Кои гласни изпадат?
2. В кои части на речта?
3. Има ли фонетични и правописни грешки, които ти би могъл/могла да допуснеш под влияние на особеностите на родния ти говор?

ПОДВИЖНО Ъ	НЕПОСТОЯННИ Ъ, Е
<p>В съчетание със съгласните Р, Л в средата на думата гласният Ъ мени мястото си при определени условия:</p> <p>1. В jednosрични думи Ъ обикновено стои след Р, Л: <i>гРЪм, пРЪв, пЛЪх</i> и др.</p> <p>Исклучения: <i>сЪРп, твЪРд, вЪЛк, жЪЛт.</i></p> <p>2. В многосрични думи мястото на Ъ се определя от броя на съгласните след съчетанието:</p> <p>а) ако след съчетанието има един съгласен звук, пишеш и изговаряеш -ЪР-, -ЪЛ-: <i>вЪРба, гЪЛтам</i> и др.;</p> <p>б) ако след съчетанието има два съгласни звука, пишеш и изговаряеш -РЪ-, -ЛЪ-: <i>гРЪнчар, гЛЪтка</i> и др.</p> <p>Исклучения: <i>завЪРзвам, извЪРшивам, избЪРсвам, повЪРхност, дЛЪжен, пЛЪхове, гРЪмове, гРЪмоотвод, пЛЪтски, кРЪвожаден, изхЪЛцвам, избЪРзвам, сЪЛзлив</i> и др.</p>	<p>1. Когато гласният Ъ се съдържа в основната форма на думата, а в други форми изпада:</p> <p><i>вятър – ветрове;</i> <i>внесъл – внесла;</i> <i>слязъл – слезли;</i> <i>център – центрове;</i> <i>сладък – сладка.</i></p> <p>Забележка:</p> <p>а) ако гласната изчезва в другите форми, пишеш Ъ: <i>кротЪк – кротка;</i> <i>малЪк – малкият, малки;</i></p> <p>б) ако гласната се запазва, пишеш А: <i>прекарАл – прекарала;</i> <i>нямАл – немала;</i> <i>обърнАл – обърнала.</i></p> <p>2. Среца се и непостоянно Е:</p> <p><i>борЕц – борци;</i> <i>орЕл – орли;</i> <i>осЕм – осми</i> и др.</p> <p>Исклучения: <i>донесен – донесена;</i> <i>вълнен – вълнена</i> и др.</p>

Упражнение 4

► **Образувай други граматични форми от дадените думи, като вмъкваш или изпускаш съответните гласни.**

Зъл, старец, осем, рекло, ценна, тънък, ремък, върба, пръв, сладък, вятър, центрове.

ВИД	ПРИМЕРИ	ОСОБЕНОСТИ
ПОСТОЯННО Я	Не се променя в различни форми на думата или в сродни думи: <i>поляна – поляни; приятел – приятели; селяк – селяшки.</i>	Изговаряме и пишем Я: 1. В jednosрични думи: <i>грях, сляп, бял</i> и др. 2. Под ударение, когато е пред твърда сричка и когато е в края на думите: <i>дядо, вяра, живях, голям, видях, мярка.</i>
ПРОМЕНЛИВО Я	При определени условия се запазва, а при други условия се заменя с Е: <i>сянка – сенки; голям – големина; бял – бели; гняв – гневлив.</i>	Изговаряме и пишем Е: 1. Когато ударението пада върху друга сричка: <i>белота, големина.</i> 2. Пред мека сричка: <i>бели, сенки.</i> 3. Пред съгласните ж, ч, ш, й: <i>грешка, снежен, пречка, грейна.</i>

Упражнение 5

► Обясни промените на коренните гласни.

Сняг – сн...гове – сн...жна; смях – см...хове – см...шен; голям – гол...ми – големият; сянка – с...нки – сенчест; железен – жел...зо – жел...зни; вяра – в...рен – в...рна.

? Отговори на въпросите:

1. Кой фонетичен закон се е проявил в дадените думи?
2. Коя граница се нарича „ятова“? Защо?

Упражнение 6

► Обясни кое от твърденията е вярно.

- Трябва да се пише:
- 1) стря̀ха, обя̀д;
 - 2) стреха̀, обед;
 - 3) стря̀ха и стреха̀, обя̀д и обед.

- Границата между източното и западното българско наречие се нарича **ятовата граница**.
- На запад от нея променливото Я се произнася в диалектите като [e]. Например: *голем, хлеб, видех, дедо* и др.
- На изток от ятовата граница променливото Я или се запазва, или преминава в [e] в зависимост от ударението и от характера на следващата сричка. Например:
голям, но: големи, големина; хляб, хлябове, но: хлебен.

*Ятовата граница разделя: изговор **дедо, бел** (на запад)
и **дядо, бял** (на изток)*

- Ятовата граница разделя българските диалекти на два вида – западни български говори и източни български говори.
- На север ятовата граница започва от устието на река Вит, минава през Никополско, на изток от Луковит и Плевен и на запад от Ловеч, Пирдоп и Панагюрище. След това тя преминава през Ихтиманско, Пазарджишко, Разложко, Гоцеделчевско, Петричко, Солунско.

Упражнение 7

► Установете в групата как се изговарят думите „мляко“, „хляб“, „бягай“ по-западно от „ятовата граница“.

? Отговори на въпроса:

Как се изговарят същите думи в местността, в която живееш?

II

ПРИПОМНИ СИ!

- **Морфемен анализ** – определяне строежа на думата, тоест от кои морфемии се състои.
- За да направиш морфемен разбор, трябва да извършиш следните действия:
 - 1) да отделиш **определителния член** (▲), ако думата е членувана;
 - 2) да промениш думата по форма, за да откриеш тази част от нея, която се изменя, т.е. **окончанието** (●);
 - 3) да потърсиш сродни думи, за да откриеш **корена** (■) – общата им част;
 - 4) да откриеш, ако я има, **съединителната гласна** **О** или **Е**, ако корените са два и повече;
 - 5) да откриеш частите, които стоят пред корена (**представката** – ◀) и след корена (**наставката** – ▶).
- Умението да се прави морфемен анализ улеснява правилно изписване на думите.

!!!

ВНИМАВАЙ!

Понякога крайната гласна от първата съставка на сложната дума играе роля на съединителна гласна, например:
киносалон, зърнодобив, нехранимайко.

Упражнение 8

► Направи морфемен анализ на дадените думи, като графически обозначавай морфемите.

► Раздели дадените думи на срички.

Работи по модела:

пре-пис-в-ач-и-те ◀■▶▶●▲ – *пре-пис-ва-чи-те*.

Писателят, презаписът, воловете, предводителите, параход.

? Отговори на въпроса:

Винаги ли съвпадат границите на срички и морфемии?

■ ЛЕКСИКАЛНО И ГРАМАТИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА

ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

ВНИМАВАЙ!

- Всяка дума има и *лексикално*, и *граматическо* значение.
- Лексикалното значение е свойствено само за една определена дума.
- Граматическото значение е общо за група думи, които принадлежат към една и съща част на речта.

ПРИПОМНИ СИ!

- Значение на думата, което е изяснено в тълковен речник, се нарича *речниково* (*лексикално*) значение.
- Всяка дума има едно или няколко речникови значения.

ВНИМАВАЙ!

- В изречението думата се употребява с едно, точно определено значение.
- Думите, които обкръжават съответната дума в текста, ни *помагат* да разберем с кое значение е използвана.

РЕЧНИК

Словесното обкръжение в даден откъс на текста, уточняващо значение на думата, се нарича *контекст*.

Упражнение 1

▶ **Определи лексикалното значение на подчертаните думи в изреченията.**

1. Гимнастичката подхвърли **бухалката** и след това я улови.
Жената удряше изпраното одеяло с **бухалка**.
2. Всяка сутрин пия чай с **мед**.
Джезвата е направена от **мед**.
3. За всяка болест има **лек**.
Пожелавам ти **лек** път.

Отговори на въпросите:

1. Необходимо ли беше да проверяваш значението на думите в Тълковния речник?
2. Кои думи от контекстовото обкръжение ти помогнаха да определиш значението на подчертаните думи?

- Значение, което е свързано с граматичните признаци на думата *като част на речта*, се нарича **граматическо**.
- Думата има не само речниково значение, но и граматични признаци. Например:
 - **род** (притежават съществителните, прилагателните, числителните редни имена, числителните бройни *едно* и *две*, някои местоимения и др.);
 - **число** (притежават съществителните, прилагателните, числителните редни имена, числителното бройно *едно*, местоименията, глаголите и др.);
 - **време** (притежават глаголите, причастията);
 - **лице** (притежават глаголите и някои местоимения) и др.

Упражнение 2

► Определи граматичното значение на подчертаните думи.

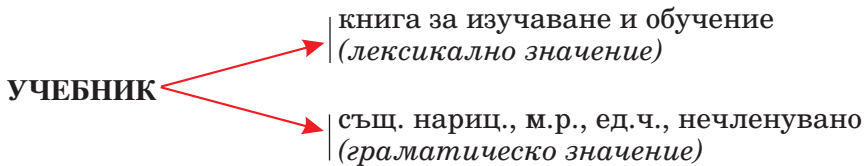
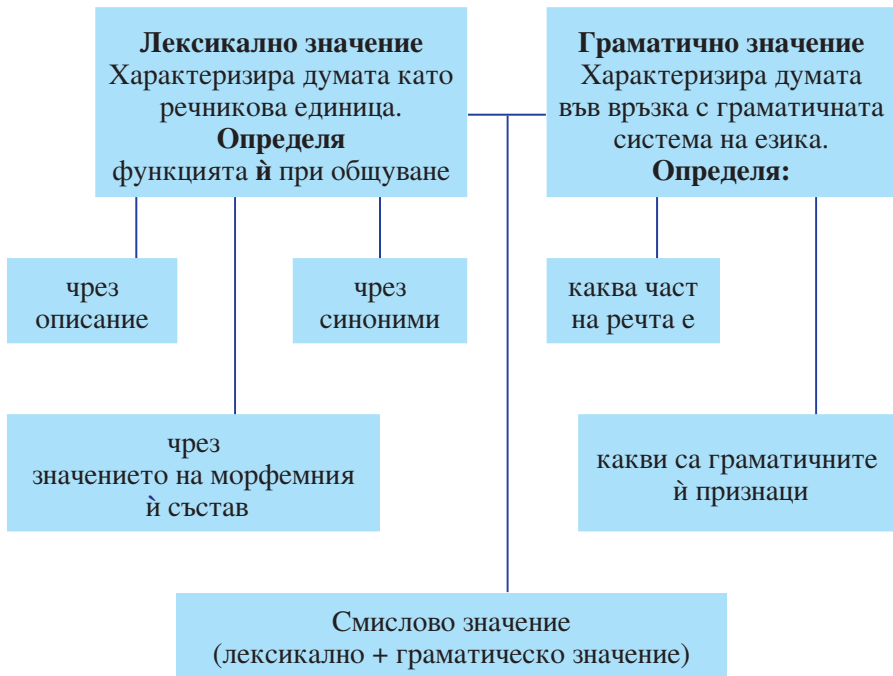
Птицата, наречена от чилийците турко, се крие в **гъсталаците** по **хълма**. От време на време може да се види как тя, като повдигне **опашка**, с необикновена пъргавина притичва на своите подобни на кокили крака от един храст на друг. Нужно е малко въображение да се повярва, че тази птица **се срамува** от себе си и съзнава колко необикновено смешна е **нейната** външност.

(По Ч. Дарвин)

? Отговори на въпроса:

В пряко или непряко значение са употребени подчертаните думи?

- Лексикалните значения на думите се изразяват от *корена* и от *представката* и *наставката* (словообразуващи морфемии).
- Граматическите значения на думите се изразяват от *окончанието* и *определителния член* (формообразуващи морфемии).
- Като запазват едно и също лексикално значение, думите могат да менят своята форма, за да изразят допълнителни значения, обусловени от граматическите категории, например:
 - пита**м*** (ед.ч.) – *пита**ме*** (мн.ч.);
 - пита**м*** (сегашно време) – *пита**х*** (минало време);
 - ма**са*** (някаква) – *ма**сата*** (конкретна) и под.

ВНИМАВАЙ!

- На първо място в тълковен речник се представя **основното** лексикално значение на думата, което се отбелязва с арабската цифра 1. Основното лексикално значение се нарича **пряко**.
- Лексикалното значение, получено чрез пренасяне на название (признак, характеристика) на един предмет върху друг, се нарича **преносно**.

Упражнение 3

- ▶ Прочети текста. Провери в Тълковния речник значението на подчертаните думи.

Нане Стоичковата върба

(откъс)

В сиромашкия двор на нане Стоичко беше израсла чудна върба. Още от земята тя се разклоняваше на пет здрави и еднакво дебели

братя. Всеки от тях широко разтваряше върха си и всички заедно правеха грамадна китка, която се издигаше високо над къщите и плевниците. В клоните на тая чудна върба открай време имаше два-найсет щъркови **гнезда**.

(По Елин Пелин)

? Отговори на въпросите:

1. Какво е прякото значение на думата *братя*?
2. В пряко или преносно значение е употребена тази дума в текста?
3. В пряко или преносно значение е употребена думата *гнезда*?

Упражнение 4

▶ Обясни какво означават следните устойчиви словосъчетания:

плюя си на петите	изсмуквам нещо от пръстите си
лапвам въдицата	показвам си рогата
лапам мухи	играя си с огъня

? Отговори на въпросите:

1. Има ли в словосъчетанията думи, които са употребени в преносно значение?
2. Употребяваш ли подобни изрази в речевата си практика?

Упражнение 5

▶ Препиши изреченията.

1. Този разговор, станал с нисък глас, беше чут обаче и от другите в кафенето.
2. Бедното момче познаваше, че бръсне Левски.

? Отговори на въпросите:

1. Има ли в изреченията думи, употребени в преносно значение?
2. Има ли в изреченията многозначни думи?

П

ПРИПОМНИ СИ!

- Думата, която има две и повече значения, се нарича **многозначна**. Например:
рожба 1. *дете*;
2. *малкото на животно или птица*;
3. *прен. творение, дело*.
- В изречение многозначната дума се употребява само с едно от своите значения.

Упражнение 6

- ▶ Посочи новите значения на дадените думи и изрази:

икона	прозорец	замразени цени
вирус	кошче	изтичат мозъци
папка	памет	изваждам на светло

- ▶ Състави 5 изречения с дадените думи и изрази в новото им значение.

Упражнение 7

- ▶ Препиши в тетрадката. Свържи със стрелки новите думи с техните съответствия.

презентация	възможност
фешън	чистачка
кастинг	представяне
опция	модерно
дестинация	подбор
хигиенистка	посока

Упражнение 8

- Д Препиши текста.

Сняг

(откъс)

Заваля първият сняг. Привечер от ниските синкавосиви облаци се откъснаха първите снежинки. Отначало редки, колебливи и безпомощни, те **се топяха**, щом докоснеха земята. Те даже не искаха да **паднат**, дълго се въртяха из въздуха и дори не бяха бели, а по-скоро сиви, като **облаците**, от които идваха. Постепенно се състиха и в скоро време в небето започнаха да **танцуват** цели роища. Природата бързаше да скрие погрознялата от **кал** и гнилост **земя**, да я облече в нова и чиста **премяна**.

(По Емилиян Станев)

- ❓ Отговори на въпросите:

1. В кое значение – пряко или преносно – са употребени подчертаните думи?
2. Каква е разликата в употребата на думата **облаци** в текста и в следното изречение: „Той живее в облаците“?

Упражнение 9

- ▶ Състави по две-три изречения с многозначните думи **вия** и **съд**, като провериш *предварително* значенията им в Тълковния речник.

ГЛАГОЛ

ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

? Отговори на въпросите:

1. Що е основна форма на глагола?
2. Колко спрежения има българският глагол?
3. Какво е основна гласна на глагола?
4. Каква е разликата между първичните и производните глаголи?

■ ВИД НА ГЛАГОЛА

? Отговори на въпросите:

1. Що е вид на глагола?
2. Каква е разликата в значението на свършени и несвършени глаголи?

П

ПРИПОМНИ СИ!

Грамматическо значение на глагола, което показва как протича действието – в неговата незавършеност или завършеност – се нарича **вид на глагола**.

Упражнение 1

▶ Прочети изреченията и напиши по двойки глаголите, сродни по значение.

Елена *чете* приказка. Като я *прочете*, ще ми разкаже.

Художникът *рисува* една картина. Като я *нарисува*, ще ни я покаже.

Някои ученици *вдигат* ръка. Който знае урока си, да *вдигне* ръка.

? Отговори на въпроса:

Кои глаголи представят действието в самото му вършене, без да се посочва завършека му?

П

ПРИПОМНИ СИ!

- Глаголи, които представят действието в неговата незавършеност, са от **несвършен вид**:

шия, чакам, строя.

- Глаголи, които представят действието в неговата завършеност, са от **свършен вид**:

ушия, почакам, построя.

Упражнение 2

- Д** Прочети и препиши текста. Открий глаголите от несвършен и свършен вид. Напиши ги в основната им форма.

Всеки ден редей гората,
рони сух листец;
скоро ще покрий земята
пухкав бял снежец.

И комини ще запушат
над къщята вред;
ще замлъкнат, ще се сгущат
ручей под лед.

К. Христов

- ?** Отговори на въпросите:

1. Кой от глаголите имат самостоятелно сегашно време?
2. Кой от глаголите нямат самостоятелно сегашно време?
3. Има ли в текста диалектни думи или форми?

ЗАПОМНИ!

- Глаголите от *несвършен вид* **имат** самостоятелно сегашно време.
- Глаголите от *свършен вид* **нямат** самостоятелно сегашно време.

Упражнение 3

- ▶** Препиши текста. Подчертай глаголите. Посочи основната (речниковата) им форма.

Но вдига ковачът десница корава,
звънят наковалня и чук,
желязото съска, искри разпилява
и вие се в работен плуг.

А пролет ще дойде, в полята ще звънне
викът на работен орач
и плугът ще плъзне над угари сънни
сред синия утринен здрач.

Хр. Смирненски

- ?** Отговори на въпросите:

1. Кой глаголи са от несвършен вид?
2. Кой глаголи са от свършен вид?
3. Кой глаголи са употребени в сегашно време?
4. Кой глаголи са употребени в бъдеще време?

■ ЗАЛОГ НА ГЛАГОЛА

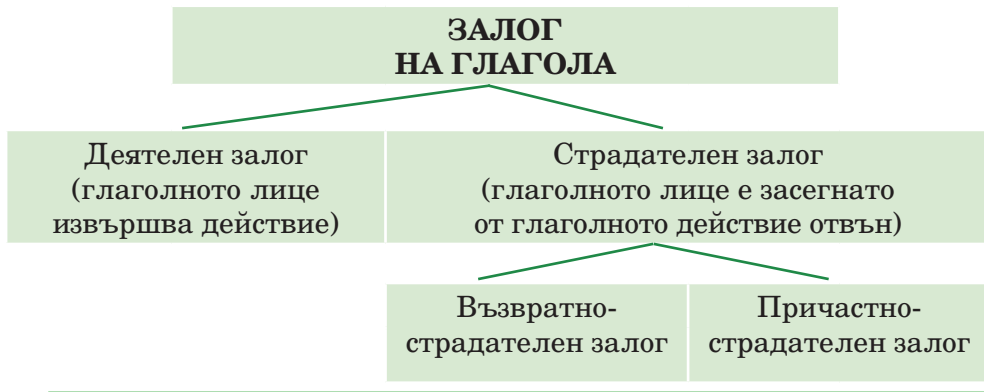
? Отговори на въпросите:

1. Що е залог на глагола?
2. Колко залога има в българския език?
3. Що е глаголното лице?
4. В кой залог е глаголът, когато глаголното лице извършва действието?
5. В кой залог е глаголът, когато глаголното лице се засяга от действието, което идва отвън?

П

ПРИПОМНИ СИ!

Грамматическа особеност, която показва как се отнася глаголното лице към глаголното действие, се нарича **залог на глагола**.

Упражнение 1

► Определи в кой залог са глаголите.

1. Дежурният ученик избърсва дъската.
2. През седмия век хан Аспарух основава славянобългарската държава.
3. Всяка седмица учениците правят контролни упражнения.
4. Лекарят приема пациенти само с амбулаторен картон.
5. Сега комисията преглежда писмените работи.

? Отговори на въпросите:

1. Какво показва деятелният залог?
2. При деятелния залог съвпадат ли граматическият и логическият подлози?

П

ПРИПОМНИ СИ!

- **Деятелният залог** показва, че глаголното лице извършва глаголното действие.
- **Страдателният залог** показва, че глаголното лице не извършва, а получава върху себе си глаголното действие.

- В страдателен залог се употребяват само глаголите, които имат пряко допълнение: *чета (писмо); отварям (книгата); заключавам (вратата)* и под.
- Страдателният залог се образува от:
 1. Глагол **съм** (сег., мин. или бъд. време) + минало страдателно причастие.
 2. Глагол в деятелен залог + **се** (страдателен залог със **се** образуват обикновено глаголите, които в деятелен залог не се употребяват със **се**).

Причастно-страдателна форма	Възвратно-страдателна форма
България е основана от хан Аспарух. Радиото ще бъде/ще е поправено от техника. Писмените работи бяха прегледани от комисията.	България се основава от хан Аспарух. Радиото ще се поправи от техника. Писмените работи са се преглеждали от комисията.

Упражнение 2

- **Образувай от дадените глаголи, ако е възможно, форми за минало страдателно причастие.**

Реша – решавам, напиша – написвам, излетя – излитам, открия – откривам, седна – сядам, приема – приемам, донеса – донасям, строя – построя – построявам, провеждам – проведа.

? Отговори на въпросите:

1. Има ли глаголи, от които не може да се образува страдателно причастие? Защо?
2. С кои наставки са образувани причастията?
3. Менят ли се образуваните причастия по род и число? Как?

Упражнение 3

- **Препиши изреченията от упр. 1, като ги трансформираш в страдателен залог.**

? Отговори на въпросите:

1. Какво показва страдателният залог?
2. По какво се различават подлозите в изреченията от упр. 1 и трансформиранията изречения?
3. По какво се различава граматическият подлог от логическия?

4. С кой предлог в страдателните конструкции се въвежда логическият подлог?

ЗАПОМНИ!

- При деятелен залог граматическият подлог = логическият подлог:

Дежурният ученик избърса дъската.

- При страдателен залог граматическият подлог ≠ логическият подлог.

Дъската е избърсана от дежурния ученик.

кой? какво?

от кого?

граматически
подлог

логически
подлог

- В страдателния залог логическият подлог (*неп прякото допълнение с предлог от*) може да се изпусне, когато не е нужно да се съобщава или то се подразбира, например:

Роклята е ушита много добре (от шивача).

Закъснението на учениците беше извинено (от учителя).

Упражнение 4

- Д** Препиши текста. Открий кои глаголи са в страдателен залог, подчертай страдателните конструкции.

Утре Снежана заминава за Киев на гости при баба си Оксана, майката на баща ѝ. Там ще прекара есенната си ваканция.

Майка ѝ я пита:

– Купи ли бонбони за баба си?

– Всичко е купено и е сложено в куфара.

– Изпра ли червения си пуловер, с който ще пътуваш?

– Изпран е и сега се суши. Дали ще изсъхне тая нощ?

– Дрехите се приготвят навреме. А панталонът ти изгладен ли е?

– Сега се глади. Помолих татко да ми помогне. И билетът е купен. Вуйчо ми го купи.

– Виждам, че в куфара ти е сложена бялата блузка. Забеляза ли, че едно копче е скъсано?

– Беше скъсано, но сега е зашито. Сама го заших.

- ?** Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи са образувани страдателните причастия?
2. Има ли в текста възвратно-страдателни конструкции? Как са образувани?

■ ВИДОВЕ ГЛАГОЛИ ПО ЗНАЧЕНИЕ И ФОРМА

? Отговори на въпросите:

3. Каква е разликата между глаголите, означаващи движение, и глаголите, означаващи състояние – граматическа или лексикална?
4. Към коя група трябва да се отнесат глаголите *пиша, ходя, ставам, ходя*?
5. Към коя група трябва да се отнесат глаголите *почивам, лежа, очаквам, виждам*?
6. Разбираш ли, че това разграничение на глаголите не е съществено от гледище на граматическото им значение, тоест и състоянието граматически се схваща като действие-вършене?

Упражнение 1

► Извади глаголите. Подреди ги в две колони: означаващи действие и означаващи състояние.

Лампата гори, мама е до мене, ръката ѝ – върху челото ми. Брат ми по риза стои до нея.

– Хайде сега да спите, утре ще ви събудя рано!

– Защо?

– Утре ще ви кажа.

Мама се усмихна. Ние бързо лягаме. Тя ни завива и сяда до мене. Нещо хубаво се разлива по цялото ми тяло. Отварям очи, гледам я. Все тая мама, дето всичко може, всичко знае и от нищо не се плаши.

(По Дора Габе)

Упражнение 2

► Посочи от кои глаголи са образувани дадените съществителни.

Ходене, чакане, бягане, четене, спане, лежане, тичане, готвене, писане, шиене.

? Отговори на въпросите:

1. Можеш ли с помощта на дадените съществителни да определиш какво означават изходните глаголи – действие или състояние?
2. По какво се различават глаголите от родните съществителни?

■ ЛИЧНИ И БЕЗЛИЧНИ ГЛАГОЛИ

- **Личните** глаголи означават действия, при които се посочва или се подразбира определено глаголно лице. Например:

Стои и гледа. (3 л. ед.ч.)

Какво правиш? (2л. ед.ч.)

Дълго ще чакате. (2 л. мн.ч.)

Ще дойдете ли? (2 л. мн.ч.)

Бързо спряха. (3 л. мн.ч.)

Кога ще се събуди? (3 л. ед.ч.)

- **Безличните** глаголи означават действия, при които не може да се посочи никакво глаголно лице. Например:
съмва се, гърми, домъчнява му и др.

ПРИПОМНИ СИ!

- Безличните глаголи означават:
 - природни явления: *съмва се, мръква, гърми, свечерява се, роси* и др.;
 - различни вътрешни състояния и преживявания на човека: *прилошава ми, тресе го, спи му се, боли ме, струва ни се* и др.
- Някои безлични глаголи могат да се употребяват и като лични: *има / няма, може, изглежда, трябва, стига* и др.

ЗАПОМНИ!

- Има изрази с безлична употреба на глагола **съм**.
- Тези изрази се състоят от:
 - наречие + местоимение (*дателен падеж*) + *е*: *студено ми е, приятно ми е* и др.;
 - съществително + местоимение (*винителен падеж*) + *е*: *срам ме е, яд ме е* и др.
- В тези изрази:
 - местоименията могат да се менят по лице и число;
 - глаголът може да се употребява в сегашно, минало или бъдеще време;
 - наречията и съществителните са неизменни.

Упражнение 3

▶ Извади безличните глаголи.

Трябва да си купя купони за обяд. Нямам приятели, имам другари. Боли ме сърцето. Изглеждаш много добре. Ще вали сняг. В планината се святка и гърми – сигурно има буря. На мене не ми се яде месо. Детето спи съвсем спокойно всяка нощ. Повдига му се, когато пътува с автобус. Изглежда, момчетата няма да дойдат. Трудно ми беше да отговоря на този въпрос. На Любомир ще му бъде студено без палто.

■ ПРЕХОДНИ И НЕПРЕХОДНИ ГЛАГОЛИ

Глаголното действие може да засяга различни предмети и може да има различно отношение към тях. Според това различаваме преходни и непреходни глаголи.

- **Преходните** глаголи означават действие, което засяга, обхваща направо някой предмет, например: *пиша* (какво?) *писмо*, *гледам* (какво?) *телевизия*, *строя* (какво?) *къща*, *пита* (кого?) *учителя* и др.
- **Непреходните** глаголи означават действие, което има по-особено отношение към засегнатия предмет, изразено с някой предлог: *влизам в стаята*, *обръщам се към някого*, *вървя по улицата* и др.

Упражнение 4

▶ Извади в колонки преходните и непреходните глаголи от текста.

Кучетата ни видяха отдалеч. Идат да ни посрещнат. Я, как се разляяха! И от другия чифлик кучетата тичат и лаят. Момчетата им хвърлят камъни. Кучетата ги грабват със зъби и веднага ги изплюват, а после лаят още по-сърдито.

(По Дора Габе)

? Отговори на въпросите:

1. От какво зависи граматическият признак *преходност на глаголите*?
2. С кои въпроси откриваш този признак?

ЗАПОМНИ!

- Преходните глаголи също могат да имат непреки допълнения, освен преките, например: *плетя кошница от върба*, *вземам книги от библиотеката*, *чета статия за нашия театър* и пр.
- Понякога преходните глаголи се употребяват без пряко допълнение, защото няма нужда от него, например: *обичам да чета*, *трябва повече да пишеш*, *пееш много хубаво* и пр.

Упражнение 5

Д Препиши текста. Подчертай глаголите, които имат и пряко, и непряко допълнение.

1. И децата от другия чифлик си отиват. Те са си измазали лицата и ръцете с къпини.
2. Мама къпе брат ми. Търка му ръцете и краката с четка.
3. Братчето ми пици, защото мама го полива с топла вода.

? Отговори на въпросите:

1. Какви са глаголите, които имат и пряко, и непряко допълнение – преходни или непреходни?
2. Какви са глаголите, които нямат пряко допълнение, само непряко?

- Предметът, върху който пада действието при преходните глаголи, се изразява чрез *пряко допълнение*, свързано с глагола *без предлог*.
- Предметите, които се засягат от действието при непреходните глаголи, се изразяват чрез *непреки допълнения* и са свързани с глагола посредством различни *предлози*.

■ ВЪЗВРАТНИ ГЛАГОЛИ

По **форма** глаголите биват **обикновени** и **възвратни**.

ПРИПОМНИ СИ!

- Възвратните глаголи се образуват от обикновените с помощта на възвратното местоимение **се**, **си**, например: *мия се*, *успихвам се*, *мисля си* и др.
- При възвратните глаголи местоименията **се**, **си** винаги се пишат отделно от глагола.

Упражнение 6

▶ **Извади глаголите. Подчертай възвратно-местоименните частици.**

От вчера се борят лятото и есента. Морето реве и блъска в брега. Облаците ту се махват, ту се струпват на небето, възвисяват се в кули, после кулите се събарят и грохотът им се слива с грохота на разпененото море. Слънцето се задъхва.

Най-сетне ето и вода. „Клов кладенец“, както го наричат моите съселаяни. Плискам си лицето ненаситно. Плакна си душата в тая студена, бистра вода. Навеждам се да пия.

(По Николай Хайтов)

❓ **Отговори на въпросите:**

1. Кои думи в текста изразяват граматическия признак *възвратност / невъзвратност*?
2. Има ли в текста глаголи, които без **се** или **си** не се употребяват?

Упражнение 7

▶ **Ако може, образувай двойки глаголи. Обясни значението им.**

Работи по модела: *сърдя се – сърдя*.

Обличам се, obuвам се, срещам се, укорявам се, купувам си, помагаме си, пишем си, говорим си, сърдя се, смея се, страхувам се, шегувам се, съмна се, зазори се, свира си, почивам си, отивам си.

Упражнение 8

- ▶ От дадените глаголи образувай възвратни глаголи. Състави с тях изречения.

Работи по модела: *чета* → *чета си* → *Вечер си чета книга.* → *чете се* → *Приказката се чете с интерес.*

Пиша, моля, говоря, живея, купувам, храня, радвам, уча.

Упражнение 9

- Д Запомни употребата на глаголите.

- ▶ а) попълни празните места;
б) допиши по 3–5 глагола във всяка група;
в) състави с тях словосъчетания или изречения.

1. Глаголите, които **винаги** се употребяват със **се**:

стремя се (към успех)	страхувам се (от инжекции)
нуждая се (от помощ)	грижа се (за децата)
гордея се (с успехите ти)	сърдя се (на приятеля му)
чудя се (на смелостта ѝ)	боря се (с враговете)
усмихвам се (...)	шегувам се (...)
възхищавам се (...)	съгласявам се (...)
обаждам се (...)	състоя се (...)
... (...)	... (...)

ЗАПОМНИ!

Глаголът *спомням си* **винаги** се употребява със **си**.
Например: *Често си спомням детските си години.*

2. Глаголите, които се употребяват със **се** и без **се**:

връщам се (от работа)	връщам (парите)
качвам се (по стълбите)	качвам (куфара)
събуждам се (рано)	събуждам (детето)
къпя се (всяка вечер)	къпя (бебето)
разхождам се (из парка)	разхождам (кучето)
крия се (...)	крия (...)
срещам се (...)	срещам (...)
плаша се (...)	плаша (...)
... (...)	... (...)

3. Глаголите, които се употребяват със **се**, без **се** и със **си**:

със се	без се	със си
реша се (с гребен)	реша момичето	реша си косата
бръсна се (с бръснач)	бръсна един мъж	бръсна си мустаците

<i>със се</i>	<i>без се</i>	<i>със си</i>
мия се (със сапун)	мия чашите	мия си ръцете
обличам се (с палто)	обличам детето	обличам си палтото
бърша се (с кърпа)	бърша дъската	бърша си косата
подстригвам се
събличам се
обувам се

4. Глаголите, които се употребяват без **си** и със **си**:

<i>без си</i>	<i>със си</i>
купувам (книга)	купувам си (речник)
поръчвам	поръчвам си
пея	пея си
شيا	شيا си
избирам	избирам си
мисля (...)	мисля си (...)
лягам (...)	лягам си (...)
почивам (...)	почивам си (...)

ВНИМАВАЙ!

След обяд той почива. = След обяд той си почива.

Вчера след обяд той си почина.

НО: *Вчера следобед той почина. = Вчера следобед той умря.*

5. Глаголите, които се употребяват със **се** и със **си** в множествено число:

Аз <i>уважавам</i> (кого? – вин.п.) приятеля си.	=	Аз и моят приятел се (вин.п.) уважаваме.
И приятелят ми (кого? – вин.п.) ме <i>уважава.</i>		
Ти <i>помагаш</i> (на кого? – дат.п.) на Росица.	=	Вие с Росица си (дат.п.) помагате.
И Росица (на кого? – дат.п.) ти <i>помага.</i>		
<i>обичам</i>	=	
<i>пиша</i>	=	
<i>телефонирам</i>	=	

■ НЕЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ

? Отговори на въпросите:

3. Какво значи „лични форми на глагола“?
4. Каква е разликата между „лични“ и „нелични“ форми на българския глагол?
5. С коя граматическа категория са свързани и двата термина?

ЗАПОМНИ!

- Към **неличните** глаголни форми се отнасят **причастия**, **деепричастия** и **отглаголни съществителни**, завършващи на **-не** и **-ние**.
 - **Причастията** изразяват време, род, число и могат да се членуват, тоест съчетават особености на глагол и прилагателно име: *прочетено / прочетеното писмо; ходил (съм) / ходили (сме); паднал лист / паднала звезда*.
 - **Деепричастията** съчетават особености на глагол и наречие: *пишейки, вървейки, слушайки*.
 - **Отглаголните съществителни** съчетават особености на глагол и съществително име: *бягане, четене, събрание*.
-

■ ПРИЧАСТИЕ

ПРИПОМНИ СИ!

- Причастията са глаголни форми, които означават признак, резултат от действие.
 - Причастията се менят по род, число и могат да се членуват като прилагателни имена.
 - Причастията по време биват **минали** и **сегашни**.
 - Миналите причастия означават действие, извършено **преди** действието на сказуемото в изречението.
 - Сегашните причастия означават действие, което се извършва **едновременно** с действието на сказуемото в изречението.
-

ЗАПОМНИ!

По **залог** причастията в българския език се делят на:

- **деятелни** – ако предметът е вършител на действието, означено с причастие, например: *дремец старец, летяща птица*;
 - **страдателни** – ако предметът получава върху себе си действието, означено с причастие, например:
повреден мотор, повреденият мотор = моторът е повреден (от някого).
-

СЕГАШНО ДЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

ЗАПОМНИ!

- Сегашно деятелно причастие означава действие (като признак), което се извършва едновременно с действието, изразено със сказуемото:

Плачещото дете привлече вниманието му.

- Сегашно деятелно причастие се образува от несвършени глаголи с помощта на наставките **-ящ, -ащ, -ещ, -щ**.
- Ако в основната форма на глагола от I или II спрежение ударението пада **върху окончанието**, сегашно деятелно причастие се образува с помощта на наставките **-ящ** или **-ащ** (след *ж, ч*):

четá – четящ, държá – държащ, мълчá – мълчащ

- Ако в основната форма на глагола от I или II спрежение ударението пада **върху основата**, причастието се образува с помощта на наставката **-ещ**:

живéя – живеещ, хóдя – хóдещ, плáча – плáчещ

- Ако глаголът е от III спрежение, сегашно деятелно причастие се образува с помощта на наставката **-щ**:

ча́кам – ча́кащ, стрéлям – стрéлящ

глагол	спреж. на глагола	мин. несв. време	наставка	м. род	ж. род
четá	I	чет-я-х	-ящ	четящ□	четяща
държá	II	държ-а-х	-ащ	държащ□	държаща
свíря	II	свир-е-х	-ещ	свирещ□	свиреща
смéя се	I	сме-е-х се	-ещ	смеещ□ се	смееща се
ча́кам	III	чак-а-х	-щ	чакащ□	чакаща
стрéлям	III	стрел-я-х	-щ	стрелящ□	стреляща

глагол	спреж. на глагола	мин. несв. време	наставка	ср. род	мн. число
че́та	I	чет-я-х	-ящ	четящо	четящи
държá	II	държ-а-х	-ащ	държащо	държащи
свíря	II	свир-е-х	-ещ	свирещо	свирещи
смéя се	I	сме-е-х се	-ещ	смеещо се	смеещи се
ча́кам	III	чак-а-х	-щ	чакащо	чакащи
стрéлям	III	стрел-я-х	-щ	стрелящо	стрелящи

Упражнение 1

▶ Прочети текста. Извади в колонка *сегашни деятелни причастия*.

Познаваш ли големия град?

Сред безбройните селища по земята, като големи светила сред звезден прах, се открояват многоцветните световни градове. Със своите дванайсет милиона понастоящем начело стои Токио, следван от Ню Йорк, Лондон, Шанхай, Париж, Калкута, Пекин, Мексико, Филадельфия и т.н.

Големият град! Какво всъщност го отличава от другите? С какво ни поражавя той? Разноцветни сияния, превръщащи нощта в ден, и блестящи витрини. Скърцащите и пищящи по завоите трамваи. Безчет забележителности, мирис на бензинови пари и шеметни скорости. Динамика, глъч и в същото време дисциплина.

Той ни примамва с това, че бидейки просторен като океан, сложен като лабиринт, а за мнозина – неизследван като джунгла, винаги ни разкрива нещо ново, интересно, непознато.

(Сб. „Светът около нас“)

ЗАПОМНИ!

- Във формата за множествено число в причастieto се запазва **-я-**:
горящ – горящи, летящ – летящи, стрелящ – стрелящи
- Съгласните **к, г** от основата се заменят със **ч, ж**:
тека – текащ, мого – можещ
- За да провериш, правилно ли е образувано причастieto, сравни го с формата за минало несвършено време на дадения глагол (виж таблицата):
пека – печаш – печаш, пея – пееш – пееш, чета – четях – четях
страдам – страдах – страдаш, стрелям – стрелях – стреляш
- Ако причастieto се образува от възвратен глагол, местоименията **се, си** трябва да се запазват:
смея се – смееш се, сливам се – сливаш се, мисля си – мислещ си

Упражнение 2

▶ Образувай сегашно деятелно причастие (м.р. ед.ч.) от дадените глаголи.

Донасям, нося, купувам, наричам се, летя, вървя, хвърча.

Упражнение 3

▶ Образувай форми за множествено число на причастията от упражнение 2.

- Сегашно деятелно причастие се мени **по род и число** (виж таблицата) и **се членува** като прилагателно име:
пеещ – пеещ-и-ят, пеещ-и-я
пееща – пееща-та
пеещо – пеещо-то
пеещи – пеещи-те
- Частицата **не** обикновено се пише слято със сегашно деятелно причастие, например: *незнаещ, неможещ, неискащ* и др.

НО: *В този случай ще помогнат не знаещите, а умеещите хора.*

СРАВНИ: *не ще помогнат знаещите, а умеещите.*

- Сегашно деятелно причастие в изречението винаги се употребява като съгласувано определение и мястото му обикновено е пред определяема дума. Например:
Далече се сливат и губят блестящите релси.
- Сегашно деятелно причастие може да се замени със синонимични конструкции, например, с подчинени определителни изречения:

отсъстващите ученици = учениците, които отсъстват

Упражнение 4

▶ В следния текст открий сегашни деятелни причастия.

Летящата птица бавно закръжи над притихналите поля. Представях Ангелинка мъничка, хвърчаща, приличаща на някакво бяло врабче, с лице сияещо и усмихнато.

Упражнение 5

▶ Препиши. Подчертай сегашни деятелни причастия.

1. Седя на пейката, усамотена в парка, заслушана в нестихващия птичи хор.
2. Гората излезе разкрепостена и светла срещу надигащото се слънце.
3. Само езерото светлее в далечината и огъва лъчите на спускащото се слънце.
4. На гарата посрещнахме съучениците си, връщащи се от почивката на Черно море.

❓ Отговори на въпросите:

1. С кои наставки са образувани подчертаните причастия?
2. От кой род и число са причастията?

Р

РЕЧНИК

Разширено с пояснителни думи определение, изразено с причастие, се нарича **причастен израз**:

Чакащите учителя деца се събраха пред входа на училището.

Децата, чакащи учителя, се събраха пред входа на училището.

Упражнение 6

Работи по модела:

Учениците, които носят цветята, минете пред колоната.

Учениците, носещи цветята, минете пред колоната.

1. Иван завари Никола, който седеше на миндера.
2. Видях един прозорец, който ярко светеше на петия етаж.
3. Тя съгледа ученика, който стоеше с шапка в ръка, и се усмихна.
4. Селяните, които изнасяха и внасяха чували на горната воденица, го видяха веднага.
5. Оттам той видя брат си Иван, който впрягаше воловете.

Упражнение 7

- **Образувай от глаголите сегашни деятелни причастия. Състави с тях словосъчетания.**

Работи по модела: *Хората не вярват* → *невярващи хора*

Ученикът пише. Момичето чете. Децата подскачат. Момчето не вижда нищо. Момичето шие. Момчето яде. Жените се смеят. Реките текат.

Упражнение 8

- Д **Обедини изреченията по двойки, като превърнеш подчертаните глаголи в причастия (сегашни деятелни).**

Работи по модела: *Децата се смееха. Те стояха пред входа.* →
Смеещите се деца стояха пред входа.

Момчетата пееха. Те отминаваха и песента заглъхваше.

Влакът пристигаше. От него миришеше на пушек.

Песента заглъхваше. Песента звучеше в ушите ми.

Ученикът чете. Той може да ти даде книгата.

Упражнение 9

- **Състави изречения с думите четящ, бъдещ, служещ, пишещ, вярващ.**

МИНАЛО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

ЗАПОМНИ!

- Минало страдателно причастие означава действие (като признак), което **предхожда** действието, изразено със сказуемото:
*Той ми преразказа **прочетената** статия.*
*Занесох **повредения** си часовник на поправка.*
- Минало страдателно причастие се образува от минало свършено време с наставките **-н, -т, -ен**.

- Минало страдателно причастие се образува **само от преходни глаголи**.
- Минало страдателно причастие се мени по род и число и се членува като прилагателно име:

скован – скован-и-ят, скован-и-я;
скована – скована-та;
сковано – сковано-то;
сковани – сковани-те.

глагол	спреж. на глагола	мин. съврш. време	на-ставка	м. род	ж. род	ср. род	мн. число
скова	I	скова-х	-н	скован	скована	сковано	сковани
взема	I	взе-х	-т	взет	взета	взето	взети
убия	I	уби-х	-т	убит	убита	убито	убити
строя	II	строи-х	-ен	строен	строена	строено	строени
чета	I	чето-х	-ен	четен	четена	четено	четени
видя	II	видя-х	-н	видян	видяна	видяно	видени
съзра	I	съзря-х	-н	съзрян	съзряна	съзряно	съзрени

ЗАПОМНИ!

- Минало страдателно причастие се употребява за образуване формите на страдателен залог на глагола и така влиза в състава на сказуемото в изречението:

Писмото е написано (беше / ще бъде написано) от момчето.

- Минало страдателно причастие в изречението се употребява и като определение и мястото му е обикновено пред определяемата дума, например:

***Прочетената** книга ми направи голямо впечатление.*

ЗАПОМНИ!

- Частицата **не** се пише слято с минало страдателно причастие: *неовладяната техника.*
- При образуване на причастията от възвратните глаголи местоименията **се, си** отпадат.

ВНИМАВАЙ!

Някои **възвратни** глаголи, въпреки че не са **преходни**, имат минало страдателно причастие:

усмихна се – усмихнат
засмея се – засмян

Упражнение 1

- ▶ **Препиши текста. Подчертай причастията. Образувай от тях форми за м.р., за ж.р. и за мн.ч. в обща и членувана форма.**

Не мога цял живот да летя близо до Земята. Всичко неизвестно е по-интересно от преживяното и всичко неоткрито е по-привлекателно от прелетяното.

Упражнение 2

Работи по модела: *засях – засят – засята – засято – засети*
засетият – засятата – засятото – засетите

Изживях, преживях, разлях, извървях, засмях се.

- ❓ **Отговори на въпросите:**

1. Как се проявява фонетичният закон „Променливо Я“ във формите за минало страдателно причастие?
2. Как се членува минало страдателно причастие, ако е от мъжки род?

Упражнение 3

- ▶ **Прочети текста. Извади словосъчетанията с минали страдателни причастия. Посочи рода и числото на всяко причастие.**

Бодливата роза

(откъс)

Ние, хората, сме само една от съставките на тъй наречената биосфера. Наистина важна съставка, но все пак съставка. Милиони години сме се развивали в пълна взаимовръзка и в хармония с неорганичния и космическия свят... До каква степен сме „деца на природата“, на Земята, на Вселената, показва обстоятелството, че всеки миг сме под влиянието на космическите сили, които пряко или косвено се отразяват не само върху здравето, но и върху настроението ни. Напоследък четох в печата, че когато във Виена духа тъй нареченият «фьон», хирурзите се въздържат да правят операции. Че по време на засилената слънчева активност броят на инфарктите се увеличава.

Позволих си това мъничко отклонение, за да се види, че „животът е нещо цяло, а човекът – само една част от неговите части“, че нарушаването на природната хармония изправя човека пред много тъмни неизвестности. Всъщност човечеството не е заплашено от техниката и цивилизацията изобщо, а от неовладяната техника и от криво разбраната цивилизация. Ако индустриалната технология беше усъвършенствана, нямаше да има нито димове в небето, нито автомобилни газове в атмосферата, нито безжизнени реки, нито агонизиращи морета.

Машината ни дава сила, удобство, производство, а от производството зависи нашето съществуване. Това е ясно. Става дума за бод-

лите на ухайната роза – цивилизацията, за техниката – несъвършената, неовладяната, която ни застрашава, тиранизира и трови... И още – за науката, ако тя се изплъзне от ръцете на човека и се превърне в неконтролирана сила...

(По Николай Хайтов)

? Отговори на въпроса:

Каква служба изпълнява всяко извадено причастие в изречението?

Упражнение 4

▶ Попълни изреченията със следните изрази: *възмутен съм, възхитен съм, очарован съм, учуден съм, трогнат съм, поласкан съм.*

1. ... от високата оценка.
2. ... от оказаното внимание.
3. ... от недостойното ви поведение.
4. ... от героизма на вашия народ.
5. ... от неочакваното ви предложение.
6. ... от красотата на вашата страна.

Упражнение 5

▶ Обясни как са образувани следните сложни прилагателни имена:

новоначначен	долуподписан	всеотдаен
новообразуван	гореизложен	огнедишащ
новопостроен	металорежещ	правостоящ
новооснован	бързотечен	бързопишещ

? Отговори на въпросите:

1. Кои причастия влизат в състава на дадените прилагателни?
2. Как трябва да се членуват дадените прилагателни?

МИНАЛО СВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

ЗАПОМНИ!

- Минало свършено деятелно причастие е **нелична глаголна форма**, която означава предшестващо действие като активен признак на носителя.
- Минало свършено деятелно причастие се мени по род и число (*влязъл, влязла, влязло, влезли*) и може да се членува като прилагателни имена:
Всички обърнаха очи към влезлия гостенин.
- Минало свършено деятелно причастие се образува от **основата на минало свършено време** с помощта на наставката **-л** (виж таблицата), при това мястото на ударението остава, както в минало свършено време.

глагол	спрежение	мин.св. време	наставка	м. род	ж. род
цъфна	I	цъфна-х	-л	цъфнал□	цъфнала
живея	I	живя-х	-л	живял□	живяла
пия	I	пи-х	-л	пил□	пила
работя	II	работи-х	-л	работил□	работила
видя	II	видя-х	-л	видял□	видяла
чета	I	чето-х	-л	чел□	чела
наведа	I	наведо-х	-л	навел□	навела
вляза	I	влязо-х	-л	влязъл□	влязла
донеса	I	донесо-х	-л	донесъл	донесла
река	I	реко-х	-л	рекъл	рекла
изстрелям	III	изстреля-х	-л	изстрелял□	изстреляла
нарисувам	III	нарисува-х	-л	нарисувал□	нарисувала

глагол	спрежение	мин.св. време	наставка	ср. род	мн.число
цъфна	1	цъфна-х	-л	цъфнало	цъфнали
живея	1	живя-х	-л	живяло	живели
пия	1	пи-х	-л	пило	пили
работя	2	работи-х	-л	работило	работили
видя	2	видя-х	-л	видяло	видели
чета	1	чето-х	-л	чело	чели
наведа	1	наведо-х	-л	наVELO	навели
вляза	1	влязо-х	-л	влязло	влезли
донеса	1	донесо-х	-л	донесло	донесли
река	1	реко-х	-л	рекло	рекли
изстрелям	3	изстреля-х	-л	изстреляло	изстреляли
нарисувам	3	нарисува-х	-л	нарисувало	нарисували

? Отговори на въпросите:

1. Как се проявява във формите на минало свършено деятелно причастие **непостоянно Ъ**?
2. Как се проявява във формите на минало свършено деятелно причастие **променливо Я**?

ЗАПОМНИ!

Минало свършено деятелно причастие се употребява:

- като съгласувано определение;
- във формите на сложни глаголни времена (минало неопределено време; бъдеще предварително време; минало предварително време и др.);
- в състава на причастен израз;
- във формите за сложни глаголни форми за условно и преизказно наклонение.

ЗАПОМНИ!

- Частицата **не** се пише слято, ако причастието е съгласувано определение:
Неразцъфтялата от студа вишня ме натъжи.
- Частицата **не** се пише отделно от причастието, ако то е в състава на сказуемото:
От студа вишняка не разцъфтяла.
- При образуване от възвратен глагол местоименията **се, си** остават във формите на причастието:
*срещна **се** – срещнал **се**, срещнала **се**, срещнало **се**, срещнали **се**
купя **си** – купил **си**, купила **си**, купило **си**, купили **си***

ВНИМАВАЙ!

- При учтивата форма **миналото свършено деятелно причастие** в състава на сказуемото се употребява в мн.ч.:
*Госпожо (ед.ч.), **Вие сте извършили** (мн.ч.) благородно дело!*
- При учтивата форма, когато подлогът е изразен с личното местоимение **Вие, миналото страдателно причастие** е в единствено число и се съгласува с пола на лицето, означено с това местоимение:
*Госпожо Иванова, **Вие също сте поканена** (ж.р., ед.ч.) на празника.
Господин Стоянов, **Вие също сте поканен** (м.р., ед.ч.) на празника.*

ЗАПОМНИ!

съм – бил, била, било, били
дойда – дошъл, дошла, дошло, дошли
отида – отишъл, отишла, отишло, отишли
ям – ял, яла, яло, яли

дам – дал, дала, дало, дали
мога – могъл, могла, могло, могли
раста – расъл, расла, расло, расли
вляза – влязъл, влязла, влязло, влезли
напиша – написал, написала, написало, написали

Упражнение 1

- ▶ Направи извод за редувания я//е в дадените форми на изучените причастия:

пял – пяла – пяло – пели преживял – преживелия(т)
изпят – изпята – изпято – изпети засят – засетия(т)

- ▶ Припомни си правилата, свързани с фонетическия закон „Променливо я“.

Упражнение 2

- ▶ Прочети текста. Открой причастията. Извади ги в колонка, подчертай наставките, с които са образувани, и окончанията.

Но те бяха десет срещу сто и десет... Все пак, залостили се между скалите, те правеха с редките си изстрели от стръмния сипей гроб за всеки жандармерист или полицай...

– Пестете патроните! Не стреляйте всички наведнъж, а се редувайте един по един! – извика Марин. – Трябва да ги задържим.

Един рикоширал куршум го удари в левия крак и заседна в сухожилието под коляното му. Прибледнял, без да издава страшната си болка, Марин взе отново пушката в ръце, но остана да лежи неподвижно.

(По Димитър Ангелов)

- ? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи са образувани извадените причастия?
2. Има ли редувания на гласните при образуване на други форми на извадените причастия?

Упражнение 3

- ▶ Прочети стихотворението. Открой минали свършени деятелни причастия.

Приличаш ми на кестен в планината,
зад гъстите дървета невидян,
узрял дълбоко някъде в средата
и затова останал необран.
През тази закъсняла горска есен
аз чудя се какво да правя тук.
Дали от теб да си откъсна песен
или едничък, ала вечен звук?

Евтим Евтимов

? Отговори на въпросите:

1. Каква синтактична служба изпълняват в текста миналите свършени деятелни причастия?
2. Има ли в текста причастия от друг вид?

Упражнение 4

▶ Обясни правописа на причастията *рекъл, казал, донесъл, изтекъл, отсякъл, писал.*

? Отговори на въпросите:

1. Как проверяваш дали формата за м.р. съдържа *непостоянно ъ* или в тази форма трябва да се пише *а*?
2. Как се членуват формите на дадените причастия (м.р., ед.ч.)?

Упражнение 5

▶ От глаголите *спрях, видях, излязох* образувай единствено и множествено число на минало свършено деятелно причастие. Членувай тези форми.

МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

ЗАПОМНИ!

- **Минало несвършено деятелно причастие**, както всички причастия, се отнася към **неличните глаголни форми** и се мени по род и число, но **не се членува**.
- Образува се от основата на минало несвършено време на глагола с помощта на наставката **-л**.
- В изречението изпълнява служба на сказуемото.

ВНИМАВАЙ!

- Частицата **не** за отрицание се пише отделно от причастието.
- В български език съществуват при всеки глагол две различни деятелни причастия на **-л** – свършено и несвършено, например: *цел и четял, ходил и ходел, живял и живеел, разбрал и разберял* и т.н.

Минало несвършено време на глагола	Наставка	Минало несвършено деятелно причастие			
		м.р.	ж.р.	ср.р.	мн.ч.
разстила-х	-л	разсти л ал□	разсти л ал а	разсти л ал о	разсти л ал и
пее-х	-л	пеел□	пеел а	пеел о	пеел и
държа-х	-л	държал□	държал а	държал о	държел и

Упражнение 1

- ▶ Сравни двата текста. Обясни разликата между тях.

В гората

Наоколо се простираше чудно хубава гора. Катерички подскачаха игриво от клон на клон, зайчета се шмугваха в храсталациите, птици пееха с целия възторг на своите обичливи сърца за слънцето и свободата. Вятърът нашепваше на младите гранки чудни приказки.

Наоколо се простираше чудно хубава гора. Катерички подскачали игриво от клон на клон, зайчета се шмугвали в храсталациите, птици пеели с целия възторг на своите обичливи сърца за слънцето и свободата. Вятърът нашепвал на младите гранки чудни приказки.

? Отговори на въпросите:

1. Кои глаголни форми са употребени в текстовете?
2. С каква цел авторът употребява минали несвършени деятелни причастия?

ЗАПОМНИ!

Минало несвършено деятелно причастие запазва ударението на минало несвършено време, например:

четя́х – четя́л, хо́дех – хо́дел, гле́дах – гле́дал.

ВНИМАВАЙ!

- Минало несвършено деятелно причастие се употребява **само** за образуване на две **преизказни** времена (сегашно и минало несвършено).
- Причастията, образувани от минало несвършено време на **-яx**, **-еше**, запазват гласната **я** в единствено число, а в множествено число пред окончанието **-и** заменят с **е**:
четя́л, четя́ла, четя́ло, но: четёли
- При глаголи от III спр., образуващи мин. несв. време на **-яx**, **-яше**, гласната **я** се запазва и в множествено число:
стреля́л, стреля́ла, стреля́ло, стреля́ли
- Употребата на преизказните глаголни времена показва, че говорещото лице съобщава за действието по думите на друго лице и не е свидетел на събитието.

Упражнение 2

- ▶ Образувай минало несвършено причастие и минало свършено причастие в единствено и множествено число от глаголите *мисля, говоря, нося, летя, седя, пея*.

Упражнение 3

- В следния откъс от приказка са употребени минали несвършени и минали свършени причастия. Разграничи ги.

Вятърът казал на слънцето:

– Хайде да видим кой ще свали кожуха на пътника!

И той започнал да духа, колкото сила имал. Но колкото по-силно духал, толкова пътникът по-добре се завивал в кожуха си. Вятърът се сърдел, духал, чупел клони, докато се уморил, обаче не можал да свали кожуха на пътника.

Дошъл ред до слънцето. То се показало засмяно през облаците. Пътникът се стоплил и след малко сам съблякъл кожуха си.

Упражнение 4

- Открий двойките думи с противоположно значение.

Вземам, виновен, включвам, голям, давам, добре, заключителен, започвам, зле, изключвам, малък, начален, нарушавам, невиновен, нов, последен, привършвам, пръв, спазвам, стар.

Упражнение 5

- Д Прочети. Изпробвай «рецептата» на Ванчо.

– Петьо, как е по-лесно да запомня кога частицата **не** се пише сято с причастията и кога – отделно?

– Много просто, Яно! – намесва се важно Иван. – Ако причастията се казват, винаги пишеш **не** отделно от него. Във всички останали случаи – сято.

- Състави 5 изречения с причастия, като илюстрираш думите на Иван.

■ ДЕЕПРИЧАСТИЕ

ЗАПОМНИ!

- Деепричастието е **неизменяема глаголна форма**, означаваща действие, което се върши **едновременно** с действието на глагола-казуемо, като пояснява това действие.

*Тя стоеше (мин.несв.вр.) на прозореца, **гледайки** изпращачите.*

*Тя стои (сег.вр.) на прозореца, **гледайки** изпращачите.*

*Тя ще стои (бъд.вр.) на прозореца, **гледайки** изпращачите.*

- Деепричастието се образува от основата за сегашно време на глаголи от **несвършен вид** с помощта на наставките **-ейки** и **-йки**.

- При образуване на деепричастия ударението се запазва на същото място, както във формите за сегашно време на глагола: *отговоря́м – отговоря́йки, четя́ – четя́йки, ходя́ – ходя́йки.*

Спрежение	Сегашно време	Наставка	Деепричастие
I и II	пиш-а свир-я тек-а (к//ч)	- ейки	пише́йки сви́рейки тече́йки
III	маха-м стреля-м	- йки	маха́йки стреля́йки

Упражнение 1

- ▶ Прочети текста. Извади деепричастията.

На гарата

Красимира си взе изпитите и тази вечер си заминаваше за Киев. Не се надявайки на помощ, тя взе само едно куфарче.

На перона имаше много хора. Тя беше се качила във влака, когато Валентин и Никола дойдоха на гарата, за да я изпратят.

– Моля, къде се намира влакът за Киев? – попита Никола на гише «Справки».

– Бързият влак е на трети коловоз, а пътническият още не е композиран.

– Валентине, позакъсняхме! Сега е девет без две минути. Остават седем минути до тръгването на влака. Красимира сигурно се е качила вече. Хайде да преминем на трети коловоз!

Те намериха влака и започнаха да търсят Красимира. Видяха я в един вагон. Тя стоеше на прозореца, гледайки изпращачите.

В това време влакът бавно потегли.

– На добър път, Краси! – успя да каже Валентин.

Махайки с ръка, Красимира дълго стоеше на прозореца.

? Отговори на въпросите:

1. Как позна, че извадените думи са деепричастия?
2. Как са образувани?
3. Самостоятелно ли са употребени или с пояснителни думи?

Р

РЕЧНИК

Разширено с пояснителни думи обстоятелство, изразено с деепричастие, се нарича **деепричастен израз**.

ЗАПОМНИ!

- Действието, означено с деепричастието, и действието на глагола-сказуемо се извършват **едновременно** и **от едно и също лице** (от подлога). **СРАВНИ:**

Кучето отдолу наблюдаваше врабчето, подскачайки на покрива. (неправилно)

Врабчето, подскачайки на покрива, наблюдаваше кучето. (правилно)

Кучето наблюдаваше врабчето, което подскачаше на покрива. (правилно).

- Деепричастието **не се изменя** по лице, число и време.
- Деепричастието **почти не се среща** в народните говори, предимно се употребява в текстове от научен стил.
- Деепричастието отговаря на въпроса **как?** и изпълнява служба на обстоятелство в изречението.
- Деепричастен израз се отделя със запетая. В изречението деепричастните изрази могат да се заменят със синонимични конструкции:

*Той вървеше, **оглеждайки се наоколо.***

*Той вървеше, **като се оглеждаше наоколо.***

ВНИМАВАЙ!

- Съгласните **к, г** при образуване на деепричастията преминават в **ч, ж**:

пека – печейки, мога – можейки

- Частицата **не** се пише отделно от деепричастията, например:

***не** можейки, **не** знаейки, **не** се надявайки*

- При образуване от възвратен глагол, деепричастието запазва местоименията **се, си**:

*срещам **се** – срещайки **се**, купувам **си** – купувайки **си***

Упражнение 2

- ▶ **Открий деепричастията в текста. Определи службата им в изречението. Обясни пунктуацията. Извади от текста словосъчетанията, в които деепричастието е главна дума.**

Продължавайки да се развива на съвременния етап и да разкрива все нови и нови страни на художественото познание на света, художествената литература изпълнява велика, прогресивна, хуманна мисия, утвърждавайки новото, съзвучно с нашите обществени идеали, взаимодействайки дълбоко с живота и влияейки върху хода на социалните процеси.

- ❓ **Отговори на въпросите:**

1. Какви са извадените словосъчетания?
2. Коя дума е пояснена от деепричастните изрази?

Упражнение 3

► **Напиши следните изречения по друг начин.**

Работи по модела:

Красимира стои на прозореца, като маха с ръка.

Красимира стои на прозореца, махайки с ръка.

1. Валентин и Никола вървят по перона, като търсят Красимира.
2. Чавдар чете, като слуша музика.
3. Ралица върви по улицата, като гледа по витрините.
4. Борислав прочете вестника, като пътуваше с влака.
5. Красимира мина на другия тротоар, като разглеждаше улицата.
6. Иван превежда, като търси думите в речника.

Упражнение 4

► **Напиши следните отрицателни форми по друг начин.**

Работи по модела: *Не бързайки, Илчо стана и излезе.*

Без да бърза, Илчо стана и излезе.

1. Не се надявайки на помощ, ние вървахме напред.
2. Вървеше нагоре, не мислейки за опасностите.
3. Той пишеше, не знаейки правила.

Упражнение 5

► **Образувай деепричастия от посочените двойки глаголи, ако е възможно.**

Викам – повикам; давам – дам; нося – донеса; донеса – донасям; крия – открива; скрия – скривам; крача – прекрача; прекрача – прекрачвам.

? **Отговори на въпросите:**

1. Защо не можеш да образуваш деепричастия и от двата глагола?
2. От какво зависи твоят избор на наставките за образуване на деепричастията?

Упражнение 6

Д **Подчертай в текста деепричастията и причастията.**

Свършвайки за старото Търново, не мога да отмина новото Търново и да не кажа няколко думи за него. Разположено на запад от двата запустели акропола, по склоновете на урвите, по брега на Янтра, по скалите, които са надвиснали над нея, разкатерило се по западната стръмнина на върлия Орлов връх, то представлява панорама възхитителна, единствена по живописност и оригиналност.

Перото мъчно може да предаде впечатления от тази гледка. Чужденците, които са го посетили и са писали за него, единодушно твърдят, че такъв град другаде няма.

(По Иван Вазов)

■ ОТГЛАГОЛНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

ЗАПОМНИ!

- Отглаголните съществителни са **нелични глаголни форми**, защото назовават действие, без да изразяват лице.
- Употребата им е ограничена: характерни са за научни, публицистични и официални текстове. Те много често са **термини**.

ПРИПОМНИ СИ!

- Отглаголните съществителни могат да се образуват с помощта на наставките **-не** (от несвършени глаголи) и **-ние** (както от несвършени, така и от свършени глаголи).
- По значение отглаголните съществителни, образувани с **-не**, са по-близо до глагола, а с **-ние** – до съществителното.

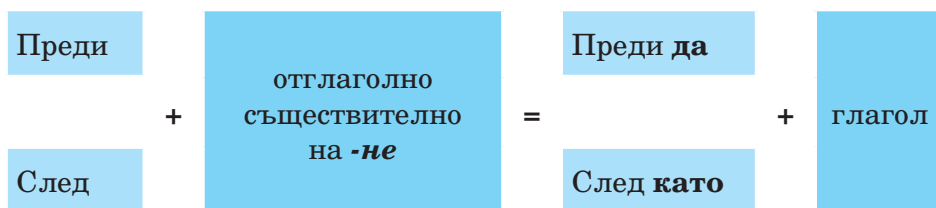
-не	-ние	
за глаголи от несв. вид	за глаголи от св. вид	за глаголи от несв. вид
чета – четене	накажа – наказание	страдам – страдание
пея – пеене	пожелая – пожелание	мълча – мълчание
пия – пиене	закъснея – закъснение	движа – движение
пиша – писане	отмъстя – отмъщение	умея – умение

- Съществителните на **-ние** имат по-определено значение; те са дошли от църковнославянския език, затова не от всеки глагол може да се образуват:

оправдание, търпение, допълнение, обявление, наводнение, умение и др.

Народните форми на **-не** се отличават със своята силна глаголност, означавайки самите действия. Затова тези съществителни могат да се употребяват с предлозите **преди** и **след**:

СРАВНИ:

преди ставане = преди да стана (св.в.)

преди влизане = преди да вляза (св.в.)

след ставане = след като стана (св.в.)

след влизане = след като вляза (св.в.)

Упражнение 1

▶ **Образувай отглаголни съществителни от дадените глаголи.**

Храня, събирам, следвам, почиствам, избира, накажа, пиша, събера, гоня, закъснея.

Упражнение 2

▶ **Отговори на въпросите, като употребиш израза *имам много за*.**

Работи по модела: – *Защо учиш, а не почиваш?*

– *Защото имам много за учене.*

1. Защо пишеш, а не излезеш?
2. Защо четеш, а не отидеш на кино?
3. Защо переш, а не си лягаш?
4. Защо стана толкова рано и гладиш?
5. Защо четеш, а не отиваш на гости?
6. Защо шиеш до късно?

Упражнение 3

▶ **Замени отглаголните съществителни.**

Работи по модела:

В това помещение ще сложим старите мебели. →

→ Там ще поместим старите мебели.

1. В сред цъфналите цветя се чува бръмчене на пчели.
2. При влизането в двора те чува ръмжене на кучето.
3. В различни южни страни хората използват слонове за пренасяне на товари.
4. Аз попитах за пристигането на кораба.

5. Яденето на плодове и зеленчуци е полезно.
6. Кацането на самолета беше успешно.

Упражнение 4

- ▶ **Извади от текста отглаголни съществителни, като посочиш изходните глаголи.**

Всеки ден след привършване на полската работа Станка и Донка преяха до късно. През есента и зимата те ще работят в къщи и по двора. Миене, метене, чистене, предене, тъкане, шиене, пране, готвене, дигане, слагане – все едно и също от тъмно до тъмно.

(По Георги Караславов)

ЗАПОМНИ!

- Някои видови двойки глаголи образуват двойки отглаголни съществителни, които обаче се различават по значение:
учене и учение; събиране и събрание
- След отглаголното съществително на **-не** предлогът **на** може да се изпуска:

*Трябва да работим за подобряване (на)
качеството на нашите знания и умения.*

- Отглаголните съществителни на **-не**, употребени с предлог, могат да не се членуват:

*Работниците полагат много усилия за увеличаване(то)
на продукцията.*

Упражнение 5

- ▶ **Преразкажи на български.**

Молоде подружжя габровци, прибавши у Рим, поцікавилось у готелі, за скільки днів можна оглянути місто.

– Потрібно хоча б чотири дні.

Через два дні габровці попросили їх розрахувати. Працівники готелю здивувалися:

– Як вам вдалося за такий короткий термін оглянути місто?

– Дуже просто, – відповів габровець, – дружина оглядала одну половину, а я – другу. Повернувшись у Габрово, ми розповімо одне одному, хто що бачив.

* * *

– Дайте мені два квитки – для мене і для дружини, і пів квитка для дитини, – звернувся габровець до касира.

– Яка дитина? Та це ж чоловік. Гляньте: він уже носить довгі штани, – зауважив касир.

– Добре. Тоді дайте квиток для хлопця, а пів квитка – для дружини. Вона в шортах, – переконливо відповів габровець.

■ ОСНОВНИ ГЛАГОЛНИ ВРЕМЕНА

ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

В свързаната реч събитията и действията се предават като минали, сегашни или бъдещи.

Когато се говори за време като граматическа категория, на първо място излизат трите основни времена: **сегашно време** (*чета*), **минало свършено време** (*четох*), **бъдеще време** (*ще чета*).

Освен основните има и допълнителни (или съотносителни) времена, употребата на които се съгласува с едно от основните времена.

■ СЕГАШНО ВРЕМЕ

? Отговори на въпросите:

1. Колко спрежения има в българския език?
2. Как се образуват формите за сегашно време (4 форми)?
3. Какво означаваме с формите на сегашно време?
4. От кой вид – свършен или несвършен – са глаголите, които се употребяват в сегашно време самостоятелно?
5. От кой вид – свършен или несвършен – са глаголите, които се употребяват в сегашно време след **да, когато, ако, щом** и др.?
6. Какво е основната форма на глагола?

II

ПРИПОМНИ СИ!

Сегашно време означава:

– действия, които стават в момента на говоренето, например:

*В момента Стоян е зает – **пише** домашното си.
Защо **идвате** чак **сега**?*

– действия, които се повтарят регулярно и не са свързани с определен момент. Например:

*Сутрин **винаги пътувам** с трамвай.
През есента **често вали** дъжд и **духа** вятър.*

– минали действия в исторически описания и биографии (сегашно историческо), например:

*Васил Левски **се бори** за „чиста и свята република“.
Отначало Христо Ботев **учи** в родния си град, после –
в Одеса.*

– близки бъдещи действия, които обикновено се поясняват с обстоятелствени думи, например:

*Самолетът **излита след десет минути**.
Украинската делегация за конгреса по българистика
пристига довечера.*

Упражнение 1

► **Обясни употребата на формите за сегашно време в следните изречения.**

1. Точно сега не можем да се разходим из парка.
2. Боряна не се ли интересува от музика?
3. Ако закъснея, не ме чакайте!
4. Преди да отговорите, помислете добре.
5. Не можеш ли да преведеш този текст?
6. Яна трябва да отиде в пощата, за да получи колетче от майка си.
7. Ще ти върна учебника, след като препиша уроците.
8. След обяд отивам на лекар.
9. През XI век братята Асен и Петър освобождават България от византийско робство.

Упражнение 2

► **Спрегни дадените глаголи в сегашно време (4 форми).**

Мога, имам, нямам, съм, ям, пека, строя, търпя.

? **Отговори на въпросите:**

1. Как се произнасят ударените окончания в 1 л. ед.ч. и в 3 л. мн.ч. при глаголите от първо и второ спрежение? Дай трите варианта.
2. Подвижно ли е ударението във формите за сегашно време?

ЗАПОМНИ!

Ако в текста основно е сегашно време, допълнителните времена са **минало неопределено**, **сегашно** и **бъдеще време**:

*Надниквал в класната стая и виждам, че учениците вече са дошли и се подготвят за час по български език, защото след пет минути **ще** дойде учителката им.*

■ БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ

? **Отговори на въпросите:**

1. Как се образуват 4-те форми за бъдеще време?
2. В кои форми трябва да употребим частицата **ще**?
3. Как се образува отрицателната форма?
4. В кои форми употребяваме частицата **ли**?
5. Как се образуват 4-те форми за бъдеще време при възвратните глаголи?
6. Къде слагаме кратки лични местоимения, които се отнасят към глагола в бъдеще време?

- Във формите за бъдеще време се включват формалните показатели на бъдеще време (*ще, няма да*) + основният глагол, който се спряга в *сегашно* време.
- В бъдеще време по-често се употребяват глаголите от свършен вид. Глаголите от несвършен вид се употребяват, когато трябва да се изрази повторителност на действието.

СРАВНИ: *ще дойда* (св.в.), *ще идвам* (нсв.в.)

Упражнение 1

► **Препиши текста. Посочи в скоби вида на глаголите.**

1. Няма да се върна рано.
2. Редовно ще тръгвам от къщи в 7 часа и затова няма да закъснявам.
3. Отсега нататък ще закусваме в училищния стол.
4. След три години родителите ми пак ще пътуват за България.
5. На Любомир няма да му купим билет за опера.
6. През втория срок най-добрият ученик в класа ще помага на Румен и той няма да изостава от съучениците си.

Упражнение 2

► **Отговори на въпросите, като използваш форми за бъдеще време на глагола.**

Работи по модела: – *Довечера ще дойдете ли у нас?*
– *Да, ще дойдем задължително.*

1. Какво ще правиш утре сутринта? –
2. До колко часа ще бъдеш зает? –
3. Ще отидеш ли на кино? – Не,
4. Ще пият ли кафе? – Може би
5. Довечера той ще бъде ли в стола? – Не,
6. Следобед ще отидем ли в библиотеката? – Да,

■ МИНАЛО СВЪРШЕНО И МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ

? **Отговори на въпросите:**

1. Каква е разликата между двете времена – по значението и употребата им?
2. Кое от времената е основно?
3. Как се образуват формите за минало свършено време?
4. Как се редуват гласни и съгласни при образуване на формите за минало свършено време? Дай примери.
5. Как се образуват формите за минало несвършено време?

6. Как се проявява най-главният фонетичен закон на съвременния български книжовен език „Променливо Я“ при образуване на формите за тези глаголни времена?

ПРИПОМНИ СИ!

Сравни личните окончания на минало свършено и минало несвършено време с личните окончания на глагола съм в минало време:

Минало несвършено време	Спомагателният глагол съм		Минало свършено време
	Книжовна норма	Разговорна норма	
-х	бях		-х
-ше	беше	-□	-□
-ше	беше	-□	-□
-хме	бяхме		-хме
-хте	бяхте		-хте
-ха	бяха		-ха

ЗАПОМНИ!

- Минало време на глаголите **съм, имам, нямам** се изразява чрез формите за минало несвършено време.
- Сравни употреба и значение на минало свършено и минало несвършено време:

Минало свършено време	Минало несвършено време
Вчера след обяд спях до 5 часа.	Преди винаги спях след обяд.
Миналата сряда ходихме на театър.	През ваканцията понякога ходехме на театър.
Вчера валия силен дъжд.	През септември често валеше.
Миналата събота не можахме да отидем в библиотеката – <u>бяхме</u> заети, <u>имахме</u> много за учене.	Преди в събота никога не можехме да отиваме в библиотеката – <u>бяхме</u> заети, <u>имахме</u> много за учене.
Вчера сутринта Асен се събуди много късно и не направи гимнастика.	Миналата седмица Асен винаги ставаше рано и правеше гимнастика.
Тази сутрин се качих в трамвая на спирката „Орлов мост“.	Досега обикновено се качвах на спирката пред Университета.
Миналия петък ти закъсня и влезе в класната стая след учителката.	Миналия срок ти постоянно закъсняваше и влизаше в класната стая след учителката.

- **Минало свършено време** означава действие, което е станало преди момента на говоренето и **е завършило** в определен минал момент.
- **Минало несвършено време** означава действие, протичащо едновременно с минало действие, за което се говори, и **незавършено** в момента на извършването на това минало действие, например:
Той се спря и се послуша: откъм къщи се чуваше тиха песен.

Упражнение 1

▶ Образувай минало свършено време от дадените глаголи.

Извървя, прочета, изляза, построя, чета, донеса, обуя се, разбере, плача, мога, отнема, засмея се.

Упражнение 2

Д Сравни текстовете. Определи кои две основни глаголни времена са използвани. Трансформирай текста в третото основно време.

Стефан бързо си приготви нещата и излезе. Пред младежкия клуб той съгледа отдалече Петър, който беше застанал при едно агиттабло и го чакаше. На посипаната с пясък площадка стояха два оседлани коня, с които те щяха да тръгнат за града. В това време се чу шум от мотор и след малко пред клуба спря един младеж с мотоциклет.

Стефан бързо си приготвя нещата и излиза. Пред младежкия клуб той съглежда отдалече Петър, който е застанал при едно агиттабло и го чака. На посипаната с пясък площадка стоят два оседлани коня, с които те ще тръгнат за града. В това време се чува шум от мотор и след малко пред клуба спира един младеж с мотоциклет.

ЗАПОМНИ!

Ако основното действие в повествование е изразено с **минало свършено време**, допълнителните (съотносителните) времена са минало предварително време, минало несвършено време, бъдеще време в миналото.

Упражнение 3

▶ Прочети откъса от разказа „По жътва“ от Елин Пелин.

В миг млъкна дружната песен и полето затихна. И ето че някъде далече се поде самичък глас – висок, звънлив и треперещ. Той се емна леко и тихо, па полека-лека се засили и се залюля на мощни вълни над полето.

Никола остави снопа и плесна с ръце.
– Ето я на – тя е!

И дълго се ослушва. А песента се ширеше, волна и млада, чиста като извор, пълна с надежда и желаня. Тя кичеше на китки мили хубави думи и ги пращаше с любов някому някъде. И ту развълнувано глъхнеше, ту смело се вдигаше, сякаш се бореше с някоя безкрайна скръб, с някое злокобно съмнение, и победоносно взимаше връх и се носеше стремително и гордо.

? Отговори на въпросите:

1. В кое време са глаголите, с които се изразява основното действие в разказа?
2. В кое време са глаголите, с които е описана песента?

Упражнение 4

► Сравни двата текста относно употребата на глаголните времена.

Разказ в сегашно време

Дружеството заработва добре. Когато напролет идват пак габровци, търговци на вълна, те намират селото единодушно и недостъпно. Не успяват да откъснат нито един лековерен продавач.

Но плановете на Дочо отиват много по-далеч. Той мечтае за едно дружество, което ще направи от цялото село едно общо, голямо и многобройно семейство. Едно такова дружество ще прероди и пречисти издъно живота.

Дочо не крие радостта си. Но още по-доволен от него е Вълчан. Дружествените работи стават привичка и необходимост на стария селянин. Синовете му са отдавна поели цялата работа и от баща си нямат твърде нужда.

Разказ в минало време

Дружеството заработи добре. Когато напролет дойдоха пак габровци, търговци на вълна, те намериха селото единодушно и недостъпно. Не успяха да откъснат нито един лековерен продавач.

Но плановете на Дочо отиваха много по-далеч. Той мечтаеше за едно дружество, което щеше да направи от цялото село едно общо, голямо и многобройно семейство. Едно такова дружество щеше да прероди и пречисти издъно живота.

Дочо не криеше радостта си. Но още по-доволен от него беше Вълчан. Дружествените работи станаха привичка и необходимост на стария селянин. Синовете му бяха отдавна поели цялата работа и от баща си нямаха твърде нужда.

(По Й. Йовков)

? Отговори на въпросите:

1. Кои допълнителни глаголни времена са употребени в разказа в сегашно време?
2. Кои допълнителни глаголни времена са употребени в разказа в минало време?

Упражнение 5

- ▶ **Препиши текста. Определи времето, основната форма и вида на глаголите.**

Прегъна се Пейчо и излезе навън. Тръгна по каменните криви плочи, между които беше пораснала дребна пача трева. Мина покрай гроба на поп Петко, ала не протегна ръка, както правеше друг път, да наведе цъфналия люляк и да го помирише. Не вдигна очи към лястовичето гнездо под стряхата на камбанарията, където умерените птички се бяха прибрали и тихо шумоляха.

ПРИПОМНИ СИ!

- Понякога за разказване за исторически събития и случки, които не са наблюдавани от разказвача, се употребява *сегашно време*, което се нарича **сегашно историческо**. Чрез него се постига по-голяма живост на разказа.
- Сегашно историческо време се съчетава с минало неопределено време и бъдеще време.

Упражнение 6

- ▶ **Трансформирай текста, като използваш сегашно историческо време.**

Георги Раковски

Георги Раковски се родил в будното балканско градче Котел. От малък се научил да обича отечеството си и да мрази неговите поробители. Бил много ученолюбив. Затова по-късно баща му го изпратил в най-прочутото гръцко училище.

Още като ученик Раковски започнал да крои планове за освобождението на България. По-късно той отишъл в Румъния. Там създад тайна организация, която се готвела да вдигне въстание в България.

Георги Раковски пръв проучил внимателно опита на хайдушките чети. След това поставил началото на организираната борба, като съставил план за освобождението на България.

? Отговори на въпросите:

1. Чие име носи Болградската гимназия?
2. Как са и трите имена на Георги Раковски, в това число и по рождение?
3. Кога е роден Георги Раковски?
4. Защо съвременниците на Георги Раковски го смятали за един от най-образованите хора?

■ СЛОЖНИ ГЛАГОЛНИ ВРЕМЕНА

ЗАПОМНИ!

- Всяко глаголно време има *основно* значение и *модални* (допълнителни) значения.
- За резултативността като основно значение се говори при следните глаголни времена: **минало неопределено време**, **минало предварително време**, **бъдеще предварително време**.
- Тези глаголни времена имат сложни форми, които се състоят от спомагателния глагол **съм** и **минало свършено деятелно причастие**. Формите се различават благодарение на спомагателния глагол: минало предварително време – **бях**, минало неопределено време – **съм**, бъдеще предварително – **ще съм**. Например:

*Когато дойдеш, **ще съм написал** домашното си.
Вече **съм направил** утринна гимнастика.
Когато дойдѐ Росица, аз **бях излязъл**.*

■ МИНАЛО НЕОПРЕДЕЛЕНО ВРЕМЕ

- **Минало неопределено време** изразява действие като готов факт, извършен в миналото, резултатът от който е актуален в момента на говоренето (за разлика от минало свършено време, което изразява действието като завършен процес в миналото, без връзка със значението му за настоящето).

СРАВНИ:

Минало свършено време	Минало неопределено време
Росица се качи във влака. (видях я, когато се качваше)	Росица се е качила във влака. (сега е във влака)
През нощта валя сняг. (сега не вали, но аз видях как валеше през нощта)	През нощта е валил сняг. (вече не вали, но сега всичко е бяло)
Красимир прочете книгата. (бях при него, когато свърши да чете)	Красимир е прочел книгата. (сега знае съдържанието ѝ, тоест има резултат от действието, което е станало в миналото)

- Формите за минало неопределено време са сложни и се образуват от минало свършено деятелно причастие на дадения глагол и сегашно време на глагола **съм**.

Положителна форма	Въпросителна форма
аз съм чел /-а /-о ти си чел /-а /-о той е чел тя е чела то е чело ние сме чели вие сте чели те са чели	(аз) чел /-а /-о ли съм? (ти) чел /-а /-о ли си? (той) чел ли е? (тя) чела ли е? (то) чело ли е? (ние) чели ли сме? (вие) чели ли сте? (те) чели ли са?
Отрицателна форма	Въпросително-отрицателна форма
(аз) не съм чел /-а /-о (ти) не си чел /-а /-о (той) не е чел (тя) не е чела (то) не е чело (ние) не сме чели (вие) не сте чели (те) не са чели	(аз) не съм ли чел /-а /-о? (ти) не си ли чел /-а /-о? (той) не е ли чел ? (тя) не е ли чела ? (то) не е ли чело ? (ние) не сме ли чели ? (вие) не сте ли чели ? (те) не са ли чели ?

СЛОВОРЕД ПРИ УПОТРЕБА НА МИНАЛО НЕОПРЕДЕЛЕНО ВРЕМЕ

В рамките на изречение мястото на спомагателния глагол **съм** спрямо миналото свършено деятелно причастие не е постоянно.

ПРИПОМНИ СИ!

Спомагателният глагол **съм** е енклитична дума, затова никога не стои на първото място в изречението.

ЗАПОМНИ!

- Ако изречението започва с форма за минало неопределено време, спомагателният глагол стои **след** причастие, например:

*Рисувал е сред природата.
Ходил **съм** на Витоша.*

- Ако минало неопределено време се употребява в отрицателна форма, спомагателният глагол се слага **след** частицата **не** и при това получава самостоятелно ударение, например:

*Никога **не** съм ходил на Витоша.
Срещал ли си го? – **Не** съм го срещал.
Той обядвал ли е? – **Не** е обядвал.*

- Въпросителната частица **ли** стои между спомагателния глагол **съм** и причастието, но задължително след думата със собствено ударение. Например:

*Ти чела **ли** си тази книга?*

*Виждал **ли** съм го?*

*Не съм **ли** ги виждал?*

*Не си **ли** ходила в София?*

- Кратките лични местоимения и кратките възвратно-лични местоимения **се** и **си** винаги стоят **след** спомагателния глагол (**освен** в 3 лице ед. ч.). Например:

Обадил съм му се.

Аз съм му я дал.

Дал си му я.

Дали сме му я.

Дали сте му я.

Не са му я дали.

НО: *Той му я е дал.*

То не му я е дало.

Обадил му се е.

Купила си го е.

ЗАПОМНИ!

- Във въпросително-отрицателната форма между спомагателния глагол **съм** и кратките лични местоимения се вмъква въпросителната частица **ли**, защото тази частица може да стои само след думи със собствено ударение.

*Аз не съм **ли** му я дал?*

(благодарение на частицата **не** глаголът **съм** е под ударение)

*Той не му **ли** я е дал?*

*Тя не ви **ли** се е обадила?*

(кратко лично местоимение след **не** също е под ударение)

- Когато се повтарят наблизо една след друга форми за минало неопределено време, спомагателният глагол може да се изпусне втори път, например:

Много съм видял и съм патил.

Много съм видял и патил.

- При повтаряне на един и същи глагол след отрицание във въпрос и отговор може да се изпусне в отговора причастието и да остане само спомагателният глагол **съм**, например:

*Не сте ли **започнали** беритбата? – Не сме.*

*Не си ли **ходила** в Киев? – Не съм.*

*Не са ли **обядвали** още? – Не са.*

УПОТРЕБА НА МИНАЛО НЕОПРЕДЕЛЕНО ВРЕМЕ

1. **Резултативно значение:** *Дядо Панчо е събрал децицата около себе си.* (те са наоколо)
2. **Предположение:** *Радо, ти си плакала?* (очите са червени)
3. **Обобщаващо значение:** *Чел съм „Време разделно“ от Калмен Калчев.* (книгата е прочетена)
4. **Повторителни действия:** *Ходил съм в България.* (много пъти)
5. **В подчинени изречения, които поясняват глаголи като *уещам, мисля, казвам:*** *Той добре разбра какво се е случило.* (важен е резултатът в момента на речта)

Упражнение 1

- ▶ **Сравни изреченията и обясни в кои от тях минало неопределено време показва по-ясно:**

- резултат от действието;
- действие с траен резултат;
- действие, извършено няколко пъти.

1. Изработил съм модела и мога да участвам в състезанието.
2. Научил съм си урока по физика. Нека ме изпитат.
3. Завършил съм седми клас.
4. Пътувала съм много пъти със самолет.
5. Плавал съм всяко лято с параход.

- ❓ **Отговори на въпросите:**

1. Кои думи в изреченията ти помогнаха да направиш правилни изводи?
2. Какво трябва да промениш в изреченията, за да употребиш *сме* вместо *съм*?

Упражнение 2

- ▶ **Прочети текста. Обясни пунктуацията.**

Скитал съм край твоите брегове засмени,
що ги прохладява Дунава студени,
ходил съм при Струма, коя тихо пее,
и в местата, дето Марица се лее:
виждал съм отблизо твоите скали
и твоите балкани, и твоите орли.

Иван Вазов

- ❓ **Отговори на въпросите:**

1. Защо народният поет е употребил формите за минало неопределено време?
2. Книжовна ли е формата *твоите*? Защо?
3. Правилно ли е употребено местоимението *коя*?

Упражнение 3

Работи по модела: *Само един път Милена е закъсняла.
Много пъти Милена е закъснявала.*

1. Вече съм казал това.
2. Още не сте ги срещнали.
3. Още не съм я видял.
4. Този път ти си ги взел.
5. Още не са написали писмата.

? Отговори на въпросите:

1. Коя глаголна категория трябва да си спомним, за да работим по модела?
2. Кои думи и защо са използвани при съставяне на нови изречения?

Упражнение 4

Д Задай въпроси към следните изречения, като използваш въпросителни и въпросително-отрицателни форми.

Те са пътували по Дунава. Красимира е била в Сливен. Ние не сме чели тази книга. Той се е върнал от Херсон. Те са гледали този филм. Аз съм слушала тази музика. Той е слушал новините по радиото.

Упражнение 5

▶ Отговори на въпросите с *да* и *не*.

Работи по модела: *Закуси ли? – Да, закусих.
– Не, още не съм закусил.*

1. Спа ли?
2. Изпра ли?
3. Изми ли?
4. Изми ли се?
5. Облече ли?
6. Облече ли се?
7. Нахрани ли го?
8. Нахрани ли се?
9. Излезе ли?

Упражнение 6

Работи по модела: *Той се е облел. А ти? – И аз съм се облел.*

1. Децата са се приготвили. А той?
2. Милена се е приготвила. А ти?
3. Той се е облякъл. А те?
4. Тя се е измила. А вие?
5. Аз съм се съблякъл. А той?
6. Ние сме се измили. А вие?

Упражнение 7

- ▶ Отговори на въпросите, като замениш подчертаните думи със съответните кратки местоимения.

Работи по модела: *Дал ли си учебника на Иван? – Дал съм му го.*

1. Писал ли си **на майка си**?
2. Обещал ли си **на Иван** да отидеш с него?
3. Обяснили ли сте **на Любчо** причините?
4. Върнал ли си молива **на Сашо**?
5. Дал ли си **речника на Никола**?
6. Казаха ли си **на Иван и Росица** за изпитите?
7. Върнали ли сте **ютията на Ралица**?
8. Обещал ли е той **на Иван и Мария** да се срещнат?
9. Тя дала ли е **тетрадката на Росица**?
10. Изпратила ли си **поканата на леля си**?
11. Петър изпратил ли е **писмо на родителите си**?

Упражнение 8

- ▶ Отговори на въпросите.

Работи по модела: *Ял ли си български праскови?*

– *Да, ял съм ги.*

– *Не, още не съм ги ял.*

1. Ял ли си херсонски домати?
2. Пили ли сте българска оранжада?
3. Мария гледала ли е български филми?
4. Ходили ли сте в клуба?
5. Той бил ли е на Царевец?
6. Скоро ходила ли си на концерт?
7. Танцувал ли си с Мария?
8. Измило ли се е детето?
9. Стоян запознал ли се е с български момчета?
10. Вчера Борянка разходила ли се е из града?

■ МИНАЛО ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ

Минало предварително време означава резултат от действието, което е предходно спрямо определен **минал** момент, за който се говори. Например:

*Търсих те снощи, но ти **беше излязла**.
Имаше и други, които **бяха дошли** преди мене.*

ПРИПОМНИ СИ!

Формите за минало предварително време са сложни и се образуват от минало свършено деятелно причастие на **-л** от дадения

глагол (наприклад: *донеса – донесъл*) и минало време на спомагателния глагол **съм**, тоест **бях**:

Положителна форма	Въпросителна форма
(аз) бях донесъл /-сла /-сло (ти) беше донесъл /-сла /-сло (той) беше донесъл (тя) беше донесла (то) беше донесло (ние) бяхме донесли (вие) бяхте донесли (те) бяха донесли	(аз) бях ли донесъл /-сла /-сло? (ти) беше ли донесъл /-сла /-сло? (той) беше ли донесъл? (тя) беше ли донесла? (то) беше ли донесло? (ние) бяхме ли донесли? (вие) бяхте ли донесли? (те) бяха ли донесли?
Отрицателна форма	Въпросително-отрицателна форма
(аз) не бях донесъл /-сла /-сло (ти) не беше донесъл /-сла /-сло (той) не беше донесъл (тя) не беше донесла (то) не беше донесло (ние) не бяхме донесли (вие) не бяхте донесли (те) не бяха донесли	(аз) не бях ли донесъл /-сла /-сло? (ти) не беше ли донесъл /-сла /-сло? (той) не беше ли донесъл? (тя) не беше ли донесла? (то) не беше ли донесло? (ние) не бяхме ли донесли? (вие) не бяхте ли донесли? (те) не бяха ли донесли?

СЛОВОРЕД ПРИ УПОТРЕБА НА МИНАЛО ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ

II

ПРИПОМНИ СИ!

Спомагателният глагол в минало време има собствено ударение, затова може да стои на първо място в изречението.

!

ЗАПОМНИ!

- Обикновено спомагателният глагол (*бях, беше, ...*) стои **пред** причастието, например:
*Бях решила да потърся билет за концерта.
И аз бях решил.*
- Между спомагателния глагол и причастието се поставят кратки местоимения и частици, а понякога и други думи. Например:
*Бях го чел това списание.
Беше ли прочел книгата, не знам.
Те бяха вече дошли.
Не бяха се върнали още.
Бях му го дал. Дал му го бях.*

*Дал **ли му го** бях, не си спомням.
Забавил **се** бях. Бях **се** забавил.*

- Когато се повтарят наблизо една след друга форми за минало предварително време, спомагателният глагол може да се изпусне за втория път. Например:

*Той **беше** се обръснал и облякъл.*

НО:

*Той **беше** се обръснал, но не **беше** се облякъл.*

? Отговори на въпросите:

1. Защо в последното изречение и в двете части са запазени форми на спомагателния глагол?
2. Има ли разлика в словоредата на изреченията с минало неопределено време и с минало предварително време?

СРАВНИ:

Минало предварително време	Минало неопределено време
Отидох на мач, защото си бях купил билет.	Отивам на мач, защото съм си купил билет.
Обадих му се по телефона, обаче той беше вече излязъл	Стоян ли търсите ? Няма го, той е излязъл вече.

- Разговорната норма позволява енклитичните думи да се употребяват и **пред** формата за минало предварително време, ако изречението започва с други думи. Например:

*Той **се** беше обръснал.*

*Не **се** бяха върнали навреме.*

Упражнение 1

Работи по модела: *Чавдар излезе. След това дойде Крум.*

Когато Крум дойде, Чавдар беше излязъл.

1. Чавдар стана. След това дойде Крум.
2. Чавдар закуси. След това дойде Красимира.
3. Борислав влезе. След това дойде Румен.
4. Борислав се изми. След това дойде Росица.
5. Борислав се върна. След това дойде Камен.
6. Ралица дойде в стаята. След това дойде Борислав.
7. Снежана отиде на концерт. След това дойде Борянка.
8. Концертът започна. След това дойде Снежана.
9. Снежана реши да отиде на концерт. След това дойде Валентин.

Упражнение 2

▶ Напиши следните изречения по друг начин.

Работи по модела: *Винаги, когато Ралица се връща от училище, Красимира вече е излязла.
И вчера, когато Ралица се върна от училище, Красимира беше излязла.*

1. Винаги, когато Крум се събужда, Чавдар вече е станал.
2. Винаги, когато Крум прави гимнастика, Чавдар вече се е измил.
3. Винаги, когато Крум се мие, Чавдар вече се е избърснал.
4. Винаги, когато Крум се бръсне, Чавдар вече е закусил.
5. Винаги, когато Крум закусва, Чавдар вече е излязъл.

Упражнение 3

▶ Преведи от български:

1. Когато отидох на гарата, самолетът беше излетял.
2. Когато вие дойдохте у нас, аз бях прочела писмото.
3. Той беше посетил няколко държави.
4. Ние бяхме дошли тук да си почиваме и наистина си починахме добре.

Упражнение 4

▶ Обясни употребата на глаголните времена.

Дядо Йорго слушаше с отворена уста. Цинцаринът мечтаеше. Гаврил беше се подпрял на тезгяха. С изкривена глава, като че хвърчи нейде високо-високо, и унесено бе склопил клепки. Очите на Марко се бяха удвоили. А кавалът все повече и повече унасяше.

(По Елин Пелин)

Упражнение 5

Д Напиши съчинение „Свободното ми време“, като отговориш на въпросите.

1. Обичаш ли музика?
2. Каква музика обичаш да слушаш?
3. Свириш ли на някакъв инструмент (пиано, цигулка, акордеон, китара ...)?
4. Кои композитори обичаш?
5. Кои български композитори познаваш?
6. Обичаш ли кино?
7. Какви филми обичаш да гледаш (игрални, исторически, документални, комедии)?
8. Кой филм ти е направил силно впечатление и защо?
9. Обичаш ли книгите?

10. Какво обичаш да четеш (художествена литература, вестници, списания, комикси)?
11. Коя книга ти е направила най-силно впечатление?
12. Кои поети или писатели обичаш?

Упражнение 6

Д Препиши текста. Подчертай формите за минало предварително време.

У дома

(откъс)

София не бе запомнила такова тържествено и въодушевено посрещане. Сякаш целият град се бе стекъл по улиците, из които дефилираха войските, сякаш из градинките не бе останал нито стрък цвете, толкова много хора и толкова много цветя имаше навсякъде. Хората крещяха, махаха с ръце, хвърляха пъстрите букети и дори пробиваха кордона, за да прегърнат и целунат заморените, но щастливи победители.

Рота след рота, полк след полк, дивизия след дивизия се изнизваха пред посрещачите и нито за минута не преставаше да вали пъстрият дъжд от цветя, нито за миг не стихваха въодушевените крясъци. Войниците се червяха от смущение, закичваха цветята на пушките си, махаха в отговор с ръце, усмихваха се. Те бяха проливали кръвта си за свободата на човечеството, те бяха лежали в калните окопи, те бяха мръзнали от студ и се бяха задушавали от жажда, те бяха гледали в очите жестоката смърт – и сега заслужаваха тържественото посрещане.

(По Павел Вежинов)

? Отговори на въпросите:

1. Защо са употребени формите за минало предварително време?
2. Какво изразяват те?

ЗАПОМНИ!

В сложни изречения минало неопределено време се съгласува със сегашно време, а минало предварително време се съотнася с минало свършено или минало несвършено време.

СРАВНИ:

Минало неопределено време	Минало предварително време
СЕГА	ПРЕДИ
Тя знае думите, защото ги е научила.	Тя знаеше думите, защото ги беше научила.

Минало неопределено време	Минало предварително време
Не мога да вляза в стаята, защото Бистра е заключила вратата.	Не можах да вляза в стаята, защото Бистра беше заключила вратата.
Учебната стая е празна – всички са излезли на двора.	Учебната стая беше празна – всички бяха излезли на двора.
Момчетата са си купили билети за мач и отиват на стадиона.	Момчетата си бяха купили билети за мач и отиваха на стадиона.
Те са завършили висшето си образование успешно и се връщат в родината си.	Те бяха завършили висшето си образование успешно и се връщаха в родината си.

■ БЪДЕЩЕ ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ

Бъдеще предварително време означава действие, което ще бъде извършено преди друг бъдещ момент, за който се говори и в който ще видим резултата от действието, например:

*Когато дойдеш, **ще съм прочел** книгата.*

Употребата на бъдеще предварително време се обуславя от подчинено обстоятелствено изречение или от дума, означаваща бъдещ момент, например:

*Ако дойда да те взема **по-рано**, ти **няма да си прочел** урока си.*

***Утре към обяд** групата **ще е пристигнала** в Ужгород.*

ЗАПОМНИ!

Формите за бъдеще предварително време са сложни. Те се образуват от минало свършено деятелно причастие на **-л** от дадения глагол и бъдеще време на спомагателния глагол **съм** (*ще съм, ще си* или *ще бъда, ще бъдеш* и пр.).

Положителна форма	Въпросителна форма
ще съм прочел /-а /-о	ще съм прочел /-а /-о ли?
(ще бъда прочел /-а /-о)	(ще бъда ли прочел /-а /-о?)
ще си прочел /-а /-о	ще си прочел /-а /-о ли?
(ще бъдеш прочел /-а /-о)	(ще бъдеш ли прочел /-а /-о?)
ще е прочел /-а /-о	ще е прочел /-а /-о ли?
(ще бъде прочел /-а /-о)	(ще бъде ли прочел /-а /-о?)

Положителна форма	Въпросителна форма
ще сме прочели	ще сме прочели ли?
(ще бъдем прочели)	(ще бъдем ли прочели?)
ще сте прочели	ще сте прочели ли?
(ще бъдете прочели)	(ще бъдете ли прочели?)
ще са прочели	ще са прочели ли?
(ще бъдат прочели)	(ще бъдат ли прочели?)
Отрицателна форма	Въпросително-отрицателна форма
няма да съм прочел /-а /-о	няма ли да съм прочел /-а /-о?
(няма да бъда прочел /-а /-о)	(няма ли да бъда прочел /-а /-о?)
няма да си прочел /-а /-о	няма ли да си прочел /-а /-о?
(няма да бъдеш прочел /-а /-о)	(няма ли да бъдеш прочел /-а /-о?)
няма да е прочел /-а /-о	няма ли да е прочел /-а /-о?
(няма да бъде прочел /-а /-о)	(няма ли да бъде прочел /-а /-о?)
няма да сме прочели	няма ли да сме прочели?
(няма да бъдем прочели)	(няма ли да бъдем прочели?)
няма да сте прочели	няма ли да сте прочели?
(няма да бъдете прочели)	(няма ли да бъдете прочели?)
няма да са прочели	няма ли да са прочели?
(няма да бъдат прочели)	(няма ли да бъдат прочели?)

ПРИПОМНИ СИ!

Ако в главното изречение сказуемото е изразено с бъдеще или бъдеще предварително време, в подчиненото изречение с **ако** или **когато** глаголите се употребяват без частицата **ще**. Например:

Ако □ **дойдеш навреме**, **ще** ме завариш в библиотеката.

Когато □ **дойдеш след два часа**, **ще** съм приготвил обяд.

СРАВНИ:

Ако □ **е заминал** влакът, **ще** тръгнем с такси.

(не се казва „ако **ще** е заминал“ или „ако **ще** бъде заминал“)

ЗАПОМНИ!

При употреба на бъдеще предварително време местоименията **се**, **си** и кратки лични местоимения се поставят между глагола **съм** и причастието, а в **3 лице ед. ч.** – между **ще** и **съм**, например:

Хората ще са изучили природата и ще **са я покорили**.
След една седмица ти ще **си се явил** на изпит и **ще си го**
издържал.

НО: Човекът ще е достигнал до планетите на слънчевата система и **ще ги е изучил**.

Упражнение 1

- ▶ Спрегни в бъдеще предварително време (една от 4-те форми) глаголите *разкажа, седна, закъснея, достигна, напусна*.
- ▶ С някои от новите форми състави 5 изречения.

Упражнение 2

Работи по модела: – *Когато дойда, няма ли да учиш?*
– *Не. Когато дойдеш, вече ще съм научила.*

1. Елена, когато дойда, няма ли да пишеш?
2. Когато дойдем, вие няма ли да четете?
3. Когато Иван дойде, Таня няма ли да замине?
4. Когато дойда, няма ли да чертаем?
5. Когато се обадя, няма ли да готвиш?

Упражнение 3

- ▶ Преведи от български.
1. Утре към обяд групата ще е пристигнала в Одеса.
 2. Когато се върна от морето, те ще са се преместили в друга сграда.
 3. Когато дойдеш пак след две години, той ще е завършил училището.
 4. Ще си напуснал ли България до есента?
 5. Ще си се наспал ли до сутринта?

Упражнение 4

- ▶ Образувай форми за бъдеще предварително време.
1. Не (остана) безрезултатни опитите на хората да стигнат до Марс.
 2. Ако закъснея за операта с 5 минути, увертюрата (започна).
 3. След 5 години Румянка (порасна) и (стана) красива девойка.
 4. Ти (прочета) няколко пъти учебника, докато започнат изпитите.
 5. Той (съобщя) новината на майка си, когато аз се върна в къщи.
 6. Когато дойдеш да ме вземеш за театъра, аз (облека се) и ти няма да ме чакаш.
 7. Когато децата дойдат от училище, родителите им не (върна се) още от работа.

Упражнение 5

- Д** Напиши съчинение със заглавие „Какво ще съм постигнал след 10 години“.

Упражнение 6

- ▶** **Образувай отрицателна форма.**

Работи по модела: *Утре до 9 часа аз ще съм прочел романа.*

Утре до 9 часа аз няма да съм прочел романа.

1. Когато дойдеш у нас, аз ще съм излязъл.
2. През септември розите в градината ще са прецъфтели.
3. До средата на май писателят ще е издал новия си сборник разкази.
4. Щъркелът ще е кацнал на покрива.
5. Дърветата ще са се раззеленили.

Упражнение 7

- ▶** **Довърши изреченията, като използваш бъдеще предварително време.**

1. Докато дойде Новата година,
2. Преди да му обясня това упражнение,
3. Когато баща му се върне в къщи,
4. Ако не го потърсиш след 15 минути,
5. Ако намеря карта,

Упражнение 8

- Д** Извади от текста положителните форми за бъдеще предварително време. Допиши съответните въпросителни и отрицателни форми.

Нека помечтаем

Как ще изглежда светът в бъдещето? Човекът на бъдещето ще е покори природата и ще е разкрил много неизвестни досега нейни тайни. Той ще е стигнал до дъното на океаните. На много километри под земята хората ще са открили неизчерпаеми залежи от нужни за човека суровини. А горе, в необятните висини, огромни космически кораби ще излитат на далечен път към незнайните светове на вселената. Може би човекът ще е достигнал до планетите на слънчевата система и ще ги е изучил. Вероятно учените-медици в бъдещето ще са намерили лекарство против рака и другите нелечими днес болести. Надяваме се, че животът след две-три десетилетия ще стане по-хубав.

- ?** **Отговори на въпросите:**

1. Как се образува въпросителната форма?
2. Как се образува отрицателната форма?
3. Как се образува въпросително-отрицателната форма?

■ БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В МИНАЛОТО

Бъдеще време в миналото означава действие, което е предстоящо (бъдещо) спрямо определен минал момент.

Това време не е основно, допълнително е, свързано е с минало свършено време.

ЗАПОМНИ!

- Формите за бъдеще време в миналото са **сложни**. Те се образуват с помощта на сегашно време от дадения глагол и на минало време от спомагателния глагол **щя** (*щях, щеше, щяхме, щяхте, щяха*) или – при отрицание – от минало време на безличния глагол **ням** (*нямаше*):

щях да изям, нямаше да прочета

- Двата глагола се свързват с частицата **да**:
щях да дойда, нямаше да дойда
- Кратките лични и кратките възвратно-лични местоимения **се, си** стоят между частицата **да** и дадения глагол:
щях да му дам, нямаше да я чакам, щях да се върна
- Въпросителната частица **ли** се слага след първия глагол:
*Щяха **ли** да дойдат? Нямаше **ли** да дойдеш?*

ФОРМИ ЗА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В МИНАЛОТО

Положителна форма	Отрицателна форма
(аз) щях да отида (ти) щеше да отидеш (той) (тя) щеше да отиде (то)	(аз) нямаше да отида (ти) нямаше да отидеш (той) (тя) нямаше да отиде (то)
(ние) щяхме да отидем (вие) щяхте да отидете (те) щяха да отидат	(ние) нямаше да отидем (вие) нямаше да отидете (те) нямаше да отидат
Въпросителна форма	Въпросително-отрицателна форма
(аз) щях ли да отида? (ти) щеше ли да отидеш? (той) (тя) щеше ли да отиде? (то)	(аз) нямаше ли да отида? (ти) нямаше ли да отидеш? (той) (тя) нямаше ли да отиде? (то)
(ние) щяхме ли да отидем? (вие) щяхте ли да отидете? (те) щяха ли да отидат?	(ние) нямаше ли да отидем? (вие) нямаше ли да отидете? (те) нямаше ли да отидат?

- Бъдеще време в миналото се среща доста често в *условни изречения*, например:

Ако имах време, щях да дойда.

Ако бях по-спокоен, щях да изкарам изпита.

- Често пъти формите на бъдеще време в миналото се употребяват за означаване на неосъществени действия, които насмалко са щели да се осъществят:

Щях да падна! Щях да забравя!

Упражнение 1

- ▶ **Препиши текста. Подчертай глаголите в бъдеще време в миналото.**

В планината

Това беше един едър песъчлив камък, кръгъл като воденично колело, сложен върху друг, така че се получаваше маса с нейната подставка... Очите ми видяха, че лишей и мъх бяха покрили гладката му някога гола повърхност... Зъбът на времето го бе засегнал. И един ден, дълбаейки навътре, влагата щеше да проникне до самото му сърце. Тогава камъкът щеше да се пропука, да се разцепи и да загуби странната си форма и здравия си вид.

Упражнение 2

- ▶ **Обясни употребата на глаголните времена.**

Левски все повече се убеждаваше, че тук също трябва да има един център, една столица на тайното правителство, което щеше да ръководи всичко. Чрез тоя център щяха да държат връзка помежду си отделните комитети; там трябваше да се стичат от цялата страна пари за членски внос и оръжие; там тайните куриери ще носят писмата, вестниците, книгите, заповедите му.

(По Стоян Дичев).

Упражнение 3

- ▶ **Замени формите на бъдеще време с формите на бъдеще време в миналото.**

Работи по модела: *Пътниците заемат местата си.*

След пет минути влакът ще тръгне.

Пътниците заеха местата си.

След пет минути влакът щеше да тръгне.

1. Петимата косачи идват на работа в Тракия. Тук ще прекарат цяло лято.
2. Учениците влизат в класната стая. След малко ще зазвъни звънецът.
3. Аз бързам да вляза в магазина. След десет минути ще го затворят.

Упражнение 4

Работи по модела:

Ако имах време, щях да се разходя из парка.

1. Ако вчера времето беше хубаво,
2. Ако бях готов за изпита,
3. Ако можех да рисувам,
4. Ако бях дошъл навреме,

Упражнение 5

- Прочети текста. Открий глаголите в бъдеще време в миналото. Обясни употребата им.

Добър урок

След няколко минути влакът щеше да тръгне. Вагоните бяха пълни с пътници. Закъснял пътник се качи в последния момент. Той влезе в едно купе, огледа се и видя в ъгъла едно свободно място. Един от пътниците в купето му каза:

– Господине, това място е заето. Приятелят ми слезе за малко на перона, но скоро ще се върне. Ето му куфарчето – и той показва малко куфарче върху мрежата за багаж. Но той излъга. Куфарчето беше негово.

В този момент началникът на влака даде сигнал за тръгване.

– Къде е приятелят Ви? Нали скоро щеше да се върне? – попита пътникът без място.

– Той изпусна влака.

– Тогава трябва да му върнем багажа! – каза закъснелият пътник, взе куфарчето и го хвърли през отворения прозорец на перона.

? Отговори на въпросите:

1. С каква цел са използвани формите за бъдеще време в миналото?
2. Как може да се продължат изреченията?
 - 1) Ако един от пътниците не беше излъгал, закъснелият пътник веднага (заема) свободното място.
 - 2) Ако мястото беше заето, пътникът (проверя) и други купета.
 - 3) Ако не беше закъснял, пътникът (нямам) проблеми със свободни места.

Упражнение 6

Работи по модела: – Не отивай!

– Добре, че ми каза. Щях да отида.

1. Не забравяйте! – ...	4. Не пресичай! – ...
2. Не идвайте! – ...	5. Не купувай нищо! – ...
3. Не се обаждайте! – ...	6. Не ставайте рано! – ...

Упражнение 7

Работи по модела:

Куфарът е отворен. Камен ще нарежда багажа.

Куфарът беше отворен. Камен щеше да нарежда багажа.

1. Ютията е топла. Бистра ще глади.
2. Аз съм готов. След малко ще изляза.
3. Радиото е пуснато. Родителите ни ще слушат новините.
4. Книгата е отворена. Цветан ще чете.
5. Багажът ни още не е готов. Ще закъснеем за влака.

Упражнение 8

▶ Редактирай изреченията писмено.

1. Вчера, когато отидох при баба си, тя ще нарежда багажа си.
2. Вчера Асен беше болен и щеше да отиде с нас.
3. Утре Оксана щеше да замине за Полтава.
4. Щяхме да отидем на разходка, но се отказахме.
5. Нямахме да дойда, ако ще зная, че си тук.

Упражнение 9

▶ Трансформирай текста, като започнеш така: „Вчера ...“

Ралица и аз отиваме у Никола. Тази вечер той и баща му ще заминат за София. И двамата имат още много работа – ще гладят, ще подреждат багажа си, после ще излизат, за да купят сувенири и да вземат билетите си. Към 6 часа ще се обадят и за такси. Само за паспортите няма да ходят, защото вече са ги взели. Пожелаваме им приятно пътуване, весело прекарване и се разделяме.

■ БЪДЕЩЕ ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ В МИНАЛОТО

ВНИМАВАЙ!

- В някои текстове се срещат форми за **бъдеще предварително време в миналото**. Това е архаично глаголно време: *щях да съм прочел; нямахме да съм прочел (отрицат. форма); щях ли да съм прочел? (въпрос.форма); нямахме ли да съм прочел? (въпрос.-отриц. форма)*
- От названието личи, че става дума за действието, което е извършено предварително спрямо някой момент, който от своя страна се представя като бъдещ момент спрямо някой минал момент, за който се говори. Например:

До снощи щях да съм ходил и щях да съм се върнал, ако не бяха ме повикали по друга работа. И по-рано да бяха дошли, пак щях да съм приготвил нещата си за път.

■ НАКЛОНЕНИЕ

В българския език има четири наклонения: *изявително*, *преизказно*, *повелително* и *условно*.

ЗАПОМНИ!

Говорещо лице	Отношение към действието	Глаголни форми	Наклонение
Ако аз	▶ <i>свидетел съм на действието</i> и не се съмнявам в извършването на действието, <i>ще кажа:</i>	▶ Стоян чете (чете, четеше, ще чете, е чел, щеше да чете...) книга за Плиска.	▶ <i>изявително</i>
	▶ <i>не съм свидетел на действието</i> , а съм научил за него от друг източник (не съм видял, така ми съобщиха), <i>ще кажа:</i>	▶ Стоян четял (чел, бил чел, щял да чете...) книга за Плиска.	▶ <i>преизказно</i>
	▶ <i>желаю, моля, запovedвам</i> да се извърши глаголно-то действие, <i>ще кажа:</i>	▶ Стояне, чети (<i>хайде да четеш, нека да четеш, не бива да четеш...</i>) книга за Плиска.	▶ <i>повелително</i>
	▶ <i>съобщавал, че при дадени условия</i> извършването на действието е възможно, <i>ще кажа:</i>	▶ Стоян би чел (<i>би прочел</i>) за Плиска, ако някой му предложеше тази интересна книга.	▶ <i>условно</i>

? Отговори на въпросите:

1. Кое наклонение показва, че говорещото лице съобщава за събитието като свидетел?
2. Кое наклонение показва, че говорещото лице не е било свидетел на извършването на действието?
3. Кое наклонение показва, че извършването на действието зависи от молбата/заповедта на говорещото лице?
4. Кое наклонение показва, че извършването на действието зависи от някакво условие?

ЗАПОМНИ!

Наклонението на глагола показва какво е отношението на говорещото лице към действието.

■ ИЗЯВИТЕЛНО И ПРЕИЗКАЗНО НАКЛОНЕНИЕ

ПРИПОМНИ СИ!

- Наклонението, което представя действието като реално и показва, че говорещото лице е свидетел на извършването на действието, се нарича **изявително**.
- Изявителното наклонение е **основно** наклонение в българския език.
- Формите на изявително наклонение се употребяват, когато говорим, пишем или мислим за случки, които са станали в миналото, стават в момента на говоренето или сигурно ще бъдат извършени в бъдещето.
- Глаголните времена в изявително наклонение се наричат **изявителни глаголни времена**.

Упражнение 1

► Препиши текста. Подчертай глаголите в изявително наклонение.

Край един мравуняк минала Мецана. Похапнала мравки. Когато си тръгнала, рекла си доволна:

– Доста ми са вкусни тия мравки! Но сега съм сита. Утре ще намина. Повече ще хапна.

Целият мравуняк изведнъж настръхнал. Мравешкият народ викнал разтревожен:

– Гледай я ти нея, хищницата върла...

(По Ран Босилек)

? Отговори на въпросите:

1. Към кои изявителни глаголни времена се отнасят подчертаните глаголи?
2. Употребени ли са в пряката реч, или в думите на автора?

Упражнение 2

► Сравни диалозите. Обясни използването на глаголните форми.

Диалог 1

– Здравей, Борянке! Вчерата те търсих. Къде беше?

– Вчера бях на екскурзия в Ужгород. Заминахме целият клас. Бяхме си купили предварително билети за влака, ангажирахме и хотел. Щяхме да стоим три дни, но си дойдохме по-рано. Беше много студено и валише дъжд.

Диалог 2

– Здравей, Стояне! Виждал ли си Борянка? Търсих я.

– Вчерата тя била на екскурзия в Ужгород. Заминали целият клас. Били си купили билети за влака предварително, ангажирани и хотел. Щели да стоят три дни, но си дошли по-рано. Било много студено и валило дъжд.

? Отговори на въпросите:

1. Защо в първия диалог в отговора са употребени изявителни глаголни времена?
2. Защо във втория диалог, в отговора на Стоян, те не се употребяват?
3. В кое наклонение са глаголите в отговорите?

ЗАПОМНИ!

Наклонението, което показва, че говорещото лице не е наблюдавало действието, а разказва за него по думите на други лица, се нарича **преизказно**.

ОБРАЗУВАНЕ И УПОТРЕБА НА ИЗЯВИТЕЛНИТЕ И ПРЕИЗКАЗНИТЕ ГЛАГОЛНИ ВРЕМЕНА

ЗАПОМНИ!

- Всички изявителни времена имат съответни форми в преизказното наклонение.
- Глаголните времена в преизказно наклонение се наричат **преизказни глаголни времена**.

Упражнение 3

► Анализирай таблицата.

Изявително наклонение (свидетел съм, видях, че:)		Преизказно наклонение (не съм свидетел, казаха ми, че:)
Иван минава по моста.	►	Иван минавал по моста.
Иван минаваше по моста.		
Иван мина по моста.	►	Иван минал по моста.

Иван ще мине по моста.	▶	Иван щял да мине по моста.
Иван щеше да мине по моста		
Иван е минал по моста.	▶	Иван бил минал по моста.
Иван беше минал по моста.		
Дотогава Иван ще е минал по моста.	▶	Дотогава Иван щял да е минал по моста.
Дотогава Иван щеше да е минал по моста.		

? Отговори на въпросите:

1. Кои изявителни глаголни времена са представени в лявата колона?
2. Кои изявителни глаголни времена се преизказват с едни и същи глаголни форми?
3. Кои причастия са използвани при образуване на формите за преизказните времена (виж таблицата)?

ЗАПОМНИ!

- Формите на преизказните глаголни времена съдържат минало свършено или минало несвършено деятелно причастие.
- Минали **несвършени** деятелни причастия се употребяват **само** при образуване на форми за *сегашно преизказно време* и *минало несвършено преизказно време*.

СРАВНИ:

Число	Лице	Изявително наклонение	Преизказно наклонение
Сегашно време на глагола <i>правя</i>			
Ед.ч.	I	правя	правел /-а /-о съм
Ед.ч.	II	правиш	правел /-а /-о си
	III	прави	правел /-а /-о ☺
Мн.ч.	I	правим	правели сме
	II	правите	правели сте
	III	правят	правели ☺
Минало несвършено време на глагола <i>правя</i>			
Ед.ч.	I	правех	правел /-а /-о съм
	II	правеше	правел /-а /-о си
	III	правеше	правел /-а /-о ☺
Мн.ч.	I	правехме	правели сме
	II	правехте	правели сте
	III	правеха	правели ☺

Число	Лице	Изъявително наклонение	Преизказно наклонение
Минало свършено време на глагола <i>правя</i>			
Ед. ч.	I	правих	правил /-а /-о съм
	II	прави	правил /-а /-о си
	III	прави	правил /-а /-о ☺
Мн. ч.	I	правихме	правили сме
	II	правихте	правили сте
	III	правиха	правили ☺
Минало неопределено време на глагола <i>правя</i>			
Ед. ч.	I	правил /-а /-о съм	бил съм правил /-а /-о
	II	правил /-а /-о си	бил си правил /-а /-о
	III	правил /-а /-о е	бил ☺ правил /-а /-о
Мн. ч.	I	правили сме	били сме правили
	II	правили сте	били сте правили
	III	правил са	били ☺ правили
Минало предварително време на глагола <i>правя</i>			
Ед. ч.	I	бях правил /-а /-о	бил съм правил /-а /-о
	II	беше правил /-а /-о	бил си правил /-а /-о
	III	беше правил /-а /-о	бил ☺ правил /-а /-о
Мн. ч.	I	бяхме правили	били сме правили
	II	бяхте правили	били сте правили
	III	бяха правили	били ☺ правили
Бъдеще време на глагола <i>правя</i>			
Ед. ч.	I	ще правя	щял /-а /-о съм да правя
	II	ще правиш	щял /-а /-о си да правиш
	III	ще прави	щял /-а /-о ☺ да прави
Мн. ч.	I	ще правим	щели сме да правим
	II	ще правите	щели сте да правите
	III	ще правят	щели ☺ да правят
Бъдеще време в миналото на глагола <i>правя</i>			
Ед. ч.	I	щях да правя	щял /-а /-о съм да правя
	II	щеше да правиш	щял /-а /-о си да правиш
	III	щеше да прави	щял /-а /-о ☺ да прави
Мн. ч.	I	щяхме да правим	щели сме да правим
	II	щяхте да правите	щели сте да правите
	III	щяха да правят	щели ☺ да правят

Число	Лице	Изясително наклонение	Преизказно наклонение
Бъдеще предварително време на глагола <i>правя</i>			
Ед.ч.	I	ще съм/бъда правил /-а /-о	щял /-а /-о съм да съм правил /-а /-о
	II	ще си/бъдеш правил /-а /-о	щял /-а /-о си да си правил /-а /-о
	III	ще е/бъде правил /-а /-о	щял /-а /-о ☺ да е правил /-а /-о
Мн.ч.	I	ще сме/бъдем правили	щели сме да сме правили
	II	ще сте/бъдете правили	щели сте да сте правили
	III	ще са/бъдат правили	щели ☺ да са правили
Бъдеще предварително в миналото на глагола <i>правя</i>			
Ед.ч.	I	щях да съм правил /-а /-о	щял /-а /-о съм да съм правил /-а /-о
	II	щеше да си правил /-а /-о	щял /-а /-о си да си правил /-а /-о
	III	щеше да е правил /-а /-о	щял /-а /-о ☺ да е правил /-а /-о
Мн.ч.	I	щяхме да сме правили	щели сме да сме правили
	II	щяхте да сте правили	щели сте да сте правили
	III	щяха да са правили	щели ☺ да са правили

ЗАПОМНИ!

Във всички форми за преизказни глаголни времена присъства спомагателният глагол **съм**, обаче в **3 л. ед.** и **мн.ч.** той се изпуска (виж таблицата ☺). Направи самостоятелни изводи.

Упражнение 4

▶ Преразкажи текста, като завършиш приказката.

Едно време се свършило житото. Нямамо откъде да се вземе семе за посев и хората се уплашили, че другата година ще умрат от глад. Уплашил се и царят. Заповядал да му доведат всички боляри и им рекъл:

– Давам ви една седмица време, искам да ми намерите жито за семе. Ако не намерите за уречения ден, всинца ви ще накажа.

Болярите си отишли угрижени, замислени и взели да питат и да разпитват къде може да се намери жито, ала никой не знаел... .

? Отговори на въпросите:

1. В кое наклонение са глаголите в текста на приказката? Защо?
2. Кои форми на глаголите – изясителни или преизказни – си избрал /-а за преразкажа?

- Когато преразказваме, използваме преизказни или изявителни глаголни времена.
- Груба грешка е в преразказа да се смесват преизказни и изявителни времена

Упражнение 5

Д **Замени преизказните форми с изявителни.**

Сливи за смет

Някой си човек имал син. Когато той пораснал вече за женитба, баща му почнал да мисли как да го ожени за добра мома. Мислил и най-после намислил. Натоварил една кола със сливи, па тръгнал по селата да ги продава.

„Хайде, давам сливи за смет, сливи за смет!“ – викал той, като карал колата по улиците. Разтичали се хората, всеки бърза да си вземе сливи за смет. Жени, моми, баби, булки се разшетали да метат къщите и да се надпреварват коя повече смет да събере, та повече сливи да вземе. И човекът събирал смет, давал сливи.

Най-после дошло едно хубаво момиче. То стискало малко смет в една кърпа. И то рекло сливи да купува.

– Е-е, хубава девойко, за толкова смет какви сливи ще ти дам?

– Исках да донеса повече, чичо, ама нямаме. И тая не е от нас, да-доха ми я съседите.

Човекът, като чул това, много се зарадвал. Такова чисто и работливо момиче, което не държи пращинка смет, ще бъде най-добра домакиня. И той я поискал за снаха. Оженил сина си за нея и много сполучил.

Упражнение 6

▶ **Напиши текста в преизказно наклонение.**

Войските на генерал Гурко освободиха Търново и през Балкана преминаха в Южна България. Голяма турска войска настъпваше срещу руските войски. Решителният бой стана край Стара Загора. Турците бяха 3–4 пъти повече от руските войски и българските опълченци, които проявиха безпримерен героизъм.

? **Отговори на въпроса:**

Защо този текст е по-добре да трансформираме в преизказно наклонение?

Упражнение 7

▶ Прочети текста.

Славянската азбука била създадена от двамата солунски братя Кирил и Методий през IX век. Те превели на славянски език първите църковни книги и подготвили много ученици.

От Кирило-Методиевите ученици в България първоначално работили Климент, Наум и Ангеларий. Те въвели славянската писменост и обучили на четмо и писмо хиляди учители и свещеници. Климент работил в югозападните български земи с център Охрид и подготвил около 3500 ученици.

Наум развил дейност в Плиска и североизточните предели на България. Книжнината, създадена на старобългарски език, тласнала развитието на просветата и културата.

? Отговори на въпросите:

1. Защо е използвано преизказното наклонение?
2. Какво знаеш за двете славянски азбуки?
3. Коя от азбуките използваме днес?

■ ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

ПРИПОМНИ СИ!

- Чрез формите на повелително наклонение се изразява заповед, молба или желание, тоест това наклонение изразява желанието на говорещия дадено действие да се извърши, да се прекрати или да не се върши. Например:
Затвори вратата! – *Затворете вратата!*
Подай ми солта! – *Не ми подавайте солта!*
Спри да говориш! – *Спрете да говорите!*
- Повелително наклонение има **прости** и **сложни** форми, които не се променят по време.

ПРОСТИ ФОРМИ НА ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

- Простите форми са само за 2 лице *единствено* и *множествено* число. Например:
видя – *виж!* *вижте!*
чета – *чети!* *четете!*
дам – *дай!* *дайте!*
- Възвратните глаголи запазват местоименията **се** или **си** във формите за повелително наклонение. Например:
върна се – *върни се!* *върнете се!*
измия се – *измий се!* *измийте се!*
обадя се – *обади се!* *обадете се!*
купя си – *купи си!* *купете си!*

Спрежение на глагола	Глаголите завършват на:	Ед. число	ТИ	Мн. число	ВИЕ
I, II	съгласна + а пиша върна се мълча	-И!	пишѐ! върнѐ се! мълчѐ!	-ЕТЕ!	пишѐте! върнѐте се! мълчѐте!
I, II	съгласна + я вървя купа къпя се		вървѐ! купѐ! къпѐ се!		вървѐте! купѐте! къпѐте се!
I, II	гласна + я живея стоя ушия си	-Й!	живѐй! стой! ушѐй си!	-ЙТЕ!	живѐйте! стѐйте! ушѐйте си!
III	-ам гледам питама давам		глѐдай! пѐтай! дѐвай!		глѐдайте! пѐтайте! дѐвайте!
	-ям повтарям спомням си стрелям		повтѐрай! спѐмняй си! стрѐляй!		повтѐрайте! спѐмняйте си! стрѐляйте!

- Ако простите форми се образуват по модела **-й! -йте!**, ударението е както в изходната форма на глагола.
- С повелителните форми на глаголите от несвършен вид често се изразява заповед за бързо извършване на действието, което се подкрепя лексикално. Например:

Веднага се обличай!

Тръгвай незабавно!

Излизайте бързо!

- От свършените глаголи се образуват по-вежливи форми.
СРАВНИ:

казвам (нсв.в.) – казвай! казвайте!

кажа (св.в.) – кажи! кажете!

ЗАПОМНИ!

<i>съм – бъди! бъдете!</i>	<i>вляза – влез! влезте!</i>
<i>ям – яж! яжте!</i>	<i>изляза – излез! излезте!</i>
<i>отида – иди! идете!</i>	<i>дам – дай! дайте!</i>
<i>дойда – ела! елате!</i>	<i>държа – дръж! дръжете!</i>

ВНИМАВАЙ!

Глаголите **мога** и **трябва** не образуват повелителни форми.

ЗАПОМНИ!

- **Отрицателните** форми се образуват **само от глаголите от несвършен вид** с помощта на частицата **не** и проста форма на повелително наклонение. Например:

Питам (несв. вид) → Питай! Питайте!
 → **Не** питай! **Не** питайте!

Попитам (св. вид) → Попитай! Попитайте!

Упражнение 1

Работи по модела: *Да вляза ли? – Влез!*

А ние? – А вие не влизайте!

1. Да кажа ли? – ...	6. Да отида ли? – ...
2. Да дойда ли? – ...	7. Да видя ли? – ...
3. Да ям ли? – ...	8. Да попитам ли? – ...
4. Да напиша ли? – ...	9. Да платя ли? – ...
5. Да тръгна ли? – ...	10. Да взема ли? – ...

Упражнение 2

- **Открий глаголите, от които може да се образуват отрицателни форми. Запиши ги в тетрадката.**

Работи по модела: казвам – казвай! казвайте!
 не казвай! не казвайте!

Чакам, изям, предлагам, предложа, пея, изпия, мия, изпера, завиждам, донеса, вляза, изнасям, чета, препиша, заспивам.

Упражнение 3

- Д **Препиши текста. Подчертай окончанията, с които са образувани простите повелителни форми. Отгатни гатанката.**

Вземи пригответи три тави млин
 за баща и син, и баща и син,
 та че и още за двама братя,
 които утре ще ти изпратя,
 поднеси млина със благи слова

и дай на глава по цяла тава.
 Какви ще бъдат помежду си
 твоите гости?
 Те ще бъдат сговорна дружина
 б... и двамата му с... .

Асен Разцветников

? Отговори на въпросите:

1. Как са образувани формите на повелително наклонение?
2. Какви грешки могат да се допуснат при образуване на повелителните форми под влияние на родния говор?

Упражнение 4

▶ Препиши текста. Подчертай окончанията на глаголите.

Пишете четливо!	Пйшете четливо.
Заминете утре!	Ще замйнете утре.
Кажете какво се е случило!	Ще кажете ли какво се е случило?
Днес четете по-бавно!	Днес четете по-бавно.
Паднете на колене!	Ще паднете на колене.

? Отговори на въпросите:

1. В кое наклонение са глаголите в двете колонки?
2. Какво ни помага да ги разграничим?

СЛОЖНИ ФОРМИ НА ПОВЕЛИТЕЛНОТО НАКЛОНЕНИЕ

- Сложните форми за повелително наклонение се образуват с частиците **да, нека, нека да** и формата за *сегашно* време на смисловия глагол. Например:
да видя, да видиш, да види, да видим, да видите, да видят;
нека видя, нека видиш, нека види, нека видим, нека видите,
нека видят;
нека да видя, нека да видиш, нека да види, нека да видим,
нека да видите, нека да видят.
- **По-често** се употребяват формите за 1 и 3 лице ед. и мн. число.

Глагол	Единствено число		Множествено число	
	I лице	III лице	I лице	III лице
	<i>аз</i>	<i>той/тя/то</i>	<i>ние</i>	<i>те</i>
<i>върна се</i>	<i>нека / нека да / да се върна</i>	<i>нека / нека да / да се върне</i>	<i>нека / нека да / да се върнем</i>	<i>нека / нека да / да се върнат</i>
<i>отговоря</i>	<i>нека / нека да / да отговоря</i>	<i>нека / нека да / да отговори</i>	<i>нека / нека да / да отговорим</i>	<i>нека / нека да / да отговорят</i>
<i>помагам</i>	<i>нека / нека да / да помагам</i>	<i>нека / нека да / да помага</i>	<i>нека / нека да / да помагаме</i>	<i>нека / нека да / да помагат</i>

Отрицателните форми се образуват само от глаголите от **несвършен** вид с помощта на частицата **не** и **сложна** форма на повелително наклонение с частиците **нека, нека да, да**. Например:

Глагол	Единствено число	
	I лице	III лице
	<i>аз</i>	<i>той/тя/то</i>
върна (се) → върщам (се)	нека не (се) върщам! нека да не (се) върщам! да не (се) върщам!	нека не (се) върща! нека да не (се) върща! да не (се) върща!

Глагол	Множествено число	
	I лице	III лице
	<i>ние</i>	<i>те</i>
върна (се) → върщам (се)	нека не (се) върщаме! нека да не (се) върщаме! да не (се) върщаме!	нека не (се) върщат! нека да не (се) върщат! да не (се) върщат!

? Отговори на въпросите:

1. Къде се слага частицата **не** във формите с **нека, нека да, да**?
2. Къде се слагат **се** и **си** във формите с **нека, нека да, да**, ако формата е образувана от възвратен глагол?

ЗАПОМНИ!

- Има особени отрицателни форми на повелително наклонение, които са сложни по строежа си и задължително включват спомогателни отрицателно-повелителни форми **недей! недейте!**
- В тези форми може да се използват само **несвършени** глаголи.

недей
недейте

+

формата на дадения глагол (нсв. вид)
за **3 л. ед. ч.**
минало свършено време

Например: *Недей писа! Недейте писа! Недей ни! Недейте ни!*

недей
недейте

+

да

+

формата на дадения глагол (нсв.в.)
сегашно време
2 л. ед.ч. или 2 л. мн.ч.

Например: *Недей да се обличаш! Недейте да се обличате!*

Понякога се употребяват две повелителни форми едновременно.
Например: **Иди купи хляб и мляко!**

СРАВНИ: Иди да купиш хляб и мляко!

Упражнение 1

► **Обясни употреба на свършени и несвършени глаголи при образуване на повелителните форми.**

1. Не слизай на Орлов мост, а слез на следващата спирка!
2. Бъди здрава и щастлива!
3. Бъдете спокойна – детето Ви е вече добре!
4. Недей пи студена вода, изпий млякото!
5. Изяжте супата и на обяд винаги яжте топла храна!
6. Борянке, недей да плачеш!
7. Утре ела в 9 часа, не идвай по-рано.
8. Петър не винаги говори истината – недейте да му вярвате.
9. Купи шунка, не купувай салам!
10. Съблечи си палтото, но не си събличай жилетката!

Упражнение 2

Д **Работи по модела: Кой ще помогне на Стоян?**

Нека аз да му помогна!

Нека му помогна аз!

Да му помогна аз!

1. Кой ще купи билети?
2. Кой ще пие оранжада?
3. Кой ще донесе баница!
4. Кой ще прочете приказката на децата?

Упражнение 3

► **Преведи от български. Посочи двойните повелителни форми.**

1. Иди подай покана за колет!
2. Ела седни до мене!
3. Идете купете нещо за вечеря!
4. Стани кажи какво мислиш по въпроса!
5. Станете кажете какво мислите по въпроса!

? **Отговори на въпросите:**

1. Какво представляват от себе си двойните повелителни форми?
2. Как са образувани те?

Упражнение 4

- ▶ Извади от текста само сложните повелителни форми.

Духай, ветре!

Духай, ветре развигор,
прелети над всеки двор.
Разтопи снега в селата,
в градовете, в равнината.
Духай, духай, топъл вятър!
Нека грейнат по полята
минзухарени свещички
и от юг да дойдат всички
наши песнопойни птички.
Нека радост има пак –
духай, вятърко южняк!

Р. Букова

? Отговори на въпросите:

1. Как са образувани извадените форми?
2. Има ли в текста прости повелителни форми?

Упражнение 5

- Д Прочети внимателно българските пословици и поговорки. Извади отрицателните форми на повелително наклонение. Обясни правописа им.

1. Видиш ли мътна вода, не я гази.
2. В чужда манджа сол не туряй.
3. Дето старо не се почита, там за добро недей пита.
4. Като не си дал дума, не давай, като дадеш – не шавай.
5. Зло за зло не връщай.
6. Дорде не си убил мечката, не продавай кожата ѝ.
7. Госта гощавай, врага прощавай.
8. Излежавай се млад, за да мреш на старост от глад.
9. Отваряй си устата само за добро.

? Отговори на въпросите:

1. Коя от пословиците ти направи най-силно впечатление?
2. Коя пословица или поговорка се използва в семейството ви?

Упражнение 6

- ▶ Образувай възможни сложни форми (положителни и отрицателни) на повелително наклонение от дадените глаголи.

Вляза, изляза, доведа, дам, ям, преведа, прочета, изпера, чета, обличам се, давам, измия се.

■ УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ

ЗАПОМНИ!

- Наклонение на глагола, чрез което говорещото лице представя действието като възможно или невъзможно при определени условия, се нарича **условно наклонение**.
- Чрез формите на условно наклонение се означават действия, които *желаем* или е *възможно* да се извършат **при дадени условия**.
- Формите за условно наклонение биват **прости** и **сложни**.

ВНИМАВАЙ!

- В българското условно наклонение има **прости** форми, които се употребяват много рядко.
- Тези форми се образуват от несвършени глаголи с помощта на наставките **-явам, -ям, -вам**. Например:
търпя – търпявам, отивам – отиввам, ям – ядвам и др.
- Такива прости форми изразяват по-голяма готовност да се извърши действието. Например:
*Да знам, че скоро ще пристигнем, **търпявах** (бих търпял) глад.*
- Трябва да разбираш простите форми на условно наклонение, защото много често се срещат в българската класическа литература.

ЗАПОМНИ!

- Сложните форми се образуват от **особена** форма на спомагателния глагол **съм** и **минало свършено деятелно причастие** от дадения глагол.

СРАВНИ:

Минало време на спомагателния глагол съм (разговорна норма)	Особени форми на спомагателния глагол съм
(аз) бя <u>х</u>	(аз) би <u>х</u>
(ти) бе □	(ти) би □
(той) (тя) бе □ (то)	(той) (тя) би □ (то)
(ние) бя <u>х</u> ме	(ние) би <u>х</u> ме
(вие) бя <u>х</u> те	(вие) би <u>х</u> те
(те) бя <u>х</u> а	(те) би <u>х</u> а

? Отговори на въпросите:

1. По какво се различават формите за минало време на спомагателния глагол **съм** и особените му форми, които влизат в състава на формите за условно наклонение?
2. Какво общо има между тях?
3. Имат ли особените форми собствено ударение?

ЗАПОМНИ!

В сложните форми за условно наклонение:

- спомагателният глагол се променя по лице и число;
- причастието се променя по род и число;
- спомагателният глагол има собствено ударение.

ОСОБЕНИ ФОРМИ НА СПОМАГАТЕЛНИЯ ГЛАГОЛ СЪМ

Число	Лице	Положителна форма	Въпросителна форма
Ед. ч.	I	(аз) бих	(аз) бих ли ?
	II	(ти) би	(ти) би ли ?
	III	(той) (тя) би (то)	(той) (тя) би ли ? (то)
Мн. ч.	I	(ние) бихме	(ние) бихме ли ?
	II	(вие) бихте	(вие) бихте ли ?
	III	(те) биха	(те) биха ли ?
		Отрицателна форма	Въпросително-отрицателна форма
Ед. ч.	I	(аз) не бих	(аз) не бих ли ?
	II	(ти) не би	(ти) не би ли ?
	III	(той) (тя) не би (то)	(той) (тя) не би ли ? (то)
Мн. ч.	I	(ние) не бихме	(ние) не бихме ли ?
	II	(вие) не бихте	(вие) не бихте ли ?
	III	(те) не биха	(те) не биха ли ?

Например: *И аз бих отишъл на кино.*

Пък аз не бих отишла с вас на кино.

Не бихте ли купили тези обувки на Лиляна?

СРАВНИ:

ВЪРНА и ВЪРНА СЕ	
Положителна форма	Въпросителна форма
(аз) бих (се) върнал /-а /-о	(аз) бих ли (се) върнал /-а /-о?
(ти) би (се) върнал /-а /-о	(ти) би ли (се) върнал /-а /-о?
(той) би (се) върнал (тя) би (се) върнала (то) би (се) върнало	(той) би (се) върнал? (тя) би ли (се) върнала? (то) би (се) върнало?
(ние) бихме (се) върнали	(ние) бихме ли (се) върнали?
(вие) бихте (се) върнали	(вие) бихте ли (се) върнали?
(те) биха (се) върнали	(те) биха ли (се) върнали?
Отрицателна форма	Въпросително-отрицателна форма
(аз) не бих (се) върнал /-а /-о	(аз) не бих ли (се) върнал /-а /-о?
(ти) не би (се) върнал /-а /-о	(ти) не би ли (се) върнал /-а /-о?
(той) не би (се) върнал (тя) не би (се) върнала (то) не би (се) върнало	(той) не би ли (се) върнал? (тя) не би ли (се) върнала? (то) не би ли (се) върнало?
(ние) не бихме (се) върнали	(ние) не бихме ли (се) върнали?
(вие) не бихте (се) върнали	(вие) не бихте ли (се) върнали?
(те) не биха (се) върнали	(те) не биха ли (се) върнали?

? Отговори на въпросите:

1. Ако условната форма се образува от възвратен глагол, къде трябва да стоят **се**, **си**?
2. Защо частицата **ли** се слага след особената форма на **съм**?
3. Кои думи в посочените форми се наричат *малки* или *енклитични* думи?

УПОТРЕБА НА УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ

1. Условно наклонение се употребява най-често в главното изречение на условни изречения. В подчиненото изречение могат да се употребяват **минало несвършено** или **минало предварително време**. Например:
*Не бих дошла на гости у вас, ако **нямаш** покана.*
*Ако учителката **беше разрешила**, Ралица би преписала текста.*
*Ако в тази сладкарница **продаваха** кисело мляко, винаги бих закусвала тук.*

Ако ми бяха казали, че и той там ще бъде, не бих отишла на изложбата.

2. Условно наклонение се употребява и в учтиви изрази като:
*Бихте ли ми казали колко е часът?
Би ли намалила радиото? Пречи ми да работя.
Би ли предала тази бележка на Стоян Иванов?*

Упражнение 1

▶ Прочети поговорките. Извади глаголите в условно наклонение.

1. Ако хората бяха постъпвали справедливо, съдиите биха почи-вали.
2. Ако нямаше глупави, умните биха останали незабелязани.
3. Ако глупакът знаеше, че е глупак, не би бил глупак.

? Отговори на въпросите:

1. Какво действие означават извадените глаголи?
2. Как са образувани формите им?

Упражнение 2

Работи по модела: *Искам да отида на разходка, но имам мно-го за учене.*

Бих отишла на разходка, ако нямах много за учене.

1. Ще дойда непременно у вас, ако успея да свърша работата си.
2. Ще посетя тази изложба, щом привърша останалите си анга-жменти.
3. Ще ти се обадя задължително, ако съм свободна през почив-ните дни.
4. Искам да отида на театър, но нямам билети.
5. Искам да си купя тази блузка, но нямам пари.

Упражнение 3

▶ Открий форми за условно наклонение.

Ако моите диви познати знаеха за доброжелателните ми чувства, сами биха дошли пред хижата. Тогава бих отворил широко вратата и бих им казал: „Заповядайте, приятели, чувствайте се като у дома си“.

Но кой знае. Може би и тогава не биха се решили да влязат – до-толкова обичат свободата си...

(По Емилиян Станев)

? Отговори на въпросите:

1. Какви действия са представени от формите за условно накло-нение?
2. Как са образувани тези форми?

Упражнение 4

Д Работи по модела:

Ако не вали дъжд, бих отишъл на екскурзия.

1. Ако времето бъде слънчево, Ралица
2. Ако взема изпитите си,
3. Ако имам възможност,
4. Ако ме поканят на рожден ден,
5. Ако дойда по-рано,

Упражнение 5

▶ Прочети текста. Извади глаголите във форма за условно наклонение.

Изтрошил бих всичките окови
на злочестите робове;
изгорил бих всички книги,
всички умствени вериги,
и науки гнили що плодят,
и човека в мрак що водят.

Бих изтребил мисли тъмни,
та на света свят да съмне,
да възникнат чувства нови,
не от чемер и отрови,
а от дух, живот народен,
живот волен и свободен.

П. Р. Славейков

? Отговори на въпросите:

1. Как са образувани извадените форми?
2. От кои глаголи са образувани?
3. Има ли в текста глаголи в друго наклонение?

ЗАПОМНИ!

Условно наклонение	Бъдеще време Бъдеще време в миналото
Не бих попитала децата, ако ги видя в коридора.	Няма да попитам децата, ако ги видя в коридора.
Тя би донесла книгата, ако я имаше в библиотеката.	Тя щеше да донесе книгата, ако я имаше в библиотеката.
Те биха се разплакали, ако бяхте ги изплашили.	Те щяха да се разплачат, ако бяхте ги изплашили.

Забележка: условните изречения с *бъдеще вр.* и *бъдеще вр. в миналото* изразяват *сигурност*, че действието ще се извърши при даденото условие.

■ СЛОВОРЕД. ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

ПРИПОМНИ СИ!

Установеният ред на думите в изречението се нарича **словоред**.

? Отговори на въпросите:

1. Могат ли частите на изречението да променят местата си една спрямо друга?
2. Колко типа словоред различаваме в зависимост от реда на главните части на изречението?
3. Каква е разликата между прав и обратен словоред?

Упражнение 1

► Прочети текста. Посочи подлога и сказуемото във всяко изречение.

Една нощ в планината забуча градоносен облак. Гръмотевици продъниха небето. Рукна проливен дъжд. Втурнаха се бесни порои надолу към реката. Пороите дълбаеха долищата, търкаляха едри камъни. От надвисналата гранитна скала се откърти огромен камък, който падна наред пътя.

На сутринта пекна ясно лятно слънце. По пътя откъм пробуденото село се зададе кола. Биволите спряха. Камъкът беше задръстил целия път.

(По Ангел Каралийчев)

► Препиши текста. Подчертай подлозите. Обясни защо са употребени в обща/членна форма.

Упражнение 2

► Посочи словоред на главните части в изреченията.

Слънцето мързеливо клонеше надолу. Сенките на дърветата растяха. Жегата гаснеше. Поя разхладянинът. Задрямалите листа на липите зашепнаха. Омърлушените птици се разшаваха.

(По Ангел Каралийчев)

ПРИПОМНИ СИ!

- Обикновено прякото допълнение стои след сказуемото.
- Най-често непрякото допълнение стои след сказуемото или след прякото допълнение.
- обстоятелството може да стои пред сказуемото или след него, в началото, в средата или в края на изречението.
- Съгласуваното определение стои пред определяемата дума (*ясно слънце*), а несъгласуваното – след него (*листа на липите*).

Упражнение 3

- Посочи словореда на главните и второстепенните части в следния текст.

Най-после той доближи брега. Вмъкна се в долчето. Караулниците вече не се виждаха. Два бряга стърчаха от двете му страни.

(По Иван Вазов)

Упражнение 4

- Посочи съгласуваните и несъгласуваните определения.

1. Рукна проливен дъжд.
2. Задрямалите листа на липите зашепнаха.
3. Удари и последният училищен звънец.
4. Книгите с приказки са били изкупени много бързо.

Упражнение 5

- Посочи словореда на определенията.

Нощта беше влажна и мрачна. Браилските улици пустееха. Студената декемврийска мъгла се беше напластила в една от главните улици на града и задушаваше с отровния си дъх последните минавачи. Мъжделивите фенери едвам прокарваха мътна и неопределена светлина през мъглата.

(По Иван Вазов)

II

ПРИПОМНИ СИ!

- Ако изречението започва с глагола (сказуемото), кратките лични местоимения стоят след него: *Изпратиха **ме** до магазина.* Ако изречението започва с други думи, кратките лични местоимения стоят пред глагола: *Винаги **му** казвах за това.*
- Мястото на кратките притежателни местоимения е след определяемата дума или след първото ѝ определение:
*Родителите **му** са възрастни хора.*
*Най-първите **му** близки приятели са от съседното село.*

Упражнение 6

- Препиши текста, като подчертаеш кратките местоимения заедно с думите, към които се отнасят.

Скоро грамадното дърво се залюля страшно и се наведе. Разтрепериха се смъртно клоните му и дънерът изпращя, сякаш извика от болки. Убитото дърво се наклони бавно и падна на поляната с трясък. Крехките му съчки се изпочупиха с плач. От разрушените гнезда се дигна прах.

(По Елин Пелин)

- В българския език има и **инверсия**, тоест промяна (обръщане) на словореда.
- За да спазят избраната ритмична стъпка и да постигнат рима, поетите често променят обикновения словоред. **СРАВНИ:**

<i>глуха е нощ</i>	вместо	<i>глуха нощ е</i>
<i>облаци черни</i>	вместо	<i>черни облаци</i>

Упражнение 7

- ▶ Прочети откъса от стихотворението на Пенчо Славейков. Сравни словореда му с изискванията на обикновения словоред (в дясната колонка).

Капчици дъждовни	◀▶	Дъждовни капчици
падат от небето –	◀▶	падат от небето –
и орачу трепна	◀▶	и сърцето на орача
радостно сърцето.	◀▶	радостно трепна.

- ❓ Отговори на въпроса:

Кой от двата текста е стихотворение? Защо?

Упражнение 8

- ▶ Направи цялостен разбор върху словореда на текста.

Дълбока и странна е денем тишината на тая гора. Човек рядко стъпва тука. Всичко живо се спотайва и се крие на сянка. Ето уединена кръгла полянка. Някъде от самите върхове на дърветата се спусчат чак долу само две стъбла от дива лоза. Те сплитат краищата си като люлка. Леко се люлее тая горска люлка.

(По Йордан Йовков)

Упражнение 9

- Д Прочети стиховете. Посочи инверсията в тях.

Привлечени от ненадеен гост,
балкански ме овчари окръжили.
Аз слушам с трепет разказа им прост
зарад героя мили.

Иван Вазов

То не било ясно слънце,
най ми била сама Неда:
с черни очи еленови,
с дълги клепки босилкови,
с бели зъби бисерови,
с тънка снага самодивска.

Народна песен

Упражнение 10

- Д Препиши текста. Подчертай изреченията с прав словоред.

Преди малко над града премина буря. Черни облаци прииждаха от всички страни. Плачевно шумяха дърветата под разюзданата стихия. Хората бягаха по улиците. Две врани на съседния покрив търсеха подслон под комините. Сгъстиха се облаците. Затрещяха небесата.

■ СЛОВОСЪЧЕТАНИЕ И ИЗРЕЧЕНИЕ

ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

ПРИПОМНИ СИ!

- Словосъчетанието е част от изречението, строителният му материал.
- Словосъчетанието също като думата назовава предмета, само че по-конкретно: *златен лист, зелени полета, сочни круши*.
- Словосъчетанието, за разлика от изречението, не може да изразява завършена мисъл.
- Освен предмети словосъчетанието може да назовава действия и признаци:

<i>духа вятър</i>	<i>оранжево и жълто</i>
<i>готвят се за зимата</i>	<i>много красив</i>
- Словосъчетанието се състои от две или повече думи.
- В словосъчетанието думите се свързват по смисъл и граматически.

ЗАПОМНИ!

Грамматическата връзка на думите в словосъчетанието се изразява:

- с помощта на различни окончания за род, число, лице:
златна нишка, златен лист, златно сърце, златни зали и др.;
- със специални думи (предлози или съюзи):
топлината на слънцето, трупат в хралупите, круши и ябълки и под.;
- само по смисъл: *усецам топлина, много дни, нея високо* и под.

Упражнение 1

- ▶ Прочети текста. Извади словосъчетанията. Подчертай главните им думи. Обясни значението на предлозите *за към* и *въз* в дадените изречения.

Вечерният здрач бавно и неусетно потъмня. В небесата една след друга затрепкаха светли звездици... По пътя над воденицата за към село заглъхна шумен смях и говор на жътвари. По кривата пътечка въз реката мерно задрънка клопотарче.

(По Елин Пелин)

- ❓ Отговори на въпроса:

От колко словосъчетания се състои последното изречение?

- ▶ Извади словосъчетанията.
- ▶ Подчертай главните думи.

■ ВИДОВЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

ПРИПОМНИ СИ!

- Словосъчетания, в които всички думи са равноправни, се наричат **съчинителни**. Връзката в тях се изразява със съчинителни съюзи (*и, или, но, а* и др.) или безсъюзно: *море и слънце; врабци, гугутки, синигери и някои други птици; свобода или смърт* и под.
- Словосъчетания, в които едната дума е главна, а другата – зависима (подчинена), се наричат **подчинителни**: *празникът на свободата, овощни градини, гледам филм, виждам далеко*.

ВИДОВЕ ПОДЧИНТЕЛНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Именни	главната дума е съществително или прилагателно име	прилагателно + съществително съществително + съществително наречие + прилагателно
Глаголни	главната дума е глагол	глагол + съществително глагол + наречие

СРАВНИ: *силен вятър, вятър от юг, много добър* (именни);
чета писмо, чета добре (глаголни).

Упражнение 1

▶ **От изреченията извади само подчинителните словосъчетания.**

В мрачните години на турското робство живял корав и юначен българин. Казвал се Манол. Прочул се той със златните си ръце. Съградил много мостове и дворци, безброй черкви и къщи. Научил и султанът за прославения майстор.

(По Ангел Каралийчев)

ЗАПОМНИ!

Подчинените думи *поясняват* и *допълват* главните думи. Връзката между тях в словосъчетанието се изразява:

- **чрез съгласуване** – когато зависимата дума се приспособява по род, число или лице към главната: *полезна книга, хубаво време, той отива*;
- **чрез управление** – когато зависимата дума е изразена с падежна местоименна форма или с архаична падежна форма в съответствие със значението на глагола: *обичам те, купуват ми, молят се богу (арх.), всекиму (арх.) драг*;
- **чрез предлози** – когато зависимата дума се свързва с главната чрез предлог: *отлитат подир тях, четка за зъби, листата на липа*;
- **чрез прилагане** – когато зависимата дума се свързва с главната по смисъл: *много интересна книга, изключително полезно ядене*.

Упражнение 2

▶ Определи вида на връзките в словосъчетанията.

Зала за спортуване, изпълнение на важни обществени поръчения, интерес към науката, многоетажна сграда, туристически комплекс, големи възможности за общественополезен труд.

ЗАПОМНИ!

- По състав словосъчетанията биват **прости** и **сложни**.
- **Простите** словосъчетания се състоят от две съставни части – главна дума и зависима дума:

руса коса, време за почивка, весел смях

- **Сложните** словосъчетания се състоят от повече от две съставни части, едната е главна дума, останалите – зависими:

*бащина мила стряха, моя родна земя,
славна история на селото*

- Сложните словосъчетания обикновено се образуват **чрез разширяване** на простите, като се прибавя определение или пояснение:

*кафяв костюм – кафяв ученически костюм;
стръмен бряг – стръмен бряг на реката*

Упражнение 3

Д Разшири словосъчетанията.

Боен път, моята родина, сладко от череша, буйна коса, лятно слънце, вярвам без остатък, песните на българите, моите съселяни, твоите съученици.

Упражнение 4

▶ Сравни по значение думите и словосъчетанията. Докажи, че значението на думата е по-широко от значението на словосъчетанието:

чаша – малка чаша, стъклена чаша, чаша за мляко, чаша от стъкло;

молив – черен молив, автоматичен молив, молив за рисуване;

маса – маса за хранене, тоалетна маса, кръгла маса.

? Отговори на въпросите:

1. Глаголни или именни са дадените словосъчетания?
2. Как може да се докаже, че значението на думата е по-широко от значението на словосъчетанието?

Упражнение 5

▶ Определи словосъчетанията по вид, строеж и значение. Определи главната и зависимата дума в тях.

Гледам небето, обичам го, редица поети, четка за зъби, пенсия за старост, потребност от храна, възглед върху живота, уводът към книгата, кръг въпроси, оценка на творчеството, богатство от мисли, Ботевата поезия, годишно време, взаимно разбирателство, рохкаво яйце.

■ ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ ПО СЪСТАВ И ПО ЦЕЛ НА ИЗКАЗВАНЕТО

ПРЕГОВОР И РАЗШИРЕНИЕ

ПРИПОМНИ СИ!

- Изречението изразява завършена мисъл. В него думите се свързват по смисъл, граматически и интонационно.
- По състав изреченията биват: *прости и сложни, кратки и разширени, едносъставни и двусъставни, пълни и непълни.*

? Отговори на въпросите:

1. По какво се различават двусъставни и едносъставни изречения?
2. Каква е разликата между прости и сложни изречения, кратки и разширени, пълни и непълни?
3. Защо се употребяват непълните изречения, особено в диалози?

ЗАПОМНИ!

- Изреченията, които имат една главна част (подлог или сказуемо), се наричат **едносъставни**. Например:
Мир. Жътва. Малкият герой. (само подлог, изразен с имена)
Вървилм бавно. Иска се упоритост. (само сказуемо)
- Изреченията, които имат и подлог, и сказуемо, се наричат **двусъставни**:
Учениците подпомогнаха учителите.
Младежът прояви упоритост.
- Изречението, което се състои от *две или повече* прости изречения, свързани по смисъл и интонационно, има две или повече сказуеми, се нарича **сложно**:
Лешниците са узрели и катеричките се запасяват със зилмина, която трупат в хралупите. (3 прости изречения)
- **Разширените** изречения освен главните части (подлог, сказуемо) имат и второстепенни части (определение, допълнение, обстоятелство).
- **Кратките** изречения се състоят само от главни части – подлог и сказуемо. **СРАВНИ:**
На юг отлитат сетните ята. Отлитат ятата.
- Когато в изречението е пропусната някоя част, но тя се разбира, то е **непълно**. Например:
Ще мине ли скоро влакът за Одеса? – Ще мине. След два часа.

- **Непълните** изречения се употребяват, за да се избегнат излишни повторения. Много често се срещат в диалог:
 - *Искаш ли да ни останеш на гости?*
 - *Не мога.*
 - *Защо?*
 - *Нямам време.*

ПРИПОМНИ СИ!

- По цел на изказването изреченията биват **съобщителни, въпросителни, побудителни, възклицателни**.
- Изреченията, с които съобщаваме нещо, се наричат **съобщителни**, например: *Моята майка е лекарка.*
- Изреченията, с които задаваме въпрос, се наричат **въпросителни**, например:
 - Къде работи твоята майка? Защо славят пее нощем?*
 - Ще дойде ли у нас?*
- С **побудителното** изречение изказваме заповед, молба, съвет, забрана. След тях обикновено се пише удивителен (възклицателен) знак. Например:
 - Стройте се! Стани прав!* (заповед)
 - Дай ми твоя триъгълник!* (молба)
 - Лягайте си рано!* (съвет)
 - Не пий студена вода!* (забрана)
- С **възклицателното** изречение изказваме чувствата си:
 - Ах, това е милата ми майчица!* (радост, обич)
 - Благодаря ти, мамо!* (благодарност)
 - Как чудно се синее родното небе!* (възхищение)
 - Ой, ти ли си!* (учудване, изненада)
 - Уф, изплаши ме!* (уплаха)
 - Олеле, влезе ми игличка в босата петицка!* (болка)
 - Как крещат тези деца!* (възмущение)

Упражнение 1

► Употреби в изречения словосъчетанията:

Гордея се с нещо (с някого), грижа се за някого (за нещо), подигравам се с нещо (с някого), подигравам някого (за нещо).

Упражнение 2

► Сравни изреченията по двойки.

Егей, вали дъжд!

Ах, вали дъжд!

Уф, вали дъжд!

Виж, вали дъжд! (радост)

А-а! Вали дъжд! (учудване)

О-о-о, вали дъжд! (недоволство)

? Отговори на въпросите:

1. В кои от изреченията чувството на радост, учудване или недоволство е изразено по-силно?
2. Кои думи подсилват тези чувства?

Упражнение 3

Д Помогни на първокласниците, които са за първи път в училищната библиотека.

Работи по модела: *Моля, пази /пазете книгите чисти!*

? Отговори на въпросите:

1. Какви съвети ще им дадеш?
2. С какви по вид изречения ще си послужиш?

Упражнение 4

Д Определи какви са по вид дадените изречения.

1. Той не е ли идвал днес?
2. Да имате свободен билет?
3. Боян не е дошъл още. Да не му се е случило нещо?
4. Как да не го познавам?
5. Къде бихте желали да отидем?
6. Друг път да не си спорил с мен!
7. Къде ли не е ходил той!
8. Да не съм те видял вече!
9. Да се поразходим покрай реката! Стига си киснала вкъщи!
10. Нека да починем малко.
11. Недейте ме безпокои с дреболии!

Упражнение 5

► Намери непълните изречения в следния текст и определи кои части на изречението са пропуснати.

Лицето ѝ – ясен месец,
снагата ѝ – самодивска,
очите ѝ – черно грозде,
веждите ѝ – гайтанови,
клепките ѝ – босилкови,
полите ѝ – бял трендафил:
бял трендафил, що разцъфнал,
що разцъфнал, що откъснат.

(Народна песен)

■ РАЗШИРЕНИ ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

ПРИПОМНИ СИ!

В рамките на изречение различаваме главни и второстепенни части.

ПРИПОМНИ СИ!

- Изречение, което се състои само от главни части, се нарича **кратко изречение**.
 - Изречение, което съдържа главни и второстепенни части, се нарича **разширено изречение**.
-

Отговори на въпросите:

1. Как се наричат *главните* части на просто изречение?
2. Как се наричат *второстепенните* части на просто изречение?

ЗАПОМНИ!

- Частите на изречението могат да имат и свои пояснения.
СРАВНИ: *Бурята разнася песента из улиците.*
Зимната буря бързо разнася бунтовната песен из тъмните улици.
 - Всяка от частите на изречението във втория вариант има свои пояснения:
 - подлогът **буря** има определение, прилагателното **зимната**, с което образува словосъчетание **зимната буря** (разширен подлог);
 - сказуемото **разнася** има обстоятелствено пояснение, изразено с наречие **бързо**, и с него образува словосъчетание **бързо разнася** (разширено сказуемо);
 - прякото допълнение **песен** също има определение **бунтовната** и с него образува словосъчетание **бунтовната песен** (разширено допълнение);
 - обстоятелственото пояснение **из улици** има определение **тъмните**, с което също образува словосъчетание – **из тъмните улици** (разширено обстоятелствено пояснение).
-

ЗАПОМНИ!

- Всяка част от изречението заедно с пояснението си образува **разширена част**.

- Изреченията с разширени части изразяват мисълта по-ясно и по-пълно.

? Отговори на въпросите:

1. Що е групата на подлога?
2. Що е групата на сказуемото?

ЗАПОМНИ!

- Подлогът и второстепенните части, които го поясняват, образуват **група на подлога** (ГП),
- **Групата на сказуемото** (ГС) включва сказуемото и неговите пояснения.

Например: *Жътварите тръгнаха.*

Работните жътвари (ГП) тръгнаха.

Работните жътвари тръгнаха към нивите (ГС).

Упражнение 1

▶ Открий в текста групите на сказуемото и на подлога.

Трасето се изкачва постепенно на повърхността. Още няколко крачки и пред нас се открива величествена картина. Два грамадни насипа с не по-малко от двадесет метра височина са се изправили застрашително един срещу друг. Пред тях зее страшна пропаст. От двете страни на насипа и долу пъплят бригадири. Вагонетките се приближават до края на високите насипи и със сръчно движение се преобръщат в бездната.

(По Х. Бенадов)

? Отговори на въпросите:

1. Кое е общото и различното между подлог и групата на подлога?
2. Кое е общото и различното между сказуемото и групата на сказуемото?

Упражнение 2

▶ Направи схеми на три изречения по избор от упр.1 по дадения образец.

Упражнение 3

Д Препиши. Открой определения в изразите от научна реч.

1. Яснотата на речта зависи преди всичко от строежа на изречението.
2. Иван Вазов е непримирим враг на езиковата неграмотност.
3. Борбата за по-висока езикова култура е първостепенна задача на обучението по български език.
4. Въпросът за уелото използване на синонимното богатство е много важен.

? Отговори на въпросите:

1. Към коя група – подложна или сказуемна – се отнасят определенията?
2. Защо?

ЗАПОМНИ!

- Определението може да влиза в състава и на подложната, и на сказуемната група.
- В сказуемната група определението участва като пояснение на допълнението или на обстоятелството.

Упражнение 4

▶ Определи службата на подчертаните думи в дадените изречения.

1. Упоритият ученик получава добри оценки.
2. Този ученик е упорит.
3. Неговият брат му ставаше все по-близък.
4. Близкият приятел не оставя другаря си в беда.
5. Около мелницата се завъртя весело хоро.

Упражнение 5

▶ Състави изречения. Употреби следните словосъчетания като разширени подлози и като разширени допълнения:

сребърен пръстен – пръстен от сребро;
гранитен паметник – паметник от гранит.

? Отговори на въпросите:

1. Има ли разлика между съставените изречения (на двойки)?
2. Каква и защо?

ЗАПОМНИ!

Съгласуваното определение изразява отношение *между предмет и признак*, а несъгласуваното – *между предмет и предмет*.

Упражнение 6

▶ Разшири чрез пояснения на подлога и на сказуемото дадените кратки изречения.

1. Ученикът учи.
2. Пролетта настъпи.
3. Заваля дъжд.
4. Граничарите пазят.
5. Есента си отива.

? Отговори на въпросите:

1. Има ли резултати от редактирането?
2. По-изразителни ли са новите изречения? Защо?

■ ВИДОВЕ СКАЗУЕМИ

ПРИПОМНИ СИ!

- **Сказуемото** е главна част на изречението, която означава действие или състояние на предмета, за който се говори в изречението.
- Сказуемото е синтактично зависимо: формите за число и лице, а и за род (когато го има) на сказуемото се определят от числото, лицето и рода на подлога. **СРАВНИ:**

*Аз (1 л. ед.ч.) **заминавам** (1 л. ед.ч.) за Варна.*

*Момичето (3 л. ед.ч. ср.р.) **беше премръзнало** (3 л. ед.ч. ср.р.) от дългото стоене навън.*

ВНИМАВАЙ!

- Според броя на сказуемите в изречението делим изреченията на *прости* и *сложни*.
- За да определим вида на изречението, синтактичният му разбор започваме с откриването на сказуемото. Ако сказуемото е *едно*, изречението е *просто*. Ако сказуемите са *две* и *повече*, изречението е *сложно*.

ЗАПОМНИ!

- Сказуемите биват **глаголни** (просто, съставно и сложно съставно) и **именни** (съставно и сложно съставно).
- В българския език има специални глаголи за образуване на съставни сказуеми. Наричат ги **полуспомагателни**. Тези глаголи дават допълнителна информация за действието.

ГЛАГОЛНО СКАЗУЕМО

1. Просто глаголно сказуемо се изразява чрез всички форми на дадения глагол за време, наклонение и залог. **СРАВНИ:**

*Там **се събират** всички почитатели на неговата музика.*

*Там **щяха да се съберат** всички почитатели на неговата музика.*

*Там **щели да се съберат** всички почитатели на неговата музика.*

*Там **са събрани** всички почитатели на неговата музика.*

2. **Съставно глаголно сказуемо** се образува от два глагола, единият от които е **полуспомагателен**:

- **модален** глагол, който изразява необходимост, желание или задължение (*трябва, мога / може, искам* и под.);
- **фазов** глагол, който показва фазата на действието (*започвам, продължавам, свършвам* и техните синоними).

ЗАПОМНИ!

Ако в съставно глаголно сказуемо се използва повече от един **полуспомагателен** глагол, говорим за **сложно съставно глаголно сказуемо**. Например:

*Учениците **трябва да могат да се справят** с тези тестове.*

*Учениците **трябва да започнат да четат** тази книга.*

Упражнение 1

▶ Състави изречения, като свържеш глаголите от двете колонки с да.

трябва	плача
преставам	прочета
може	чета
започвам	попитам
спирам	купя
искам	работя

ЗАПОМНИ!

Ако в изречение има само едно глаголно сказуемо (*просто, съставно или сложно съставно*), изречението е **просто**.

Упражнение 2

▶ С дадените глаголи образувай съставни глаголни сказуеми и ги употреби в изречения:

мога, трябва, започна, посмея, продължавам, свърша, отида, вляза.

Упражнение 3

▶ **Препиши. Подчертай главните части на изреченията.**

1. Някой беше влизал в стаята.
2. Сказуемото е главна зависима част на изречението.
3. Кой ще отговори на въпроса?
4. Единият спечели, а другият загуби.
5. Тя е преводачката на новия сериал.
6. Малките добре си поиграха.
7. Заминаващите бързаха към влака.

? **Отговори на въпросите:**

1. С какви части на речта е изразен подлогът в изреченията?
2. Как са образувани сказуемите и към кой вид се отнасят?

Упражнение 4

▶ **Трансформирай изреченията, като превърнеш подчертаните думи и изрази в съставни глаголни сказуеми.**

1. По тъмното небе **запрепкаха** ярки звезди.
2. Момчето **заплака**.
3. След малко **ще свърши писането** на съчинението.
4. От вчера **започнах четенето** на книгите за лятото.
5. Неочаквано **заваля** ситен дъжд.

ЗАПОМНИ!

- За да обясним причината за отказа си, можем да използваме следните конструкции:
 - **не мога + да + глагол** (не съм в състояние да извърша действието);
 - **не бива + да + глагол** (не ми е позволено да извърша действието). Например:

Съжалявам, не мога да отговоря.

Съжалявам, не бива да отговарям.

- При изразяване на необходимост използваме конструкцията **трябва + да + глагол**. При забрана можем да използваме конструкцията **не бива + да + глагол**. Например:

Вие трябва да пиете кафе.

Вие не бива да пиете кафе.

- Съставно глаголно сказуемо може да се образува от два глагола в повелително наклонение:

Ела седни! Иди виж! Седни си почини!

Упражнение 5

- ▶ Състави 5 изречения с модални глаголи. Трансформирай съставените изречения, за да изразиш отказа или забраната.

Работи по модела: *Мога да дойда утре. –
Не мога да дойда утре.
Не бива да идвам утре.*

Упражнение 6

- Д Употреби други полуспомагателни глаголи в изречението *Момичетата започнаха да пишат домашното си, за да обозначиш:*

- а) продължаването на действието;
- б) края на действието;
- в) възможността действието да се извърши;
- г) необходимостта действието да се извърши;
- д) забрана да се извършва действието.

- ? Отговори на въпроса:

Каква допълнителна информация означават полуспомагателните глаголи в съставни глаголни сказуеми?

СЪСТАВНО ИМЕННО СКАЗУЕМО

ПРИПОМНИ СИ!

Съставното именно сказуемо се състои от глагол (*съм, бъда, бивам; а също така – полуспомагателните глаголи ставам, явявам се, оказвам се, струвам се, броя се или казвам се, наричам се, именувам се*) и именната част (*съществително, прилагателно, числително, местоимение*). Например:

*Киев е столица на Украйна.
Идеите бяха наши.*

*Числителните имена биват бройни и редни.
Главният герой се казва Бойчо Огнянов.*

ВНИМАВАЙ!

- Трябва да се различават просто глаголно сказуемо в страдателен залог и съставно именно сказуемо. Ако може да трансформираме изречението в деятелен залог, сказуемото е *просто глаголно*.

СРАВНИ:

*Крайбрежните скали бяха заливани
от водните талази. (страд. залог)*

Водните талази заливаха крайбрежните скали. (деят. залог)

- Ако изречението не може да се трансформира, сказуемото е *съставно именно*. Например:

Те винаги бяха засмени.

(Глаголът *засмея се* е непреходен и не може да образува възвратно-страдателен залог, затова е използвано страдателното му причастие *засмени*.)

Сложното съставно именно сказуемо се образува от съставно именно сказуемо и един модален глагол. Например:

Винаги трябва да бъдем храбри.

Упражнение 7

- ▶ Промени изреченията, като превърнеш съставните именни сказуеми в прости сказуеми, а прости сказуеми – в съставни именни сказуеми.

1. Цялата поляна стана бяла от първите кокичета.
2. Този актьор изпълнява главната роля в сериала.
3. Великите мореплаватели откриват нови земи.
4. Брат ми стана победител в турнира.
5. Буките на детето станаха розови.

Упражнение 8

- ▶ Определи вида на сказуемите в следните изречения.

1. Витрината на магазина можеше да бъде счупена.
2. Счупили са витрината на магазина.
3. Можеха да счупят витрината на магазина.
4. През нощта бяха счупили витрината на магазина.
5. На сутринта витрината на магазина беше счупена.
6. Щяха да счупят витрината на магазина.

Упражнение 9

- ▶ Завърши изреченията, като използваш съставни именни сказуеми.

1. След работа те бяха много
2. Децата винаги са
3. Сега съм зает, но след няколко часа ще бъда
4. Тя се смята за
5. След почивката тя изглеждаше

Упражнение 10

- ▶ Определи вида на сказуемите в следните изречения.

1. Трябва да направиш това на всяка цена.
2. Той продължаваше да отстоява тезата си.
3. Лицето му беше много бледо.
4. Не може вече да носи в душата си тази болка.
5. Спорът беше разгорещен.
6. Неговото сърце беше разцъфнало от умиление като цвете.

Упражнение 11

- ▶ Подчертай съставните именни сказуеми.

1. Гладът се оказа по-силен от страха и те продължиха да вървят.

2. Момчетата са такива – палави и буйни.
3. Есента беше приказно красива.
4. Кой отбор стана първи в турнира?
5. Никой не ми се е обаждал отдавна.

? Отговори на въпроса:

Кои части на речта са използвани в именната част на сказуемите?

П

ПРИПОМНИ СИ!

- При използване на **вежливите форми** трябва да внимаваме със съставни сказуеми.
- Ако използваме съставно именно сказуемо, именната му част, за разлика от спомагателния глагол, се употребява в *единствено число*, например:
Вие сте (2 л. *мн.ч.*) **готов/готова** (*ед.ч.*) **за срещата.**
- Ако употребяваме съставно глаголно сказуемо, то се съгласува с подлога по лице и число, например:

Господин Иванов! А Вие (2 л. *мн.ч.*) **ще можете ли да подготвите** (2 л. *мн.ч.*) **доклада си?**

■ СКАЗУЕМНО ОПРЕДЕЛЕНИЕ

!

ЗАПОМНИ!

- Думата, която пояснява предмета чрез сказуемното, се нарича **сказуемно определение**.
- Сказуемното определение е второстепенна част на изречението, която пояснява подлога или допълнението чрез сказуемното.
- Като част на изречението сказуемното определение се подчертава с една права и с една лъкатушна черта (~~~~~).
- Сказуемното определение може да бъде изразено със съществително или прилагателно (в това число и степенуваното), а също така с причастие, числително, местоимение или име с предлог. Например:

Аз съм **водачът**. (**Кой** съм аз?)

Той е **директор**. (**Какъв** е той?)

Състезателите са **десет**. (**Колко** са състезателите?)

Той винаги е **първ**. (**Кой** поред е той?)

Победата е **наша**. (**Чия** е победата?)

Детето е **без раница**. (**Какво** е детето?)

Животът ще бъде **по-хубав**. (**Какъв** ще бъде животът?)

Упражнение 1

▶ Открий в кои от примерите са употребени сказуемни определения.

1. Училищният прислужник дойде разплакан. (*Калмен Калчев*)
2. Мене ме викат Иван Краличът. (*Иван Вазов*)
3. Успоредните страни на трапеца се наричат основи.
4. Той излезе човек.

? Отговори на въпросите:

1. Кои части на изреченията ги поясняват сказуемните определения?
2. На кои въпроси отговарят сказуемните определения?

Упражнение 2

▶ Препиши. Подчертай сказуемните определения.

1. Той се заслушваше неподвижен, с револвер, насочен нагоре. (*Ив. Вазов*)
2. Гузен негонен бяга.
3. Свестните у нас считат за луди. (*Хр. Ботев*)
4. Крепостта стърчеше на хълма – мълчалива и мрачна. (*Слав. Хр. Караславов*)
5. Избрахте ме за войвода и досега не сте ме питали кой съм аз. (*Любен Каравелов*)
6. Те от два часа насам зяпнали го слушаха. (*Иван Вазов*)
7. Наистина, мъчно е за вас да гладувате и да се скитате немили-недраги по чуждите места... (*Иван Вазов*)

? Отговори на въпросите:

1. С какво са изразени сказуемните определения?
2. Коя част от изречението поясняват сказуемните определения – подлога или допълнението?

Упражнение 3

▶ Докажи, че в дадените изречения има сказуемни определения.

1. Девет години той се скита бездомен... (*Иван Вазов*)
2. Намериха го заспал на пейката. (*Елин Пелин*)
3. Мъжът върви прегърбен и скован от болестта. (*Йордан Йовков*)
4. Тодора седеше замаяна, удивена, объркана. (*Слав. Хр. Караславов*)
5. Той го остави болен и сам. (*Йордан Йовков*)
6. Гроздан се събуди изтощен. (*Йордан Йовков*)
7. Калоян яздеше затворен, мълчалив като сивото утро. (*Слав. Хр. Караславов*)

? Отговори на въпросите:

1. Кои части на изречението ги поясняват сказуемните определения?
2. Как се съгласуват с тях?

Упражнение 4

Д Допълни изреченията с подходящи сказуемни определения.

1. Тя пееше ... и
2. Всички ни чакаха
3. Те се лутаха ... и
4. Прегръщах ги ... , ... и
5. Зимата дойде ... , ... и
6. Видяхме ви на отсрещния бряг ... и
7. Детето ни гледаше
8. Всички ни чакаха
9. Хората слушаха

Упражнение 5

▶ Посочи сказуемните определения и обясни с какво са изразени.

1. Той вървеше приведен и мълчалив, а след него като черна сянка се влачеше кучето. (*Емилиян Станев*)
2. Съседите надничаха сънени и чорлави из къщите си ... (*Иван Вазов*)
3. Балканът сега ни посреща усмихнат и спокоен. (*Никола Фурнаджиев*)
4. На другия ден всичко си беше постарому и братята почувстваха сърцата си каменни. (*Йордан Йовков*)
5. Чучулиги падаха от небето мъртви, с изплезени езичета, с уста, пълни с алена кръв. (*Елин Пелин*)
6. Студената влага проникваше навред и Стоян вървеше свит. (*Елин Пелин*)
7. Тя застана смаяна на прага. (*Елин Пелин*)
8. Посрещнаха го там майката и дъщерята изплашени, а той не пожела нито да седне дори. (*Димитър Талев*)

? Отговори на въпросите:

1. С коя част на изречението и как се съгласуват сказуемните определения?
2. Кои сказуемни определения поясняват подлога и кои – допълнението?

ГОДИШЕН ПРЕГОВОР

ГЛАГОЛ

? Отговори на въпросите:

1. Какво означава глаголът?
2. Колко спрежения има българският глагол?
3. Какво е речниковата форма на глагола?
4. Какво е основната гласна на глагола?
5. Каква е разликата между лични и безлични глаголи?
6. По какво се различават преходни и непреходни глаголи?
7. Каква е разликата между свършени и несвършени глаголи?
8. Какво е залог на глагола?
9. Каква е разликата между причастно-страдателни и възвратно-страдателни конструкции?
10. Кои части на речта се отнасят към неличните форми на глагола?

■ ГРАМАТИЧЕСКИ КАТЕГОРИИ НА ГЛАГОЛА

ЗАПОМНИ!

- **Грамматическа категория** – обобщените граматически признаци на различни изменяеми части на речта.
- В българския език съществуват следните граматически категории: **род, число, лице, членуване, време, наклонение, вид, залог**.
- Всяка граматическа категория се състои най-малко от два елемента: категорията *число* се изразява чрез формите за единствено и множествено число, категорията *род* – чрез формите за мъжки, женски и среден род, категорията *лице* – чрез формите за I, II, III лице, категорията *време* се изразява от деветте глаголни времена и т.н.

ЗАПОМНИ!

- Лексикалното значение на глагола е свързано с *глаголното действие* (състояние).
- Грамматическото му значение е обусловено от *глаголното лице* (предмет).
- За богатата морфологична система на българския глагол са характерни следните **граматически категории**: *лице, число, залог, време, вид, наклонение*.

ПРИПОМНИ СИ!

Формите на глагола показват:

- кой върши действието (изразява се граматическото значение **лице**);
- дали вършителят е само един (изразява се граматическото значение **число**);

- кога се върши действието (изразява се граматическото значение **време**);
- дали подлогът е вършител на действието или негов получател (изразява се граматическото значение **зalog**);
- действието като процес, който е изчерпан или не е завършен (изразява се граматическото значение **вид**);
- отношението на говорещия към глаголното действие (изразява се граматическото значение **наклонение**).

ВНИМАВАЙ!

- Някои сложни глаголни форми показват **рода** на подлога:
Никога не съм ходила (ж.р.) на Витоша.
Ти донесъл (м.р.) ли си книгите?
То донесло (ср.р.) ли е книгите?
- Някои нелични глаголни форми притежават граматическото значение **род**:
излязъл □, излязла, излязло
прочетен □, прочетена, прочетено
пишел □, пишела, пишело

Упражнение 1

- Препиши следните глаголни форми, като посочиш граматичните им значения.

Съмва се, вееше, видях, разбрала е, посетихме, изработен е, гледайки, щях да работя, видя, прехвърлена е, научаваме, разбрах, бях погледнала, миеше се, вървящо, пеещ, донесъл, няма да дойда.

? Отговори на въпросите:

1. Как са изразени граматичните значения на дадените глаголни форми?
2. Има ли разлика между граматични значения и граматически категории на глагола?

ПРИПОМНИ СИ!

- Лицето и числото са основни категории на глагола.
- **Лицето** на глагола се обозначава с окончанието му, затова личното местоимение може да се пропусне: *пйшетe* (2 л. мн.ч.), *пишеш* (2 л. ед.ч.) и т.н.
- **Числото** на глагола показва едно ли е глаголното лице (ед.ч.) или повече от едно (мн.ч.).
- В българския език глаголът като част на речта има 2 числа (единствено и множествено) и 3 лица.
- Има и **безлични** глаголи, които не притежават категориите *лице* и *число*:

трябва, бива, боли (ме), тресе (ме) и др.

- В българския език има 9 глаголни времена, всяко от които има свое значение.
- Значението на всяко глаголно време се определя от отношението между времето, в което се извършва действието, и момента на говоренето.
- Времената, които се отнасят пряко към момента на говоренето, са **прости**.
- Глаголните времена, които се отнасят към момента на говоренето не пряко, а чрез някой ориентационен момент, са **сложни**.

Упражнение 2

▶ Дай по 2 примера за глаголни форми, които изразяват:

- действие, приключило в минал момент;
- минало действие спрямо минал момент;
- действие, което е бъдещо спрямо минал момент;
- бъдещо действие спрямо момента на говоренето.

▶ Състави изречения с образуваните форми. Посочи време на всеки глагол.

Упражнение 3

▶ Посочи вид, лице, число и време на дадените глаголи.

- живея, живяхме, живееха, няма да живееш, бяхме живели, живял съм, щяхте да живеете;
- телефонирам, телефонираше, ще телефонират, беше телефонирала, не съм телефонирал, щяхме да телефонираме;
- ще напиша, написахме, напишеха, беше написало, написала съм, нямаше да напишат.

? Отговори на въпросите:

1. Кои са основните глаголни времена?
2. Кои от дадените форми са прости глаголни времена?
3. Кои от дадените форми са сложни глаголни времена?
4. Кои форми се образувани от двувидов глагол?

- В българския език действията се представят или като започнати и извършени, или в процеса на тяхното извършване.
- Тези два начина разкриват значенията на граматичната категория **вид на глагола**.
- Глаголите от **свършен вид** представят действието като цялостно, а глаголите от **несвършен вид** – в процеса на неговото извършване.

- Повечето от глаголите имат форми и за свършен, и за несвършен вид: *напиша* и *написвам*, *сядам* и *седна*, *обуя се* и *обувам се*.
- Някои глаголи са **двувидови**: *телефонирам*, *иронизирам*, *мога*, *имам* / *нямам* и др.

Упражнение 4

▶ **Сравни двойките глаголи и определи кой глагол от кой вид е.**

Почна – почвам, пия – изпия, поглеждам – погледна, бия – отбия, измия се – измивам се, чакам – почакам, разказвам – разкажа, забележа – забелязвам, чупя – счупя.

? **Отговори на въпросите:**

1. Каква е разликата между първични (непроизводни) и производни глаголи? Дай пример.
2. Кой от дадените глаголи са непроизводни?

Упражнение 5

▶ **Посочи вида на дадените глаголи и видовете им двойки.**

Работи по модела: *доведа* (св.в.) – *довеждам* (нсв.в.)

Ям, прочета, подарявам, плача, давам, измисля, запозная, раззеленея се.

Упражнение 6

▶ **Разгледай тройките глаголи, посочи вида на глаголите:**

мия – измия – измивам;
 пиша – напиша – написвам;
 шия – ушия – ушивам;
 пека – изпека – изпичам;
 белея – побелея – побелявам.

? **Отговори на въпросите:**

1. Каква е разликата в граматичното значение на обединените в тройка глаголи?
2. Каква е разликата в лексикалното значение на тези глаголи?

ЗАПОМНИ!

- **Наставките** не променят лексикалното значение на глагола: *даря* – *дарявам*, *прочета* – *прочитам*, *разработя* – *разработвам* и др.
- **Представките** могат да променят лексикалното значение на глагола: *мисля* – *измисля*, *помисля*; *зная* – *позная*, *узная*; *работя* – *изработя*, *заработя*, *обработя* и под.

Упражнение 7

▶ Състави два текста (по 4-5 изречения) с названия „Какво правих вчера вечерта“ и „Какво ще правя довечера“.

? Отговори на въпросите:

1. Глаголи от кой вид преобладават в твоите текстове?
2. Кое е основното време във всеки текст?
3. Каква е връзката между вида на глагола и основното глаголно време?

ПРИПОМНИ СИ!

- **Наклонението** е граматическа категория, която изразява отношението на говорещото лице към действието, назовано с глаголна форма.
- В българския глагол има 4 наклонения: **изявително, преизказно, условно и повелително**.
- Наклонение като граматическа категория притежават само **личните** глаголни форми.

Упражнение 8

▶ Прочети изреченията.

▶ Определи отношението на говорещото лице към глаголното действие, назовано във всяко от изреченията.

1. В момента вечерям със семейството си.
2. Бих вечерял със семейството си винаги, ако успея да стигна вкъщи навреме.
3. Вечеряй със семейството си винаги, когато можеш!
4. Бил съм вечерял със семейството си рядко.

? Отговори на въпросите:

1. Каква е разликата между изявителните и преизказните времена?
2. Има ли глаголно време в повелително и условно наклонение?

Упражнение 9

Д Прочети текста. Преразкажи го писмено, като използваш преизказните глаголни времена.

Рибен буквар

През 1824 година доктор Петър Берон от Котел състави и издаде първия български буквар. Дотогава бяха отпечатани на български език всичко осем книги.

Букварът с различни поучения от Петър Берон стана първата българска учебна книга и първата българска светска книга. До Ос-

вобождението на България от османското робство той беше издаван шест пъти. Наричаха го „Рибен буквар“, защото на корицата му беше нарисувана риба.

В буквара авторът помести няколко четива, които бяха първите, предназначени за деца.

(Из печата)

? Отговори на въпросите:

1. Какво знаеш за д-р Петър Берон?
2. Какво знаеш за създаването на „Рибен буквар“? Потърси сведения в Интернет.

II

ПРИПОМНИ СИ!

- **Залогът** изразява отношението между глаголното действие и глаголното лице.
- **Деятелният** залог означава, че глаголното лице е активно (вършител на действието). Образува се от всички глаголни форми, които не съдържат страдателни причастия.
- Страдателният залог означава, че върху глаголното лице се оказва въздействие.
- **Страдателният** залог се образува само от **преходни** глаголи по два модела: **причастно-страдателен** (съм +страдателно причастие) и **възвратно-страдателен** (глагол в деятелен залог+СЕ).

Упражнение 10

▶ Трансформирай изреченията от деятелен в страдателен залог. Запиши ги в отрицателна и въпросителна форма.

1. Ние купихме плодове.
2. Тя изпра кърпите и чорапите.
3. Той отвори писмото.
4. Вие изпратихте поканата.
5. Ти донесе това списание.

Упражнение 11

▶ Използвай глаголите от скоби, за да образуваш изречения в страдателен залог.

1. Писмото е (напиша), (подпиша), (сложи) в плика и сега ще бъде (занеса) на пощата.
2. Колетът е (изпратя) и ще бъде (получа) след 2 дни.
3. Подаръците за празника вече са (купя).
4. Децата са (обуя), (облека) и чакат в антрето.
5. Роклята и полата са (ушия) и (изгладя).

■ НЕЛИЧНИ ФОРМИ НА ГЛАГОЛА

? Отговори на въпросите:

1. Кой глаголни форми се наричат лични? Защо?
2. Кой глаголни форми се наричат нелични? Какво не изразяват те?
3. Кой нелични глаголни форми съчетават особености на глагол и прилагателно име?
4. Кой нелични форми съчетават особености на глагол и съществително име?
5. Кой нелични глаголни форми съчетават особености на глагол и наречие?
6. Кой събития – съпътстващи или едновременни с основните – се изразяват с нелични глаголни форми? Кой са тези форми?
7. Кой нелични форми служат за образуване на сложни глаголни времена и по такъв начин участват в състава на сказуемото?
8. Кой нелични форми могат да се използват като съгласувано определение?

Упражнение 1

► Извади от текста причастия и деепричастия.

През февруари 1960 година директорът на Парижката обсерватория А. Данжон съобщил на удивените членове на Академията на науките, че след едно наблюдавано избухване на Слънцето Земята внезапно забавила въртенето си с цели 0,85 милисекунди в денонощие. След това, сякаш опитвайки се да навакса пропуснатото, тя изведнъж ускорила движението си, съкращавайки на всеки 24 часа продължителността на денонощието с 3,7 микросекунди! Но щом нашата планета с такава чувствителност реагира на онова, което става на 150 милиарда километра от нея, можем да си представим колко големи по мащаб би били измененията, предизвикани от космическата катастрофа...

(По Ал. Горбовска)

? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи са образувани деепричастията?
2. От кой вид са извадените причастия?

Упражнение 2

► Извади от текста причастията.

Облаче

Крилато облаче летяло
и ниско над полето спряло;
одухнал вятър изведнъж

и плиснал весел, светъл дъжд.
От капчиците му сребристи
напили се треви и листи,

напили се цветя и птици
и зажаднелите пшеници;
дори рекичката във бяг
лудувала от бряг до бряг...
На облачето дъжделиво

благодарило всичко живо.
А то, олекнало и бяло,
пак в небесата полетяло
да събере нашир и длъж
отново капчици за дъжд.

Младен Исаяев

? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи са образувани извадените причастия?
2. Каква служба изпълняват в изречението извадените причастия?

Упражнение 3

▶ **Образувай отглаголни съществителни от следните глаголи.**

Очаквам, пера, пиша, гоня, видя, изпълня, накажа, изказвам, допълвам, събера, падам, движа се, преминавам, пресичам, сядам, прекъсвам, събера, нападам, освобождавам.

? Отговори на въпросите:

1. Кой тип отглаголни съществителни може да се образуват само от несвършените глаголи?
2. Има ли тук глаголи, които позволяват да образуват от тях и двата вида отглаголни съществителни?

■ ПРИЧАСТИЕ

? Отговори на въпросите:

1. Причастието може ли да изразява *време, залог, вид*?
2. Как се изменя причастието?
3. Причастието може ли да се членува?
4. Колко вида има българското причастие?
5. Колко основни функции в изречението има българското причастие?
6. Кой вид причастия може да изпълнява само служба на определение?
7. Кой вид причастия може да изпълнява само служба на сказуемо?
8. Кои видове причастия могат да изпълняват в изречението и двете служби?

Упражнение 1

▶ **Определи синтактичната служба на сегашните деятелни причастия в следните пословици.**

1. Мълчащият дразни повече, отколкото говорещият. (Етиопия)
2. Съдбата води желаещия, а нежелаещия влачи. (Латинска)

3. Дума, идваща от сърце, сгрява за три зими. (Китай)
4. Невежият живее година, а знаещият – сто години. (Тюркменистан)
5. Нежелаещият да работи има много причини. (Таджикистан)

? Отговори на въпросите:

1. Защо някои причастия са членувани с пълен член, а други – с кратък?
2. Как е написана отрицателната частица *не* при причастията?

Упражнение 2

► Извади минали свършени деятелни причастия.

А. ПЪРВИ СНЯГ

Сладко спели,
не видели
през нощта децата
как под небесата
прелетял
лебед бял –
ръснал ситна перушина,
лъснал покрива, комина...

Кирил Назъров

Б. Как възникнали звездите?

Някога преди, преди,
горе в сините бразди,
сред небето необятно
се родило жито златно.
Сребърният сърп-луна
го ожънал в есен късна,
а звездите-зърна
вятърът в небето пръснал.

Кирил Назъров

? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи са образувани причастията?
2. Кой от причастията съдържа *променливо я*?
3. На кое правило се подчинява правописът на тези причастия?

Упражнение 3

► Извади минали несвършени деятелни причастия.

Под високия рид живеел беден грънчар. Наблизо жълтеела тънка глина, позлатена от слънчевите лъчи. Покрай работилницата му минавала малка бистра рекичка, която пеела и звънтяла като листата на буквите дървета. Копвал грънчарят от глината, замесвал я с вода от рекичката и на грънчарското колело извайвал шарени стомни, в които водата ставала по-сладка. Изписвал грънци, измайсторявал глинени свирки. После ги слагал в пещта. Златни ръце имал грънчарят, от късче глинено тесто можел да направи пещо човече или глинено славейче, което извивало досущ като истински славей в планината...

(П. Йорданова)

? Отговори на въпросите:

1. Как са образувани извадените причастия?
2. Кои извадени причастия съвпадат напълно по звуков състав с миналите свършени деятелни причастия?

Упражнение 4

▶ Определи синтактичната служба на миналите страдателни причастия в следните български пословици и поговорки.

1. Битият знае как боли.
2. Заровените въглени повече парят.
3. За отрязана глава цар няма.
4. Нехванат крадец – от царя по-голям.
5. От речено до направено, като от лист до корен.
6. Да не ядеш немит, ако не щеш да си бит.
7. От чутото до видяното е много далеч.

? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи и как са образувани миналите страдателни причастия?
2. Защо едните причастия са членувани, а другите – не са?

■ ДЕЕПРИЧАСТИЕ

? Отговори на въпросите:

1. Какво означава деепричастие в изречението?
2. Как се образуват формите на деепричастие?
3. Деепричастието изменя ли се по род, число и лице?
4. Каква служба изпълнява в изречението?
5. Ограничено ли е стилистически?
6. С какво може да се замени изразът, съдържащ деепричастие?
7. С кой знак и кога се отделя словосъчетанието, съдържащо деепричастие, в рамки на изречението?
8. Как се пише отрицателната частица **не** с деепричастие?

Упражнение 1

▶ Определи синтактичната служба на деепричастията в следните изречения.

1. Разпространявайки се сред хората, мълвата набира сила. (*Вергилий*)
2. Признавайки своята слабост, човек става силен. (*О. Балзак*)
3. Честният човек, изпитвайки удовлетворение от извършена-

та работа, не се стреми към похвали, уважение и признателност... (Ж. Лабрюйер)

? Отговори на въпросите:

1. Как са обозначени деепричастните изрази?
2. От кои глаголи са образувани деепричастията?

Упражнение 2

▶ Редактирай изреченията.

1. Слонът съсредоточено наблюдаваше врабчетата, подскачайки на покрива.
2. Вървейки по улицата, луната изгря.
3. Гледайки телевизия, някой потропа на външната врата.
4. Учителката наблюдаваше децата, играейки си с куклите.

? Отговори на въпросите:

1. Защо дадените изречения предизвикват смях?
2. Кое правило не знаят хората, които се изразяват по такъв начин?

II

ПРИПОМНИ СИ!

- Отглаголните съществителни са образувани от глаголни основи с наставки **-не** и **-ние**.
- Съществителните на **-не** се образуват от **несвършени** глаголи:
ходя – ходене, чета – четене
- Съществителните на **-ние** се образуват и от **свършени**, и от **несвършени** глаголи:
оправдая – оправдание, търпя – търпение
- Съществителните на **-ние** изразяват повече предметност, а съществителните с наставката **-не** – глаголност. **СРАВНИ:**
учение – учене, събрание – събиране

Упражнение 3

▶ Работи по модела: *На отиване ние пеехме, помниш ли?
Отивайки, ние пеехме, помниш ли?*

1. На тръгване плачехме, помниш ли?
2. На връщане пак пеехме, помниш ли?
3. На заминаване всички тъгувахме, помниш ли?
4. На ставане се шегувахме с приятелите си, помниш ли?
5. На лягане тя винаги разказваше вицове, помниш ли?

? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи са образувани отглаголните съществителни?
2. Как са образувани деепричастията?

■ СЪВМЕСТНА УПОТРЕБА НА ГЛАГОЛНИТЕ ВРЕМЕНА И НАКЛОНЕНИЯ

? Отговори на въпросите:

1. Колко са глаголните времена в съвременния български книжовен език?
2. Колко са основните глаголни времена в българския език?
3. Какво значи „основно глаголно време“?
4. Какво значи „допълнително глаголно време“?
5. Кои глаголни времена са допълнителни относно минало свършено време?
6. Кои глаголни времена са допълнителни спрямо сегашно време?
7. Кои глаголни времена са допълнителни спрямо бъдеще време?
8. Колко наклонения има в българския език?
9. Кога се употребява преизказно наклонение?
10. Кои наклонения и глаголни времена се използват в условни изречения?

II

ПРИПОМНИ СИ!

- Съвместната употреба на различните глаголни времена зависи главно от връзката между момента на събитието и момента, в който се говори за него.
- Употребата на едно от наклоненията в българския език се определя от отношението на говорещото лице към глаголното действие:
 - дали говорещото лице е очевиден на действието, или не е очевиден на действието;
 - дали съществува някакво условие за извършването на действието;
 - дали действието се извършва по заповед или молба на говорещото лице.

Упражнение 1

- Прочети стихотворението. Извади повелителните форми.

Ябълка

Ябълка свети цъфнала, самичка,
свети и люлее клонче с малка птичка.

Цъфнала потръпва, клончета привежда,
сякаш че се плаши, тихо се оглежда.

– Хей, дейчица мили, стига сте шумели,
аз за вас люлея цветовете бели.

Спрете, не плашете храброто ми птиче,
то е много малко, но ми е войниче.

От мушици разни цветовете пази,
червейчето пази да не ме полази.

Тук при мен елате и запейте песен,
ябълки най-сладки да ви дам наесен.

Илия Буржесев

? Отговори на въпросите:

1. От кои глаголи и как са образувани повелителните форми?
2. Как разбираш подчертаната конструкция?
3. Универсална ли е конструкцията „стига сте шумели“?
4. В кое глаголно време е употребен смисловият глагол?
5. Как конструкцията с наречието *стига* може да се използва с други глаголи? Дай примери.

Упражнение 2

▶ Прочети мъдрите мисли, събрани от различни народи. Обясни значението им.

1. Обещавай бавно, изпълнявай бързо.
2. В какво не би повярвал, когато силно желаеш да вярваш?
3. Ако знаеш – говори, ако не знаеш – слушай.
4. Добрия почитай, а злия не жали.
5. Век живеи, век учи!
6. Ако би знаел къде ще те засърби, предварително би се почесал.
7. Ако конят знаеше силата си, никой не би могъл да го яхне.

? Отговори на въпросите:

1. Какви правописни и правоговорни особености имат глаголите в повелително наклонение?
2. Какви правописни и правоговорни особености имат глаголите в условно наклонение?

Упражнение 3

▶ Прочети текста. Извади глаголите.

Как изглеждат извънземните същества

Ако открием други живи същества в Галактиката, така ли ще изглеждат те? Това ще зависи от условията на планетата, на която живеят. На студените светове могат да живеят създания, покрити с козина. Тя би ги предпазила от ниските температури. Планетите със слаби слънца са по-тъмни. Съществата, които биха ги обитавали, би трябвало да имат по-големи очи, с които да виждат по-лесно в полумрака. Възможностите са безкрайни. Едно нещо е сигурно. Както и да изглеждат извънземните същества, те ще се различават от нас – хората. Колко ще се различават, ще можем да разберем, когато установим контакт с тях.

(Из Детска енциклопедия „Космос“)

? Отговори на въпросите:

1. Кои глаголни времена са употребени в този текст?
2. Кои наклонения са употребени в текста?

Упражнение 4

▶ Сравни употребата на формите за условно наклонение и за бъдеще време и бъдеще време в миналото в условни изречения.

Условно наклонение	Бъдеще време и бъдеще време в миналото
Не бих познала Елена, ако я видя на улицата.	Няма да позная Елена, ако я видя на улицата.
Ако Петър желае, би могъл да направи тази услуга на брат си.	Ако Петър желае, може да направи тази услуга на брат си.
Тя би ми обяснила задачите, ако ги разбираше.	Тя щеше да ми обясни задачите, ако ги разбираше.
Ако в тази сладкарница продаваха топло мляко и боза, винаги бих закусвала тук.	Ако в тази сладкарница продаваха топло мляко и боза, винаги щях да закусвам тук.
Ако лекарят ѝ беше разрешил, Гергана би отишла на празника.	Ако лекарят ѝ беше разрешил, Гергана щеше да отиде на празника.
Учениците биха се радвали, ако бяхте ги завели в Боянската църква.	Учениците щяха да се радват, ако бяхте ги завели в Боянската църква.

? Отговори на въпросите:

1. Кои глаголни времена се употребяват в подчинените изречения и в двете колонки?
2. Кои глаголни времена се употребяват в главните изречения и в двете колонки?
3. В коя от колонките условните изречения изразяват сигурност, че действието ще се извърши при даденото условие?

Упражнение 5

Д Прочети двата текста. Посочи кои глаголни времена и наклонения са използвани в текстовете.

А. Рахни Чобана, най-големият овчар в селото, излезе от къщи и бавно тръгна покрай плета на саята си, като внимателно оглеждаше снега. Имаше всякакви дири: на зайци, на яребици, на лисици. Дири на лисицата се познаваха по туй, че тук-таме снегът беше поприбръснат като с метла – там лисицата, както ѝ е обичаят, беше превъртяла опашката си. Но вълчи дири нямаше никъде.

Зачуден, Рахни се спира, крие ръце в ръкавите на кожуха си и гледа на север. От ледения вятър очите му сълзят, веждите и дългите му жълти мустаци хващат скреж. Полето е пусто, снегът си стои тъй, както си беше навалял. Няма още пътища, няма хора, няма жива душа.

(По Йордан Йовков)

Б. Ние спираме и разпрягаме, конете захрупват ечмяната слама и щом обърнем стъпките си към хана и зачуем гласа на Сарандовица, тъмното поле и звездите избягват сякаш далеч зад нас и в душата ни изведнъж нахлува сладостта на почивката.

Ненавикнали на светлината, ние се спираме с дяда Гена на прага и оглеждаме кръчмата. Тоя път имаше малко хора. Щом ни забеляза, Сарандовица повдигна очите си от тезгяха и весело се поздрави с дяда Гена. Веднага тя пак се залиса в работата си...

(По Йордан Йовков)

? Отговори на въпросите:

1. В кои моменти авторът е променил основното глаголно време?
2. Променил ли е авторът и допълнителните времена?

Упражнение 6

▶ Прочети. Обясни защо в текста се съчетават глаголи в преизказно и изявително наклонение.

Език мой, враг мой

Някога, много отдавна, нашият далечен праядо познавал две стихии – огъня и водата. Страхувал ли се от тях? Радвал им се, ползвал ги и страдал от тях. Но една мисъл не му давала покой – как да стане сам силен като природно бедствие. И накрая ... открил думите – думите, нашата човешка гордост, сила и слабост.

Има думи, които се леят като пролетен дъжд и бързо се изпаряват. Или приличат на футболна топка – биват ритани насам-натам и всеки очаква топката да влезе във вратата на противника. Случват се и автоголове. Има думи, които тежат като камък. И други, които не можеш да забравиш никога. Не случайно народът е създал поговорките: „Добра дума – златен ключ“ и „Езикът кости няма, но кости троши“. Казват, че мисълта предшества думите, но това не е доказано. Понякога думите твърде успешно изпреварват мисълта...

„Не говори много, постави спирачка на езика си“ – настоявал древният владетел Асурбанипал и създал доста работа на археолозите, докато разчетат всички тонове от библиотеката му – издълбани клиновидни знаци на глинени плочки.

Така асировавилонците създали традицията да не се цени бърбровостта.

(По О. Кръстева)

? Отговори на въпросите:

1. Какви действия се представят чрез глаголите в изявително наклонение?
2. Какви действия се представят чрез глаголите в преизказно наклонение?
3. Има ли в текста форми на повелително наклонение?

■ ГРАМАТИЧНИ НОРМИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ЗАПОМНИ!

- **Нормата** е характеристика на **книжовния** език.
 - Езиковите норми:
 - се определят от особеностите на езика;
 - са зависими от предходните етапи в развитието на езика;
 - се променят постепенно.
 - Правилността, точността, яснотата и богатството на речта са резултат от спазването на езиковите норми.
 - Спазването на езиковите норми допринася за постигане целите на речевото общуване и характеризира социалния престиж на личността.
 - Езиковите норми се проявяват в система от правила:
 - за употреба на думите в зависимост от речниковото им значение (лексикалната норма);
 - за образуване на различни форми на частите на речта (морфологичната норма);
 - за образуване на нови думи в езика (словообразователната норма);
 - за свързване и употреба на думите в словосъчетания, на словосъчетанията в изречения и на изреченията в текстове (синтактичната норма);
 - за общоприет изговор на звуковете в устната реч (фонетичната норма).
 - Нормите на съвременния български книжовен език включват също така правописната, пунктуационната и правоговорната норма.
 - Словообразователната, морфологичната и синтактичната норма са **граматични норми**.
-

ВНИМАВАЙ!

- Необоснованото нарушаване на езиковите норми се схваща като езикова неправилност.
 - Езиковите грешки ограничават резултативността на речевото общуване.
-

ПРИПОМНИ СИ!

При редактиране най-често се използват следните начини за поправяне на грешки – чрез *съкращаване, прибавяне, заместване и разместване*.

Упражнение 1

► Редактирай ученическото съчинение:

Умеем ли да убеждаваме, без да заповядваме

Може да съм още малак и съм сигурен, че мога да убеждавам, без да заповядам. Понякога убеждавам баща си, защото с него спорим най-често. Но понякога и той успява да ме надвие. В спора се мъча да го убеждавам с факти и с обещания. Особено, ако съм допуснал някаква грешка и се налага да се лишавам от някой желаниа. Избягвам да споря с него, когато той е ядосан, защото в този случай той винаги смята, че е прав.

По лесно убеждавам майка си. Тя има повече търпение и се мъчи да ме разбира.

Най-добре се справям с приятелите си, защото те са на мойта възраст и мислът като мен.

А вече на по-малките от мен може и да им заповядвам, защото знам, че по-добре разбирам проблема.

? Отговори на въпросите:

1. Какви видове редактиране си използвал/-а?
2. От кой тип са поправените грешки – правоговорни, пунктуационни, правописни, лексикални или граматични?

ЗАПОМНИ!

- Някои от граматичните норми всеки, който говори български като роден, ги усвоява още в най-ранните си години, например:
 - съгласуване на прилагателните имена със съществителните: *дървен стол, хубава пролет, добро дете* и под.
 - задпоставеност на членната морфема: *стол – столът, стола, деца – децата, село – селото* и под.
 - основни словоредни правила: *котката изяде (кого?) мишката, а не: мишката изяде (кой?) котката* и др.
- Усвояването на граматичните норми продължава в училище, както и теоретичното осмисляне на особеностите на книжовната реч.
- В диалектната речева среда максимално внимание трябва да се отделя на отклонения при прилагане на граматичните норми, особено диалектните отклонения.

Упражнение 2

► Препиши народната песен. Подчертай диалектните думи.

Момче дава злато за девойка, – Не дай, синку, злато за девойка,
момче дава – майка му не дава. девойка е голема измама,

она тебе, синку, че излъже!	китка кине из мои градини,
А момче ѝ тиом отговаря:	друмища ѝ пред моите врати,
– Та какво че, мамо, да измами,	вити гравни у мои джебове,
да измами, мамо, на мой бунар,	ноен пръстен на моите пръсти.

? Отговори на въпросите:

1. Кои книжовни думи съответстват на подчертаните думи?
2. По какво се отличават употребените диалектни думи и техните съответствия в книжовния език?

Упражнение 3

▶ Замени диалектните форми на думите с техните книжовни форми.

1. Бех снощи на госте.
2. Чекай и я ке дойдем.
3. Аз же закусим с млеко.
4. На рякътъ шъ изперъ чергити.
5. Тъмън замесих питката.

ВНИМАВАЙ!

Измежду различните речеве отклонения в речта на учениците най-често се срещат:

- използване на съществителни (лица и нелица) с числителни или наречия, например:

*двама студенти, колко (няколко, толкова) ученици,
два стола, колко (няколко, толкова) молива и под.*

- неправилно пропускане на членната морфема, например:

*Министерство (вм. Министерството) на образованието
и науката е обявило конкурс.*

- непоследователно членуване, например:

*Подчертавам главните и подчинени (вм. подчинените)
изречения.*

- излишно членуване, например:

*Просторната и хигиеничната (вм. хигиенична) училищна
сграда привлече вниманието ни.*

- замяна на падежни форми при местоименията, например:

*А ти кой (вм. кого) видя?
Намерих младежа, който (вм. когото) търсих.
Видях някой (вм. някого) в коридора.*

Чакам съученика си, на който (вм. на когото) донесох книги.

- нарушаване на правилата за съгласуване във формите за учтивост, например:

*Вие сте помолил. Вие сте помолила. (вм. Вие сте помолили.)
Господин Янов, Вие сте поканени. Госпожо, Вие ста поканени.
(вм. Вие сте поканен – за мъж и Вие сте поканена – за жена).*

Упражнение 4

- Д** Препиши текста, като редактираш допуснатите правописни и пунктуационни грешки, особено грешките при членуване.

Идея за написването на пътеписът „До Чикаго и назад“ дават приятелите на Алеко Константинов които го подтикват да оформи своите впечатления „леки“, „хвърчащи белешки“, които да се превърнат в едно овлекателно за онова време четиво провакиращо към размисли. Пътеписът е създаден след пътуването на Алеко в Новия свят. Като самостоятелно издание излиза през 1894 година. „До Чикаго и назад“ е първия пътепис, който пресаздава пътуване извън границите на България, и в които се заявява отношението на авторът към българската и чуждата действителност. Това е произведението, което за първи път донася на автора литературна извесност.

- ?** Отговори на въпросите:

1. Как се членуват съществителните от м.р. ед.ч.?
2. Защо могат да се нарушават езиковите норми при носители на говорите?

Упражнение 5

- ▶** Обясни в кои от примерите и как е нарушена граматичната норма:

шест ученици – шест ученика	образцово подържан дом
хубава вечер – хубав вечер	в езикова и музикална школи
дълбока кал – дълбок кал	топла скара и бирата
играеме – играем	бележка – белешка

Упражнение 6

- Д** Анализирай писмената си речева практика. Посочи 10 вида възможни грешки, които би допуснал/-а под влияние на родния говор. Използвай за тази цел „Примерен въпросник за определяне на най-характерните особености на говора“.

ЧЕТЕМ, ПРЕРАЗКАЗВАМЕ, НАУЧАВАМЕ НАИЗУСТ

БЕЛЕЖИТИ ДАТИ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

СЪЕДИНЕНИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ С КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Трети март (19 февруари по стар стил) е ден на Освобождението на България от петстотингодишното османско робство. Тъкмо този ден в Сан Стефано, недалеч от Цариград, се подписва Санстефанският мирен договор, който слага край на Руско-турската освободителна война (1876–1878 г.). Според Санстефанския договор българската държава си възстановява почти реалните граници, където живее българската народност.

Обаче окончателният вариант на договора, който се подписва по време на Берлинския конгрес, състоял се от 1 юни до 1 юли 1878 г., разпокъсва българските земи. Българското княжество обхваща Северна България и Софийския санджак (област), обаче под сюзеренитета на султана. Македония, Одринска Тракия и Беломорска Тракия остават в Османската империя; обособява се автономна провинция Източна Румелия с главен град Пловдив; Северна Добруджа е дадена на Румъния, а Нишко, Пиротско, Лесковацко и Вранско – на Сърбия.

Разбира се, доста много хора не се съгласяват с решението на Берлинския конгрес. Идеята за обединението на разпокъсаната Бългрия е важна за всеки българин, където и да живее.

България след Берлинския конгрес през 1878 г.

Ранни опити за съединението

През август 1878 г. в Пловдив, Търново и други български градове възникват комитетите „Единство“, които си поставят за цел национално обединение, противно на Берлинския договор. В началото на 1879 г. пловдивският комитет в състав Драган Цанков, Константин Величков и други дейци се преименува в Централен комитет за Южна България и се заема с военно обучение на населението под формата на гимнастически дружества. Това става под ръководството на временните руски власти.

Поради негативното отношение на останалите Велики сили, те пренасочват усилията на комитета от обединението с Княжество България и Македония към подготовка за отпор срещу предвиденото в Берлинския договор изпращане на турски войски в Източна Румелия.

Изострянето на граничните спорове на Османската империя с Гърция и Черна гора и идването на власт на Гладстон във Великобритания провокират нова акция за съединение през пролетта на 1880 г. В сътрудничество с правителството на Княжество България южнобългарските общественици основават комитетска мрежа със средище в Сливен.

До по-решителни действия не се стига поради отрицателния резултат от дипломатическите сондажи в Лондон и Петербург.

Становището на Великите сили за запазване на статуквото и междусобиците по време на Режима на пълномощията отлагат следващата съединистка акция. Тя се провежда през пролетта на 1884 г., когато опозиционната Народна партия организира масови демонстрации в Източна Румелия под лозунга за обединение с Княжеството, и е прекратена скоро след като партията получава властта в областта при новоназначения генерал-губернатор Гаврил Кръстевич.

Съединението на България

От пролетта на 1885 г. сформираният в Пловдив под ръководството на Захари Стоянов Българският таен централен революционен комитет (БТЦРК) се заема с активно пропагандиране на обединението чрез публикации в пресата (вестник „Борба“) и публични демонстрации.

БТЦРК: Коста Паница, Иван Стоянович, Захари Стоянов, Иван Андонов, Димитър Ризов. Фотография Димитър Карастоянов

В първото си „Възвание към българите в Източна Румелия“ комитетът открито се обявява против по-нататъшното „съществуване на две Българи“.

Най-масовото мероприятие, проведено от БТЦРК, е отбелязването на годишнината от смъртта на Хаджи Димитър на връх Бузлуджа на 17 юли, на което идват хора от всички краища на Източна Румелия, както и от Княжеството.

Планът на БТЦРК предвижда Съединението да бъде провъзгласено на 15 септември 1885 г. В полза на съединението е привлечена опозиционната Либерална партия. Комитетът установява връзки с коман-

дира на жандармерията майор Райчо Николов и с много офицери в местните гарнизони.

Проведени са разговори с най-висшия български офицер в Източна Румелия – майор Данаил Николаев, който командва пловдивското полково окръжие. Майор Николаев споделя целите на БТЦРК, но се изказва против плановете за атентат срещу Кръстевич и формиране на чети като не отговарящи на действителността. В началото на септември той мобилизира опълчението на Пловдив и околностите под предлог за участие в планирани маневри.

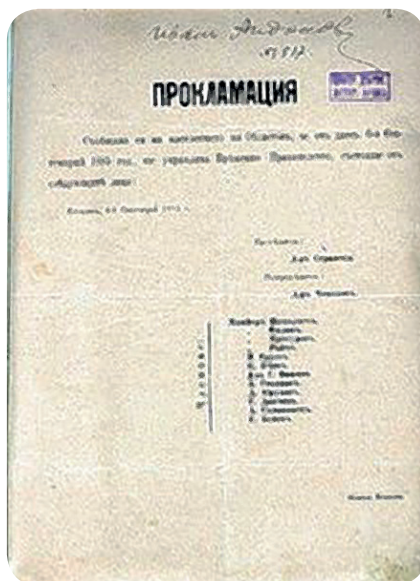
По-рано, на 29 август, двама от заговорниците – Сава Муткуров и Димитър Ризов, се срещат с Александър I в Шумен, където се провеждат учения на княжеските войски. Князът ги уверява в подкрепата си, но министър-председателят Петко Каравелов смята начинанието за неблагоприятно. Воден от финансови и външнополитически съображения, той възнамерява да осуети поредната съединистка акция, но е изпреварен от станалите събития.

Вълненията, избухнали в Панагюрище на 2 септември, променят и плановете на БТЦРК. След Панагюрище се вдига село Голямо Канаре, чийто комитетски ръководител повежда голямоканарската чета към Пловдив. Присъединяват се и бившите участници в „гимнастическите дружества“. Бунтовниците се настеляват на лагер край града.

При вестта за размириците в областта източнорумелийските власти, в лицето на председателя на Постоянния комитет Иван Ст. Гешов, разпореждат арестуване на заговорниците и съсредоточават полицейски части в Пловдив.

*Майор Данаил Николаев
(Роден е на 30.XII.1852 г. в
гр. Болград. През 1871 г. завършва
Болградската гимназия.)*

*Прокламация за поемането на
властта в Източна Румелия
от Временното правителство*

Княз Александър I

Военните обаче не се подчиняват на заповедите на директора на милицията генерал Август фон Дригалски. През нощта срещу 6 септември войските, командвани от майор Данаил Николаев, установяват контрол над Пловдив и, без да срещат съпротива, свалят източнорумелийското правителство и генерал-губернатора Гаврил Кръстевич. Създава се временно правителство начело с д-р Георги Странски, за главнокомандващ е назначен майор Данаил Николаев.

Захари Стоянов написва прокламация, която се чете пред войската и народа. В Прокламацията БТЦРК призовава войската и народа към готовност да защитят Съединението.

Временното правителство, в което влизат представители на войската и на двете южнобългарски партии, обявява обща мобилизация на мъжете от 18 до 40 години за отпор срещу очакваното турско нападение.

На 6 септември Временното правителство изпраща телеграма до българския княз Александър Батемберг, с която иска да се признае Съединението на България като акт на фактическото обединение на Княжество България и Източна Румелия.

Княз Александър, който от самото начало подкрепва процеса, на 8 септември 1885 г. издава официален „Указ на съединението“, с който се обявява за „княз на Северна и Южна България“, а на следващия ден е вече в Пловдив и назначава трима комисари на мястото на временното правителство, което се отказва от пълномощията си. Междувременно княжеското правителство продължава мобилизацията и изпраща наличните си войски в подкрепа на милицията в Южна България.

Трябва да се отбележи, че с изключение на няколко изолирани произшествия, Съединението е осъществено почти без кръвопролития.

Литография от Н. Павлович „Съединена България“

Международна реакция и признание

След Съединението България е заплашена с война едновременно от Османската империя, която иска да възстанови правата си над Източна Румелия, и Сърбия, която настоява за териториални компенсации. Великите сили сдържат турската интервенция, но в същото време изискват от княз Александър да изтегли войските си от Румелия.

Безрезултатността на проведената посланическа конференция на Великите сили провокира сръбския крал Милан. С подкрепата на Австро-Унгария, в началото на ноември той хвърля войските си срещу България. Последвалата Сръбско-българска война е решена с битката при Сливница. След победата на българите и подписването на Букурещкия мирен договор въпросът за разделяне на България повече не се поставя.

Съединението получава дипломатическо и международно признание с Българо-турската спогодба от 20 януари и Топханенския акт на Великите сили от 24 март 1886 година. В замяна на османското съгласие за персонална уния на Княжество България и Източна Румелия начело с българския княз България отстъпва на Османската империя Кърджалийска околия и Тъмръшките села. Сливането на Северна и Южна България ще е утвърдено окончателно едва с признаването на българската независимост през 1908–1909 г.

Последствия

Територия на България след Съединението

Със Съединението и успешната му защита българите постигат първия етап от националното си обединение и ревизията на Берлинския договор. Територията и населението на Княжество България се увеличават съществено.

Шести септември е светла дата в историята на българския народ. Денят на Съединението е официален държавен празник в България.

Паметник на Съединението на Княжество България и Източна Румелия в град Пловдив

▶ **Преразкажи текста по плана:**

1. Разпокъсване на България след Берлинския конгрес.
2. Ранни опити за Съединението.
3. Дейността на БТЦРК.
4. Събитията през септември 1885 г.
5. Международна реакция и признание на Съединението.
6. Последствия.

▶ **Разгледай снимката. Прочети имената на главните дейци на съединението на Княжество България и Източна Румелия.**

ПО СЛУЧАЙ 40-ГОДИШНИНАТА ОТЪ СЪЕДИНЕНИЕТО

РЕВОЛЮЦИОННИЯ КОМИТЕТЪ СЪ ГЛАВНИТЪ ДЕЙЦИ ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ, СЪ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

1. ✦ ЗАХАРИЙ СТОЯНОВЪ. 2. ИВАНЪ АНДОНОВЪ. 3. ✦ ИВАНЪ АРАБДЖИЯТА. 4. ИВАНЪ СТОЯНОВИЧЪ. 5. ✦ ЧАРДАФОНЪ. 6. ✦ К. ПАНИЦА. 7. † ДИМИТЪРЪ РИЗОВЪ. 8. ✦ ПОПЪ АНГЕЛЪ ЧОЛАКОВЪ. 9. † ПЕТЪРЪ ЗОГРАФСКИ. 10. Д-РЪ ТОДОРЪ ГАТЕВЪ. 11. СПИРО КОСТОВЪ. 12. † СПАСЪ ТУЧЕВЪ. 13. НЕДЯЛКА ЧАРДАФОНОВА. 14. † Л. МУМДЖИЕВЪ. 15. ✦ СТ. ПРИЗОВЪ.

Юбилеен лист с главните дейци на Съединението.

ДЕНЯТ НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА И НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ

*Върви, народе възродени,
към светла бѣднина върви,
с книжовността, таз сила нова,
съдбините ни поднови!*

Стоян Михайловски

На 24 май българският народ има празник, както и други народи по света едвам започнаха да празнуват след Втората световна война. Това е Денят на славянската писменост, който сега официално се нарича *Денят на българската просвета и култура и славянската писменост*. По-рано в църквата на 24 май се отбелязваше Денят на св. св. Кирил и Методий. Засега официалната църква го отбелязва на 11 май (по стар стил).

Това е един от най-красивите и радостни празници в България. Всички носят цветя и портрети на Кирил и Методий. Навсякъде звучи химнът „Върви, народе възродени!“, посветен на солунските братя. Българският народ манифестира своите успехи в областта на образованието и културата: в България няма неграмотни; страната е на едно от първите места в света по брой на завършилите средно и висше образование; българската наука и култура стоят наравно с науката и културата на другите европейски страни; имената на българските писатели, учени, певци, музиканти са известни из целия свят.

Българският народ има свой език и собствена писменост, свои букви. Как ли е създадена славянската азбука?

Княз Ростислав

Св. св. Кирил и Методий

През IX век имало една славянска държава, приела християнството и се наричала Великоморавия. Моравският народ говорел славянски език, обаче в църквата трябвало да слуша немски духовници, които проповядвали на латински език, а богослужебните книги били написани с латински букви. Латинският език бил чужд на моравците, не го разбирали.

Моравският княз Ростислав знаел, че ако в църквата се говори на латински, много скоро неговият народ ще загуби родния си славянски език, а държавата му ще изчезне.

Князът решил, че духовниците на славянската църква трябва да говорят на славянски, а не на латински език, и помолил византийския император да изпрати във Великоморавия славянски духовници, които да създадат славянска писменост за моравския народ. Византийският император изпратил братята Кирил и Методий.

В Моравия ги посрещнали с голяма радост и уважение, защото братята носели славянската просвета и първата славянска азбука *глаголица*.

Кирил и Методий отворили много училища, където хората от различна възраст се учили да четат и да пишат на своя език. Немските духовници, които мечтаели Великоморавия да е под влияние на Германия, а не на Византия, започнали жестока борба срещу първите славянски просветители.

Един от основните им аргументи било триезичието. Немските духовници казвали, че само три езика са от Бога и само на тях можело да се говори в църквата, понеже върху кръста на Христос надписите са написани на латински, старогръцки и еврейски езици.

Кирил и Методий заминали за Рим с помощта на папата да се реши този проблем. По пътя за Ватикан братята взимат участие в най-различни дискусии по въпроса. Ето как отговарял Кирил на триезичниците:

Най-първият паметник на Кирил и Методий в Украйна е скулптурната група (отдясно), създадена от Иван Кавалеридзе и влизаща в монумента, посветен на киевската княгиня Олга. (Киев, 1911 г., възстановен е през 1996 г.)

Паметник на Кирил и Методий (2007 г.) пред Одеския Национален университет „И. И. Мечников“. Скулпторът е Валентин Василев

Паметник на св.св. Кирил и Методий в гр. Мукачево. Авторът е Иван Бровди. (1996 г.)

„Кажете, небесата не изпращат ли дъжд еднакво за всички? Слънцето не свети ли еднакво за всички? Както слънцето и въздухът са нужни за всички, така и всеки народ трябва да има език и собствена писменост. Как не се срамувате, като признавате само три езика и заповядвате всички народи да бъдат слепи и глухи!“

Паметник на Кирил и Методий в Днипро (2008 г.). Авторът е А.И. Рукавишников

Срещата с папата е донесла успех на делото на Кирил и Методий: папата се е съгласил с използването на славянския език в църквата и при написване и преписване на богослужебните книги.

Обаче Методий се завърнал във Великоморавия без по-малкия си брат. Кирил умрял на 14 февруари 869 г. и е погребан във Ватикан. За съжаление, веднага след завръщането Методий бил хвърлен в затвора. Учениците на братята били изгонени от Моравия.

Славянската писменост щяла да изчезне, ако България не била разтворила широко вратите си за нея. Тя била единствена страна, която посрещнала с обич и уважение учениците на Кирил и Методий.

През 898 г. българската църква става напълно самостоятелна, а старобългарският език – държавен. Българската култура достига своя „златен век“, особено литературата. Тя е първата литература в Европа, създадена въз основа на жив, говорим език. Цели четири века след като Константин Преславски написва първото българско стихотворение, а Черноризец Храбър – „За буквите“, едва в края на XIV в. в Англия Чосър пише стиховете си на английски, а през XV в. във Франция Франсуа Вийон въвежда френския език в литературата, още един век по-късно Томас Мюнцер започва да пише на говорим немски език.

Създаването на славянската писменост има извънредно значение за формирането на българската нация, за запазването ѝ през византийското и особено през петвековното османско робство.

Делото на славянските първоучители и днес живее и процъфтява. И не само в България, но и в други славянски страни. На кирилица са написани много велики художествени произведения, влезли в съкровищницата на световната литература.

Навсякъде тачат паметта на равноапостолните Кирил и Методий. Делото им живее и никога няма да умре, то е увековечено в паметни плочи и паметници, в тържествата на 24-ти май, в стремежа на хората към образование и култура.

? Отговори на въпросите:

1. Какви предимства дава на народите християнството?
2. Защо Византия дава на новопокръстените народи и писменост?
3. В какво се състои величието на делото на светите братя Кирил и Методий за славянския свят?
4. Знаеш ли, че на 14 февруари римокатолическата църква отбелязва Деня на св. св. Кирил и Методий?
5. Как ние изразяваме признателността си към създателите на славянската писменост?

БЪЛГАРИЯ ДРЕВНА И МЛАДА

КНЯЗ БОРИС І ПОКРЪСТИТЕЛЯТ

В средата на IX в. България била управлявана от хан Борис. Времето било много трудно, войските на хана много често търпели поражения в битките с германците и византийците. По онова време България била езическа държава, хората вярвали в Тангра.

Още със създаването на българската държава през 681 г. в нея живеят както двата основни етноса – славяни и прабългари, така и византийци, а също така и други племена с различни религиозни традиции. Те обаче не могат да се слоят в един народ, тъй като между тях има съществени различия – езикови, етнически, културно-религиозни, битови. Такова сливане би станало възможно само ако има единна религия, която да наложи общи норми и обща ценностна система. Освен това в страната живеят и заварени ромей-християни. Техният брой непрекъснато се увеличава със завладяването на нови територии от Византия.

Към средата на IX в. България е могъща държава, но ѝ липсва равнопоставеност по отношение на другите европейски държави, тоест тя се излага на международна и културна изолация. Тя е считана за варварска държава и страна на езичници. Нуждата от приобщаване към процеса на развитие на европейската духовна и материална култура, изградени върху християнството, налагат приемането на нова религия. Хан Борис избира християнската вяра.

Под влияние на сестра си, християнка, ханът решил, че българите, за да успеят, трябва да застанат зад Христос, и бил готов да плати високата цена на тази промяна.

Н. Павлович „Покръстването на българския хан Борис“

Предположително през 864 г. хан Борис тайно приел християнската вяра заедно с ханския двор. При покръстването той получил името Михаил и приел титлата „княз“. Така започнало покръстването на българите.

Трябва да се отбележи, че за българите не било лесно да приемат новата вяра. Те били силно привързани към старите си богове.

Някои боляри обявили княза за отстъпник от заветите на прадедите. През 866 г. те вдигнали бунт и се насочили към столицата Плиска. Искали да свалят и убият княз Борис, но заплатили с живота си. При потушаването на бунта със смърт били наказани петдесет и двама от най-видните бунтовници.

Няколко години дворецът в Плиска разтварял врати пред най-високите пратеници от Рим и Константинопол. Княз Борис обсипвал с въпроси двамата най-авторитетни духовници в християнския свят. И папата, и Константинополският патриарх с охота отговаряли на могъщия владетел, който довел в лоното на Христовата църква един от най-многобройните народи в Европа. Борис I внимателно слушал словата на пратениците.

В края на краищата княз Борис взел решение, че православната вяра е по-близка на българите и по-бързо ще отвори сърцата им за християнското учение. Имало и други причини. Първо, Константинопол обещал да предаде на България област Загора; второ, българската църква щяла да бъде автокефална, независима, тоест самостоятелно щяла да решава вътрешните проблеми на България и българската църква.

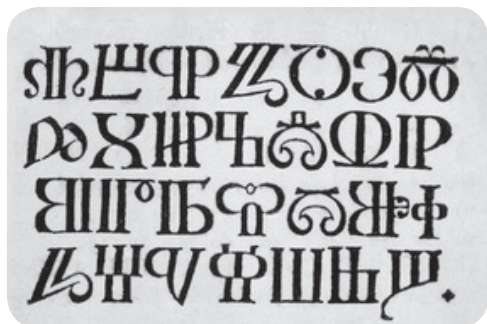
През 870 г. на специален църковен събор в Константинопол българската църква била обявена за самостоятелна архиепископия. Седалище на българския архиепископ станала столицата на държавата – Плиска.

Българската църква станала осма поред сред православните църкви (след Константинополската, Александрийската, Антиохийската, Йерусалимската, Кипърската, Синайската и Грузинската).

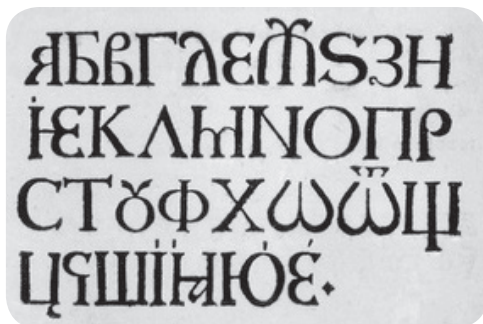
Всички важни въпроси за вярата и правилата, по които трябва да живеят християните, се решавали на големи събрания на духовниците, наречени *събори*. Българската църква имала право да участва в съборите на всички християни, както и да провежда свой собствен събор, ако трябва да се вземе важно решение само за своята държава.

Християнските църкви се издигали във всички краища на България. Църковните служби събирали славяни и българи, богати и бедни, образовани и неуки. В църквата новопокръстените българи отбелязвали всички основни събития в живота си – от раждането до смъртта. Общи за всички били и празниците: Гергьовден, Коледа, Великден и др. Християнската проповед учела, че хората трябва да живеят в съгласие и любов помежду си. Постепенно се забравяли старите богове. Различията между славянския и прабългарския език бързо се заличавали. Новата вяра направила нещо, което не могла да даде на народа и най-здра-

вата ханска власт. Православната вяра превърнала поданиците на българския владетел в единен народ. Освен общи граници и единна власт, вече хората ги свързвали една вяра и един език.

*Първата славянска азбука
глаголица*

Старобългарската кирилица

През първите десетилетия след Покръстването в българските църкви се проповядвало на гръцки език. Едвам тогава княз Борис разбрал мъдростта на моравския княз Ростислав и неговата идея да се създаде писменост въз основа на говоримия от народа език. За да направи мъдростта на православната вяра достъпна за всеки, през 886 г. Борис I приел в столицата Плиска учениците на Кирил и Методий, успели да избягат от Моравия и да се спасят от екзекуциите на немското духовенство.

Тъкмо на тях той възлагал големи надежди: първо, да обучат българските свещеници на славянската писменост; второ, да преведат за българите свещените книги на родния им език. Възможно е, че самият княз не разбирал до края, че ограмотяването щяло да засегне не само свещениците, а и широките народни маси, вярващите, и че книгите трябвало да се четат и от обикновени хора.

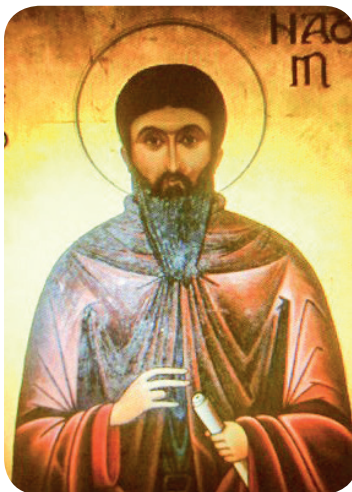
Най-изтъкнати сред учениците на светите братя са Климент и Наум. Княз Борис бил готов да им предостави всичко необходимо, за славянските букви по-бързо да стигнат до всички краища на България.

Най-важното е, че Климент се заел да опрости сложните графични знаци на глаголицата и да пригоди първата славянска азбука към фонетичните особености на звучащия навсякъде говорим български език.

Наум останал в столицата, създал книжовна школа, където превеждали и преписвали богослужебните книги. Подготвяли се ученици. Мнозина от тях по-късно заели важни държавни и църковни длъжности.

Св. Климент Охридски

Св. Наум Преславски

Климент бил изпратен в западните български земи. Град Охрид (днес Северна Македония) станал център на просветителската му дейност. Климент Охридски имал много ученици, обаче най-голямата му заслуга е създаването на кирилицата, наречена в чест на учителя му Кирил. Осветена от църквата, кирилицата става официална писменост на българската държава.

Климент и учениците му превели и преписали много книги. Благодарение на усърдния им труд книжовният език се обогатил с думи от ежедневната реч и станал разбираем за всички ограмотени в манастирските училища хора.

След смъртта им Климент Охридски и Наум Преславски били обявени за светци.

Княз Борис I управлявал България близо 40 години. След това той отстъпил престола на по-големия си син Владимир и станал монах в един от манастирите край столицата.

Само веднъж се върнал в столицата, когато научил, че княз Владимир унищожава делото му. Оказало се, че по-големият син на Борис I останал противник на новата вяра и решил да върне езичеството в България. Княз Борис пак възседнал на престола и се стараел да заличи негативните последици от дейността на княз Владимир.

Когато княз Борис разбрал, че има истински наследник и последовател в лицето на по-малкия си син Симеон, и му предал власт-

та си и се завърнал в манастира със спокойна душа, понеже бил сигурен, че предал делото си в ръцете на човека, който е способен да превърне България в една силна християнска държава и средище на славянската писменост и култура. И не сгрешил: в историята времето на управлението на по-малкия му син се нарича „Златният век на цар Симеон“.

? Отговори на въпросите:

1. Кога българите приемат християнството?
2. Защо покръстването на хан Борис станало тайно?
3. Как покръстването е превърнало българите в един народ?
4. Защо Борис I с почести приел учениците на Кирил и Методий?
5. Защо Климент Охридски и Наум Преславски били обявени за светци?

Д Напиши доклад на тема „Покръстването на България“.

ДРЕВНА СЕРДИКА И НОВА СОФИЯ

Историята на София, днешната столица на Република България, в съответствие с общоприетата историческа периодизация се подразделя на антична, средновековна и нова история.

Мястото през древността

Първите артефакти на територията на съвременната българска столица са от неолита. Следи от няколко неолитни селища са открити в района на столичния квартал „Слатина“ и са датирани във времето от 5000 години пр.н.е.

През бронзовата епоха Софийското поле се населява от тракийското племе *серди*. Това обяснява защо селището е наричано Сердика.

Антична Сердика

Със сигурност може да се каже, че по времето на Троянската война на мястото на съвременния център на София е съществувало тракийско поселение. В края на VIII в. пр.н.е. и през VII в. пр.н.е. северно от минералния извор в близост до Владайска река възниква тракийски град, станал постфактум известен като Сердонополис или Сердика. За кратък период от време през IV в. пр.н.е. Сердика става част от Древна Македония и е управлявана от Филип II, а след него и от неговия син Александър Македонски.

Останки от тракийската крепост

Сердика през новата ера

Сердика става част от Римската империя през 29 г. През 45 г. селището е включено в земите на провинцията Тракия, а с приспадащите ѝ се крайградски територии образува Сердикийска стратегия. По време на император Марк Улпий Траян (98–117 г.) Сердика заради местоположението си се превръща във водещо римско селище на провинцията Тракия.

През 106 г. селището се сдобива с градски права, след като получава ранг на „муниципия“, което означава, че Сердика има право на самоуправление като център на административен район.

В епохата на принципата (II–III вв.) градът е столица на провинцията Вътрешна Тракия. Сердика се разраства при управлението на т. нар. петима добри императори и по-специално при това на Марк Аврелий (161–180 г.) и Комод (176–192 г.). Между 176–180 г. градът е укрепен с внушителна крепостна стена, снабдена с наблюдателни кули.

Тъкмо през II в. е каптиран горещият минерален извор и са издигнати градските терми, а също така административни и други представителни римски сгради.

От втората половина на III в. значението на Сердика рязко нараства и тя става столица на обширната римска провинция Дакия Аврелиана, образувана в Горна Мизия от император Аврелиан.

При административната реформа от 285 г. на Диоклециан Сердика се превръща в столица на провинцията Дакия.

Между 275–299 г. е построен покритият амфитеатър, отначало изпълнявал функцията на седалище на булевтерион.

Преди построяването на Константинопол на мястото на античния Византион Сердика е най-важният римски град на Балканите.

Софийският римски амфитеатър

След приemanето на християнството за държавна религия в Римската империя Сердика е седалище на християнски епископ. През 343 г. в града е проведен Сердикийският събор, в който вземат участие над 340 епископи на християнската църква. Установени са правила за вътрешно църковно устройство и за отношенията на Църквата със светската власт.

Сердика е любим град на император Константин Велики, като дори преди приemanето на християнството, той възнамерява да премести новата християнска столица на Римската империя от Рим в Сердика. Антични автори твърдят, че той често казвал: „Сердика е моят Рим“. Тук са издадени много от неговите укази. Императорът дълги месеци живее и управлява Римската империя от своя сердикийски дворец. През IV в. този дворец заемал цял квартал от античния град, станал известен като „Константиновия квартал“.

През V–VI вв., по времето на така нареченото Велико преселение на народите, Сердика е сполетяна от нашествия на хуни, готи, авари, славени и други народи, наречени от античните автори *варвари*. Император Юстиниан Велики (527–565 гг.) полага забележими грижи за Сердика – градът е наново и повторно укрепен и вече във връзка с държавната християнска доктрина е издигната запазената до днес внушителна базилика „Света София“, дала по-късно името си на съвременния град.

Базиликата „Света София“ – VI в.

В средата на VI в. градът е възроден като важен административен и стопански център на Византийската империя с името Триадица.

Средновековна история на София

На 9 април 809 г. хан Крум присъединява Сердика към територията на Първата българска държава. Средновековният Средец е седалище на българския патриарх. Византийският император Василий II Българоубиеца прави няколко неуспешни опита да превземе града между 986–1016 г. Особено тежко е поражението, което търпи от цар Самуил на 17 август 986 г. при Траянови врата, когато византийският император едва успява да се спаси с бягство, изоставяйки в ръцете на българите имперската войска и хазната си.

Обаче през 1018 г., след смъртта на цар Иван Владислав, войводите на 35 крепости, включително Средец, доброволно приемат върховенството на византийския император.

През 1183 г. по време на византийската власт, за кратко, съюзените сили на сърби и маджари успяват да превземат и задържат Средец.

Градът и околността му са опустошени при преминаването на три кръстоносни похода през 1096 г., 1147 г. и 1189 г.

След възстановяването на българската държавност, през 1193 г. при управлението на Иван Асен I, българската власт над града и околността е възстановена, а епископът на Средец е въздигнат в сан митрополит. През XII–XIV вв., по времето на Втората българска държава, в Средец процъфтяват занаятите и търговията. Средец по това време е главен град на т.нар. западни български земи и обикновено се управлява от севастократора, т.е. от втория по ранг на титлата след царя. Средец е резиденция на севастократор Александър, след него и на севастократор Калоян, както и на севастократор Петър, като управители на западните български земи.

Към XIII в. в близост до средновековния град изниква Софийската (Мала) Света гора – значим център на православието с множество манастири.

София под османска власт

През 1349 г., 1355 г. и 1382–1388 гг. се водят битки край София срещу османците. Османското нашествие на два пъти е отблъснато, като в битките според народните предания падат убити двама търновски царевици.

Според легендата, османлиите внедряват в Средец един фанатично предан помохамеданчен млад еничарин-соколар. Той се представя за дезертър и спечелва доверието и симпатиите на управителя на Средец. В наивността си по време на лов, когато управителят, царски син и еничаринът остават сами, царевичът бил издебнат и отвлечен, завързан на кон и завезен в Пълдин (Пловдив) при началника на османската войска Балабан бей.

Така османлиите успяват да влязат в Средец, но околните крепости Урвич, Бояна и Бистрица продължават съпротивата и остават верни на търновския престол до 1388 г., когато в бой с османлиите загинал завърналият се от плен трети престолонаследник Иван Асен V.

Скоро след завоюването Средец поради кръстопътното си и стратегическо значение става столица на европейските владения на Османската империя – бейлербейство Румелия.

По време на големия поход на Янош Хуняди през есента на 1443 г. османците изоставят Средец в ръцете на кръстоносците, като евакуират населението и опожаряват града, за да затруднят снабдяването на противника с провизии. Унгарците са посрещнати от християните с тържествена служба в катедралата „Света София“, но няколко седмици по-късно те отстъпват към Пирот и християните, останали в града и околностите, са подложени на кланета заради съдействието им, оказано на унгарската армия. Спорадичната и локално несистематизирана съпротива срещу османската власт в българските земи става известна като хайдутство, а първият отбелязан в хрониките от това време хайдутин е от Софийско – средецкият войвода от XV в. Радик.

София в ново време

През XV в. се утвърждава от османлиите и новото християнско име на града – София. По-големите и хубави средновековни български църкви са обърнати на джамии от потурчени местни велможи, лоялни към новата власт, и въпреки това по това време в София има около 12 православни храма, като съборна черква е „Св. Марина“.

В края на XVI в. Румелийското бейлербейство е преобразувано в Румелийски вилает и става най-голямата административна единица в империята, обхващаща почти целия Балкански полуостров, а София е неговата столица до 1836 г., когато такава става Битоля.

През втората половина на XV в. и през XVI в. в София и околните селища и манастири от Софийската Света гора се развива едно от най-значимите книжовно-просветни български средища след падането на българските земи под османска власт – Софийската книжовна школа. Това време е разцвет и на българската книжовност и култура.

От XVII в. София постепенно започва да запада заедно със западането на Османската империя.

През 1816 г. София е изцяло опожарена, а през 1857 г. е жертва и на чумна епидемия, като междуременно е застигната и от две земетресения през 1818 г. и 1858 г. Въпреки това, поради местоположението си, София остава един от най-важните български градове, а в града пребивават консулите на Франция, Италия и Австро-Унгария.

През 1864 г. градът става център на Софийски санджак в новосъздадения Дунавски вилает, който замества Румелийския такъв, а от 1876 г. София е вече административен център на Софийски вилает, който обхваща голяма част от съвременната Западна България.

Българите в София през XIX в. имат своя община със 7 църкви и 2 светски училища – взаимно (основано през 1825 г.) и класно, а килийните съществуват при църквите и манастирите още от времето на Софийската книжовна школа.

През 1867 г. е основано читалище „Цвят“, българското женско дружество „Майка“ е от 1869 г., а през 1874 г. е създадена ученическата дружина „Напредък“. Борбата срещу фанариотите започва в София още в 1818 г. В София Баба Неделя, Неделя Петкова, основава първото девическо училище в българските земи. От 1859 г. градът започва да отбелязва с празненствата паметта на славянските първоучители Кирил и Методий.

Освобождението

През 1870 г. Васил Левски основава революционни комитети не само в града, но и в околните села. Софийските българи участват активно и съдействат най-вече с разузнавателни сведения и водачи на руските императорски войски в освобождението на България. Командващият по това време вече редовната османска войска и палач на Стара Загора – Сюлейман паша, замисля грозно отмъщение на софиянци и отдава заповед градът да бъде изгорен, при което разправата с християнското население става неминуема. Категоричната намеса на консулите Леандър Леге и Вито Позитано, а по неподтвърдени данни и застъпничеството на софийския равин Габриел Меркадо Алмоснино спасяват града от опожаряване. Австро-унгарският консул Йозеф Валхард също подкрепя действията в защита на града. Това спасение обаче не се отнася за обикновените българи, над които башибозукът започва екзекуции. Чуждите кореспонденти заварват 16 бесилки, на които са екзекутирани българи до последния момент преди навлизането на освободителните войски.

След Освобождението

На 4 януари 1878 г. (23 декември 1877 г. стар стил, преди Бъдни вечер) руските части под командването на генерал Йосиф Гурко влизат в София. През февруари 1878 г., т.е. още в разгара на военните действия, населението на града е 11 694 души.

На 20 октомври 1878 г. от Пловдив в София се премества седалището на Временното руско управление, а на 3 април 1879 г. (22 март 1879 г. стар стил) по предложение на Марин Дринов Учредителното събрание в Търново избира София за столица на Княжество България.

Както беше казано, София носи името на късноантичната катедрала на града „Света София“. Тъй като светата мъченица София е майка на Вяра, Надежда и Любов, празникът на светиците, 17 септември, е приет за Деня на гр. София. Чества се и 4 януари, когато през 1878 г. градът се освобождава от османско робство.

Храм-паметникът „Св. Александър Невски“, изграден в неовизантийски стил, е съвременен символ на София. Това е и патриаршеският храм на БПЦ.

Днес София е столицата и най-големият град в България. Тя е 15-ят по големина град в Европейския съюз, с население над 1 млн души. Разположена е в Софийската котловина и е заобиколена от планини: Витоша на юг, Люлин на запад и Стара планина на север. Общата ѝ площ е 492 км², а надморската ѝ височина е между 500 м и 699 м. Това я прави четвъртата по височина столица в Европа. Изградена е върху четирите тераси на река Искър и нейните притоци: р. Перловска и р. Владайска (Елешница). В централната градска част, както и в кварталите Овча купел, Княжево, Горна баня и Панчарево, има минерални извори. Климатът на София е умереноконтинентален.

София е основен административен, индустриален, транспортен, културен и университетски център на страната, като в нея е съсредоточена 1/6 част от промишленото производство на България. Тук се намират Българската академия на науките, много университети, театри, кина, Националната художествена галерия, археологически, исторически, природонаучни и други музеи. На много места в центъра на града са запазени видими археологически паметници от римско време.

В герба на София е девизът на столицата: „Расте, но не старее“.

? Отговори на въпросите:

1. Има ли в текста непознати думи, които можем да ги наречем архаизми или историзми?
2. Можеш ли да обясниш значението на думите *булевартион, варвари, хайдутство, маджар, джамия, базилика, стратегия, севастократор, бейлербейство, вилает, башибозук, фанариот, муниципия, принципат, санджак*? Провери в Интернет или в Речника за редки и остарели думи.
3. Кой от тези думи се употребяват активно и днес? Запазено ли е началното им значение или е разширено/стеснено?

ИЗ УКРАИНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

І. УКРАИНСКАТА ПОЕЗИЯ В ПРЕВОДИ НА НИКО СТОЯНОВ

Тарас ШЕВЧЕНКО

Завещание

Щом умра аз – погребете
ме в една могила
тука, в тая степ широка,
тук, в Украйна мила.

тих ще хвъркна пак омайно
аз при Господ в рая
да се моля, че ... до края
Бог не ще да зная.

Планини, поля безкрайни,
Днепър бял до мене –
да се вижда, да се чува
как реве и стене.

Аз ще спя в могила.
Прангите докрай строшете –
нека свободата мила
с капки кръв да светне.

Как влече той от Украйна
бесен към морето
кърви вражи...
Ей тогава над гори в небето

И тогава нов животът
весело ще лумне...
Споменавайте и мене
с добра тиха дума.

- ▶ Припомни си как звучи това стихотворение на украински.
- ▶ Сравни този превод с превода на Д. Хр. Методиев (виж учебника по български език за 7. клас).

Паметник на Тарас Шевченко в София

* * *

Бях на тринадесет годинки.
И пасох агнета весден.
А горе – слънце, свода синкав...
Или пък нещо става с мен?
И мил е всеки стрък, трапчинка,
че сякаш Господ е това.
И ни повикаха към „пая“,
а аз сред бурена вгълбен
се моля Богу... и не зная
защо на малкия на мен
ми бе приятно да се моля,
защо тъй весело ми бе.
Селцето, Божото небе,
игриво, агнето – на воля!
Под слънцезвънкото кубе!
Но след малко слънчо – скри се,
Бог и той не трае...
Пекна, зачерви се
и подпали рая.
Сякаш се събудих, гледам:
почерня селцето,
в синината Божа горе –
потъмня кубето.
Бяло агънце прегръщам –
бяга, – не е мое,
взираам се аз в селски къщи –
няма нийде моя!

? Отговори на въпросите:

1. За какво се разказва в стихотворението?
2. От какво се оплаква Тарас Шевченко, като разказва за отрочеството си?

Нищо Бог на мен не даде!..
Всичко се размъти
и сълзици... А девойче
недалеч край пътя
тихичко коноп събира
във въздушен унес...
Чу, видя, че ще заплача
и че съм възбунен –
нежно ми изтри сълзите,
плахо ме целуна...

И светна слънцето изпрано
и сякаш всичко мое стана –
река, градини и бърда!..
И агънцата чужди ние
подкарахме ги към вода.

Е, глупост е!.. Но по-нататък:
сърцето, Боже, плаче, страда –
да доживея не ми даде
там в оня рай живота кратък.

Щях да издъхна тих в браздата,
живял без смисъл и без цел.
Не бих бил юродив и смахнат,
не бих аз хора, (Бог) проквел!

Владимир МИРНИ

На приятеля ми от България

Подарявам ти тихо за спомен
житен клас един, клонче калина –
хубостта и мощта на Украйна –
в тях е цялата моя Родина.

Ще се върнеш в България утре –
там зрънцата пръсни из полята
и под вятъра топъл и южен
ще се вдигнат, ще плиснат житата.

Ще се върнеш. И там, на Балкана
посади това клонче калина
да цъфти, да трепти под небето,
гдето прададо ми загина...

Епизод

Не живял сред буйни бури,
ти на силата цената
не познаваш, а човек си –
сред труда, наврѣх борбата.

Ден и ноц стоят нашрек те –
боен труд, – замяна кратка!
Ден и ноц кипи борбата –
иска сили без остатък.

Не живял сред буйни бури,
не си бил с тъга отруден,
не си бил с безсилна мъка
на безделие принуден.

Вижда се, че им се чини –
мъката ги е скосила...
Ех, борци, борци, какво е,
що е то – рѣце без сила!

Как завиждам на онези,
дето цял живот се лутат!
Докато в умора адска
капнат за една минута!

Що е то, когато тихо
ти лежиш като сираче
и от буря чакаш милост –
да те гали, да те тачи...

Що остава на такива?
Само мъката голяма...
Приемете тези думи!
Друго нищичко си нямам.

Александър БИЛАН

Велико Търново

Аз бях твой гост – ти си прекрасен!
Учуден бях аз и щастлив,
когато ти – цѣфтящ и ясен,
посрещна ме гостолубив.

Да, ти притиснат не остана –
срещу врага въстана в стрѣв.
И досега пламти в Балкана
пролятата ти в битка кръв.

Като сияещ скѣп брилянт, ти,
изправен изведнѣж пред мен,
бе в огледалото на Янтра
като в зеница отразен.

Свети, презрял тъмите, мрака.
...Бих дълго гледал те в захлас,
но моята Полтава чака
и време е да трѣгвам аз.

И цял с история препълнен,
живееш с днешен ден сега,
а там над Царевец, на хълма
витаят спомени, тъга.

Прощавай, дивен град и славен!
Едно сърце ехти в грѣдта –
аз половината оставям на теб,
за твоята топлиота...

II. СТИХОВЕ ЗА ДЕЦА

- ▶ Ако имаш братче, сестриче или малки племенници, прочети им тези стихотворения.
Ако са ученици и вече учат украински език, прочети заедно с тях оригиналите на стихотворенията.

Дмитро БИЛОУС

Чудната болница

Да, болницата странна
е в зоопарка – там
лекуват и фазана,
и слона тъй голям,
и елена рогатия,
и козела брадатия,
глигана и камилата,
жирафа и горилата –
в туй няма нищо чудно!
Но никак не е дребно
това, че всички тях
там лекари възшебни
лекуват ги без страх!
А болните говорят:
„Ме-ме“, „Му-му“, „Гри-гри“...
С каква се болка борят –
иди ги разбери!
Чуй – писък, рев протяжен
зад белите врата.

Но как на лъв да кажеш:
– Я отвори уста!
Или пък: – Нани, нани –
на буйно шимпанзе...
Или пък на фазана:
– Две хапчета ли взе?
Как да накараш кротко
в креват да легне слон
или пък дива котка
да пие чай с лимон?
А който боледува,
той трябва ден след ден
добре да се лекува
по метод назначен.
И всеки лекар прави
така, че зверове
и птици да са здрави
във пек и в студове.

Вадим СКОМАРОВСКИ

Райна

Тя е малка и сияйна
и с такова име – Райна.
Сигурно не всеки знае –
от България дошла е.

Дълго заедно със нея
днес разглеждахме музея,
може тя да се похвали,
вече знае всички зали.

Ходихме и край реката
по брега, по стръмнината,
после правихме разходка
със една моторна лодка.

А пък щом се уморихме,
под дърво се настанихме
и до здрач в сърцето с жар
четохме на глас „Кобзар“.

Райна стиховете знае –
имали го и в дома ѝ.
Рецитира с ведър лик
и на български език.

На размумка дълга бяхме,
дълго пяхме и се смяхме
и помислих си го лесно –
ние сме едно семейство.

Защо са ти очите сини?

- Що са ти очите сини? –
питат разни непознати.
– От Полтавско съм – с години
къпал съм се във реката.
- А защо си рус, кажи ни!
(Как ли да им отговоря?!)
– Ходех житото да жъна
с тате и със други хора.
- А защо си вечно весел?
– По ей таз причина само –
че плачлив, че нос увесил
във рода ни просто няма!

III. ДЕТСКИ ПЕСНИЧКИ

- Помогни на по-малките ученици да научат песничките наизуст.
Помоли учителката по музика с тях да изпее тези песнички.

Две петлета

- Две петлета
грах вършеят.
Две кокошки-качулатки
пък го веят.
- Мели го козел с козата,
а козлето
на цигулка тънка свири
сред полето.

А пък вълчо от гората
все поглежда
веселото бяло яре
изпод вежда.

Ой ти, коте, котаче

- Ой, котаче, не ходи
в двора рано-рано ти,
не плаши децата,
че вият си сега венче.
- Не иска да шета,
рита със крачета,
скача по кревата,
не взема метлата.
- Я метлата развърти,
пруста бързо измети.
– Да го помета, но как –
котенце си имам пак.
- То да се праши не ще.
– Нека баба измете!
Аз съм с чистичък кожух,
бели чехли си обух.

По-добре е да играя
със децата и накрая
вкъщи, като се посгрея,
бебето да полюлея.

IV. УКРАИНСКИ НАРОДНИ ПРИКАЗКИ

Който не работи, не яде

Веднъж един човек дал комат хляб на вълка.

– Много е сладък! – възкликнал вълкът. Сетне запитал:

– Ами откъде си го взел?

– Как откъде! Изорах нивата...

– И си взе хляб?

– Не, после засях жито...

– И си взе хляб?

– Много бързаш – отвърнал човекът. – Чаках го да поникне, да порасне, да узрее. Сетне го ожънах, смлях брашно, омесих тесто и чак тогава опекох самуни.

– Вярно, сладък е хлябът – рекъл вълкът, – ама много работа иска!

– Прав си – отвърнал човекът. – Не е лесно. Но който не работи, не яде.

► Помогни на малките да преразкажат приказката.

► Разкажи им българската приказка „Ленивата снаха“.

Попът и циганинът

Живели в едно село поп и циганин*. Те били съседи. Наближило времето за коситба. Попът повикал циганина.

Спазарили се така: циганинът ще коси цял ден и за това попът ще му плати торба царевича.

Почнал циганинът да коси. Цял ден косил, а когато слънцето залязло, отишъл при попа да му плати.

Попът му рекъл:

– Гледай! Денят още не е свършил; вярно, слънцето залезе, но брат му, месецът, свети.

А по това време тъкмо се показал месецът.

Видял циганинът, че нищо не може да стори, и развъртял отново косата. Косил цяла нощ, докато месецът залезе. Тогава попът повикал циганина да му плати.

Дошъл циганинът с торба на рамо и с чувал в ръка. Пробил торбата и я разтворил над чувала.

Насипва попът царевича в торбата, а тя пада през дупката в чувала. Забелязал това попът и вдигнал врява. А циганинът му рекъл:

– Когато се появи братът на слънцето, дето ми свети цяла нощ, аз си мълчах. А сега, като взех брата на торбата, чувала, ти се развика. Трябва да почитаме всички роднини.

Така циганинът надхитрил алчния поп.

► Обясни на малките си роднини смисъла на приказката.

* Цигани – старото название на ромското население.

НАЦИОНАЛНАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

ОПЕРНОТО ИЗКУСТВО НА БЪЛГАРИЯ

През 1872 г. във Виена Добри Войников издава справочник по отделните изкуства. Той казва: „Опера е съчинение, при което е не толкова важен авторът на текста, а най-вече съчинителят на музиката“. След Освобождението започва развитието на оперното изкуство и в България.

През 1890–1920 гг. в България са гостували някъде над 20 оперни трупи. Това са били гурбетчийски трупи. Няколко певци, няколко оркестранти... идват лятно време. Представяли са италиански опери. Някои от тези трупи са били на много ниско равнище.

Първият опит за създаване на самостоятелна група датира от 1890 г. В София се завръщат трима млади български музиканти – Ангел Букурещлиев, Драгомир Казаков и Иван Славков. Тези млади мъже имат амбицията да създадат самостоятелна оперна трупа. В самия край на тази година се създава столична оперна драматична група с две отделения. Първите спектакли през януари 1891 г. са предизвиквали сензационен интерес. Българинът за пръв път вижда на сцена артисти, които хем да пеят, хем да играят.

Трябва да се каже, че през 1899 г. в София пристига Константин Иванович Михайлов-Стоян. Той е бесарабски българин, роден в гр. Болград в крайно бедно семейство. Започвайки от средата на 80-те години, той придобива голяма слава като блестящ певец.

През месец юли 1907 г. се създава първата българска оперна трупа. Създатели са Михайлов-Стоян, Иван Вулпе, Хенрих Визнер, Николай Николаев и Петко Наумов.

Първото ѝ представление е през октомври 1908 г., последвано от много успех. Първите български певци били Златка Куртева, Мария Василева, Олга Орлова, Драгомир Казаков и Михайлов-Стоян. По-късно се появяват Петър Райчев, Стефан Македонски, Христина Морфова и др.

Появяват се първите диригенти – Хенрих Визнер, маестро Георги.

Първата българска опера е операта „Сиромашкия“. Тази опера, създадена през 1899–1900 гг. от Емануил Манолов по едноименната балада на Иван Вазов, още при първото си представяне имала страхотен успех. В ролята на бедната жена е Богдана Гюзелева.

Първата опера, но не и последната. В историята на оперното изкуство са „Камен и Цена“ от Иван Иванов и Венцеслав Кауцки; „Борислав“ от Георги Атанасов, създадена по едноименната историческа пиеса на Иван Вазов, и др.

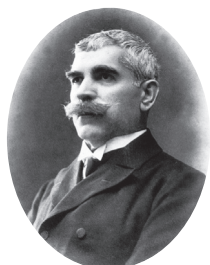
Оперното изкуство в България се развива над 120 години. Мнозина световно известни певци имат български корени. Между тях са и не надминатите майстори Райна Кабаиванска и Николай Гяуров.

Д С помощта на Интернет подготви доклад за Райна Кабаиванска и Николай Гяуров.

Д Потърси в Интернет музикалните записи на тези прочути певци, за да илюстрираш доклада си.

ИЗ БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Иван ВАЗОВ (1850–1921)

Народният поет и писател Иван Минчов Вазов е роден на 9 юли 1850 г. в гр. Сопот. Произхожда от семейството на средно заможен търговец, в атмосферата на строг ред и патриархалност, на уважение към просветителски и патриотични настроения.

Завършва местното взаимно и класно училище, след това и Калоферското училище при Ботьо Петков (бащата на Хр. Ботев), като става негов помощник – поддаскал. През 1866 г. се записва в IV клас на Пловдивската гимназия.

Където и да се учи, най-любимото му място е местната библиотека. Благодарение на добрите му учители, Иван Вазов научава няколко чужди езика и се запознава с българската и световната литература.

Като поет Иван Вазов се оформя по времето на активизиране на националноосвободителните борби на българския народ против османското робство. Започнал като лирик, Вазов постепенно преминава и към други литературни жанрове. Пише разкази, очерци, поеми, повести, романи, комедии и дори драми.

Къща-музей на Иван Вазов в Сопот

Гробът на Иван Вазов се намира зад църквата „Света София“

Още през 70-те години на XIX в. се публикуват първите му патриотични стихотворения. С голямо художествено майсторство поетът обезсмъртява светлите образи на героите от епохата на Възраждането. Вдъхновено възпява родната природа, възхищава се от звучната родна реч.

Поетическата дейност на младия Вазов е покровителствана от майка му Съба – общителна и ученолюбива жена, обаче буди недоволството на баща му, решил да направи сина си търговец. С тази цел през 1870 г. го изпраща в Румъния да практикува при чичо си в Олтеница.

Оттам Иван Вазов избягва в Браила и доста дълго живее сред българските емигранти, които оказват влияние върху впечатлителния поет и засилват патриотичните му настроения.

През 1872 г. се завръща в България и учителства в Свиленград, работи като преводач (научава и немски). През 1875 г. се завръща в родния си град и става член на Сопотския революционен комитет.

След началото на Априлското въстание през 1876 г. Вазов заминава за Румъния и става секретар на Българското централно благотворително общество в Букурещ.

*По време на общо събрание на БЦБО през ноември 1876 г.
Иван Вазов е във втори ред, първият отдясно.*

След потушаването на Априлското въстание Иван Вазов емигрира и живее в Одеса, където написва прочутия си роман „Под игото“.

В Одеса по онова време живеят много българи, обаче в Предговора към петото издание на „Под игото“ Вазов пише: „Прокуден от България през 1887 г., аз прекарах около една година в Одеса... Как тъгувах тогава по моето отечество!.. Но ето че дойде вдъхновението да напиша този роман и аз започнах да дишам български въздух... Това беше щастие – да се потопя във вълните на скъпите и незабравими спомени: те ме въодушевяваха и окриляха, даваха нова младост на моята муза. И от бедната стая на тихата одеска улица моята книга обиколи цяла България, прекрачи границите и пролетя над Европа. И сега аз благославям това изгнание“.

След Освобождението Вазов се установява в Пловдив, в Източна Румелия. Изминава пътя от депутат на Областното събрание до министър на просветата. Обаче душата на поета с радост се разделя с високата му длъжност. Връща се към литературната дейност. Съчиненията на Иван Вазов са събрани в 20 тома. Най-прочутите му творби са: романът „Под игото“, повестта „Немили-недраги“, разказите „Една българка“ и

„Дядо Йоцо гледа“, сборката „Епопея на забравените“ и др. Иван Вазов от 1881 г. е действителен член на БКД (днес БАН). Успял да види всенародната любов и признателност. Спонтанно е обявен за народен поет.

Патриархът на българската литература Иван Вазов умира в София на 22 септември 1921 г. от разрыв на сърцето.

▶ **Потърси в Интернет материали, които разказват за най-прочутите дейци на Възраждането.**

❓ **Отговори на въпросите:**

1. Каква роля изиграва Иван Вазов за развитие на българската литература?
2. Кои творби на Иван Вазов ти харесват? Защо?
3. За какво се разказва в „Епопея на забравените“?
4. Кои от предложените долу стихове са актуални и днес?

Д **Заедно със съученичките и съучениците си, като се разделите на 5 групи, анализирайте отличават ли се правописът и словоредът в текстовете на стихотворенията от книжовната норма на съвременния български език.**

България

Обичах те, когато бе робиня
и влачеше позорния хомот,
и всеки зов към по-добър живот
над теб минаваше кат през пустиня.

Обичах те, кога изгря над теб
зорницата на твоето пробуждене,
духовна светлина и просвещение
за тебе станаха насъщний хляб.

Обичах те, кога ярем да счупиш,
ти меч изтегли във неравен бой
и с жертви страшни, скъпи и безброй,
успя си бъдещето да изкупиш.

Обичах те, когато заблестя
свободата над твоите балкани,
кога над твоите пепелища, рани –
живот разкошен буино зацъфтя.

Здрависах те, кога света зачуди
при Сливница с победни си „ура“
и първите си лаври ти набра,
и мощ незнайна се у теб пробуди.

Обичах те във твоите смутни дни
и в трусовете страшни, що изпати,
когато в късо време преживя ти
на век тревогите, безчет злини.

Обичам те и днес, кога забрави
задачи светли и уроци зли,
на жажди бесни, диви крамоли
да станеш поприще ти се остави;

когато в твоята почва семена
ужасни падат – за ужасна жътва,
и пъклен дух към лош те край упътва,
обезверена в всички знамена;

кога си жадна да чуиш бодър зов,
о, майко бедна, майко безпокойна –
и повече от саягаш си достойна
за плач, за порицане и любов!

Българийо, живей!

Охулиха те злобно враговете,
прокле те лицемер и фарисей,
но твоята съдба по-ярко свети:
Българийо, живей!

Жестоки рани те покриха, злото
извика с радост: „Тя ще угасней!“
Но ти издигна гордо пак челото –
Българийо, живей!

„Да мре! – решиха на съвет събрани
вразите – щом за себе по милей!“
Но ти каза: „Не ща да мра, душмани!“ –
Българийо, живей!

Историята наша

Историята наша е богата –
историята на новите ни дни, –
едва ли миру друга е позната
по толкоз бури, бездни, висини!

Какви преломи, трусове, преврати,
народе, преживя! Какви борби
отчаяни и устреми крилати
има – какви нечувани съдби!

Дали по някакъв закон върховен
ти трябва в бури да растеш, вирейш?
Или живот пропуснат в сън вековен
решил си в кратък срок да изживейш?

Поклон

Поклон, народе мили,
работник и герой,
с крила, с железни сили,
поклон, народе мой!

Цалувам твойта слава,
свещенний подвиг твой,
десницата ти здрава,
поклон, народе мой!

Цалувам ти венците,
юнако в мир и бой,
ковач на бъднините,
поклон, народе мой!

Моите песни

И аз на своя ред ще си замина,
трева и мен ще расне над прахът.
Един ще жали, друг ще ме прокліна,
но моите песни все ще се четат.

В тях вее на Балкана лъхът здрави
и тайните хармоний му звучат,
и гръмът на народните ни слави,
та моите песни все ще се четат.

И много имена и лесна слава
годините без жал ще изметат
ил ще покрие плесен и забрава,
но моите песни все ще се четат.

Във тях душата ми изля се цяла
с най-скъпите си бисери, цветя,
в тях всичко светло, ценно си е дала,
във тях живеј, звънти и тръпне тя.

В тях зов се чуј за правда, за свобода,
любов и благи чувства ги красят
и светлий лик на нашата природа,
та моите песни все ще се четат.

Не ме смущава див вой на омрази,
не стряска ме на завистта гневът –
спокойно гледам в бъдещето ази:
там моите песни все ще се четат.

Те жив са отклик на духа народни,
а той не мре, и дор сърца туптят
от скръб и радост в нашия край свободни,
и моите песни все ще се четат.

Елин ПЕЛИН (1877–1949)

На 18 юли 1877 г. в с. Байлово, Софийско (Елинпелинска околия) в средно заможено семейство се ражда момче, чието име е Димитър Иванов Стоянов. Предприемчивият му и умен баща Йото Варджията полага не малко грижи да даде на осемте си деца добро образование. Въпреки голямото трудолюбие на бащата семейството изпитва през 90-те години нерадостната участ на по-голямата част от средните селяни, които обедняват до такава степен, че синовете и внуците им не могат да платят дълговете им.

В статията си „Как съм се учил да пиша“ от 1949 г. Елин Пелин прави следната преценка за семейната среда и културните интереси на неговото семейство: „Роден съм в селско семейство, добро семейство, но бедно. Аз раснах в една къща, в която имаше образовани хора, каквито по това време бяха голяма рядкост. В нашата къща се получаваша различни списания и книги.“

Бащата на бъдещия писател беше духовит и сладкодумен разказвач. Между другото, тъкмо бащата на Елин Пелин открива в с. Байлово първото училище. Елин Пелин още от малък проявява повишен интерес към художествената литература и към обществения живот.

През 1897 г. Елин Пелин напуска Сливенската гимназия и една година учителства в родното си село. Тук пише първите си разкази, които подписва: „Елин Пелин“.

След това отива в София, където иска да завърши гимназия и да следва в Художествената академия, тъй като от малък проявява склонност към рисуване, но не успява. Около две години той е без работа и живее в голяма мизерия. Израстъл и живял дълги години на село, свидетел на коренните промени, които настъпват в живота на селяните след Освобождението, и на тежкото им положение, Елин Пелин разбира противонародната същност на държавата. Той взема активно участие в прогресивното учителско движение.

През 1904 г. излиза първият му том разкази. Вторият том излиза през 1911 г. Обаче той е известен вече като бележит писател, защото неговото творчество беше известно на читателите благодарение на журналистката му дейност, а също така – на популярните му герои Пижо и Пенда, олицетворяващи комичното в живота на шопите в Софийско, техните простосърдечни отношения и веселби, често подплатени със селска хитрост.

Разказите на Елин Пелин не идеализират селото, а извеждат на преден план бедния и отруден герой, смазан от нищетата и насилието. Сред най-доброто, сътворено от писателя, се нареждат повестта „Герациите“, разказите „На браздата“, „Андрешко“, „Косачи“ и др., в които писателят изразява отрицателното си отношение към капитализма.

Сюжетите на разказите на Елин Пелин се отличават с острота и драматизъм. Повечето си герои той рисува във връзка със съществуващите обществени конфликти. Главен положителен герой в творчеството му е бедният селянин. В редица разкази („Престъпление“, „Андрешко“, „Напасть божия“) Елин Пелин сочи и стихийния му бунт срещу капиталистическата държава.

Елин Пелин работи и в областта на детската литература. Той създава достъпни и интересни за детската възраст творби, чрез които не само забавлява, но и възпитава положителни качества у младите си читатели. Двата му романа „Ян Бибиян“ и „Ян Бибиян на Луната“ спечелват читателите с оригиналния си замисъл, а героят на романите, малко непослушно хлапенце, е един от най-любимите детски герои.

Творчеството на писателя получава висока оценка. Той бе признат за народен писател.

Елин Пелин умира на 3 декември 1949 година.

▶ **Разкази за детските години на Елин Пелин.**

▶ **Разкази за семейството му, за баща му.**

❓ **Отговори на въпросите:**

1. Чел/-а ли си произведения на Елин Пелин?
2. Какво означава литературният псевдоним на писателя?
3. Какво е отношението на писателя към селяните?
4. Какво знаеш за Пижо и Пенда? Защо най-често споменаваме за тези литературни герои тъкмо на 1-ви март? Потърси материалите в Интернет.

Старият вол

Всякога, когато си спомням за детинството си, за топлото домашно огнище, за родното си селце, кацнало на високото право срещу слънцето, за малката рекичка, при която си играехме, в паметта ми изпъква и едрата кокалеста снага на Белчо – нашия стар вол.

Влачил оралото дълги години безропотно с великото мълчание на полската душа, той беше вече изнемощял и остарял. Баща ми беше го отгледал от мъничко теленце и знаеше целия му живот, прекаран в труд и покорност на съдбата. Той обичаше тоя стар труженик – негов другар, не помнеше нищо лошо за него, жалееше го от сърце и, макар и негоден, не искаше да го продаде, нито да го мъчи с работа, а го остави да живее свободно и леко на старини.

Бедният Белчо! Какъв мъченишки изглед имаше и каква кротка душа носеше! Той беше най-едротото животно в селото, бял като пряспа сняг, с големи тъмnobисерни рога, извити над челото му като лира.

Белчо обикновено лежеше на двора, под сайванта, обиколен от грижите на дечурлигата. Ние го чешехме, милвахме, носехме му храна и кичехме рогата му с големи китки. С тях той приличаше на стар сватбар, изглеждаше смешен, но не ни се сърдеше. Тоя стар добряк ни гледаше приятелски с големите си черни очи, толкова спокойни, мили, умни и жални, като че искаше да каже нещо. Ние се взирахме в тях и питахме приятелски:

– Какво, Белчо? А? Кажу, искаш ли нещо?

Белчо заклащаше глава, въздишаше дълбоко и почваше бавно да преживя с беззъбата си уста.

Ние му давахме много храна. Той вечно ядеше, вечно преживяше и при все това беше страшно мършав. Хълбоците му бяха хлътнали дълбоко, ребрата му се четяха, и кокалите, и плешките, и прешлените на гръбнака му изпъкваха като зъбестите чуки на Стара планина.

Всяка сутрин Белчо ставаше, отгърсваше се от сламата, облизваше си натръпналите от лежане места, излизаше изпод сайванта и тръгваше към реката да пие вода. Той вървеше бавно, спокойно, равнодушно и държеше главата си гордо, сякаш съзнаваше великото дело, което е оставил зад себе си. И със своите хлътнали хълбоци, с красивите си рога, на които стояха нашите китки, с чистотата на космите си, с цялата си едра господарска фигура, той будеше почит и всички се спираха да го гледат.

Белчо отиваше до реката, пиеше вода; спокойно, без да погледне настрана, се връщаше на мястото си под сайванта. Привечер той пак излизаше самичък, непоканен и неподкаран от никого, и пак се връщаше. Той никога не грешеше часовете на тия малки разходки и хората по тях си мериха времето като по часовник.

Лете понякога го пращяхме на паша със селските говеда. Но те ходеха далече по горите, катереха се по баирите и камънаците, а това беше трудно за него. Вечери изоставаше и се връщаше късно. Един път той се изгуби и баща ми цяла нощ го търси по гората.

Намериха го изостанал и уморен да лежи на един път.

Тогава баща ми реши да изпраща Белчо, но вече не с говедата, а с телците. Те не ходеха далече, не се завираха по горите и за него нямаше опасност да се загуби.

Първия ден Белчо не иска да върви с тия палави дечурлига и се върна обиден, още неизлязъл от селото. Телчарчето напразно бе се опитвало да го откара. Белчо му изфучал така сърдито и така страшно бе си навел рога към него, че то се уплашило и го оставило. Втория ден пак го изкарахме. Той отиде. Но към обяд се върна сърдит и недоволен, с пострадало честолюбие. Телците, тия луди малчугани със завити опашки и волни подскачания, бяха го обидили със своите немирства.

След няколко дена Белчовата упоритост беше победена. Той се покори на съдбата с примирението на мъдрец. Хората излизаша нарочно да го гледат, като тръгва. Когато телците се съберяха и тръгнаха сред облак прах, подкарани от телчаря, Белчо се успоредваше с тях и тръгваше отстрана, като учител край децата. От време на време той изфучаваше към някое немирно теле и му показваше острите си рога.

Сутрин рано, щом Белчо чуеше гласа на телчаря, излизаше из портите и се изпречваше на мегдана с очи, отправени към зеленото поле, над което първите слънчеви лъчи току-що цукнаха росните капчици, и дълго гледаше нивята, които е порил, ливадите, дето е работил, дето някога е пасъл млад и як. Влажните му очи гледаха тъжно, дълго и не можеха да се нагледат. Той въздишаше дълбоко като човек.

Какво ли ставаше с тая безропотна мълчалива душа?

Веднъж Белчо заболя. Той не излезе изпод сайванта, не отиде на мегдана да погледне полето, а остана да лежи. Тялото му беше нафуняло, космите бяха настръхнали, той трепереше трескаво, очите му гледаха болно и в тях се четеше мъка. Покрихме го с чувал, дадохме му храна, но той не посегна към нея. Дадохме му вода, той натопи ноздрите си, извърна главата си, като че ли е отвратен, и изпъшка тежко. Повикахме бързо налбантина, който знаеше да лекува. Той го прегледа внимателно, дърпа го за опашката, тегли му ушите, обръща му клепачите, най-последно му надуха с цев някакъв лютив черен прах в носа и го остави.

Няколко дена Белчо лежа страдащ, съсипан, като не поглеждаше нито храната, нито водата, която му носихме. Той отслабна страшно. Тялото му стана плоско като дъска. Когато почна да яде и да се изправя, той едвам се държеше на краката си.

Един пролетен ден, празник беше, хората се връщаха от черква весели и пременени. В нашата градина бяха нацъфтели старите сливи и бяха се привели една към друга засмени като баби, натруфени за сватба. През нощта беше наваляло дъждец. Въздухът беше пресен, небето – чисто и ведро. Слънцето бе изскочило над баирите светло, хубаво, празнично, като че ли бе излязло из черква заедно с хората.

Белчо имаше по-бодър вид. Зарадвани от неговото оздравяване, ние му вързахме на рогата големи пресни китки от млада коприва, иглика и

сливов цвят. Изрешихме го, изчистихме го. Той ни гледаше другарски и примижваше от удоволствие.

По едно време той стана и бавно се отдели от нас. След това тръгна и, като се крепеше с усилие на краката си, излезе от портата се така величествен и хубав, какъвто беше, само че много по-слаб. Поискахме да го спрем, но мама ни каза да го оставим да се разходи. Тръгнахме след него.

Белчо се отправи на пътя към реката. Хората, които не бяха го виждали няколко време, се спираха и казваха:

– Бедният Белчо!

Той спря до малкото мостче, пи вода, стоя дълго и, като никога, не се върна обратно у дома, а прегази реката и се упъти към близката наша нива, дето се люлееше току-що вретенила ръж, в чиито вълни се обаждаше пъдпъдък и над която играеха малки пеперуди. Белчо спря край нея, погледна я като познато, близко и откъсна няколко стръка от синура. После пристъпи един-два пъти и отведнъж се заклати цял и се строполи с болна, дълбока въздишка. Изплашени, ние припахме да кажем вкъщи.

Като се върнахме пак с баща ми, Белчо лежеше мъртъв край нивата, с глава, изопната върху цветистия слог, с очи, отворени широко към синьото небе, жални, мълчаливи и хубави, но вече без поглед.

Така умря тоя стар труженник, тоя мълчалив наш приятел.

? Отговори на въпросите:

1. С какви чувства е изпълнен този разказ?
2. Как си представяш Белчо? Опиши го.

▶ Разкажи онзи епизод от разказа, който те трогва най-силно.

Д Нарисувай илюстрация към разказа.

Торбаланци

Живеели си сам-самички един дядо и една баба. Нямали нищо-нищичко: ни син, ни щерка, ни крава, ни магаренце. Дядото ходел от къща на къща, сечел дръвца, носел водица – така се прехранвали. Пък бабата все го хокала.

Веднъж на дядо му домъчняло много за бабините думи и отишъл при реката да търси златната рибка. Отведнъж из водата кацнали много жерави. Скокнал дядо и хванал един жерав.

– Пусни ме, дядо! – замолил се жеравът.

Старецът имал добро сърце. Станало му жал за птицата. Какво да прави? Жеравът разбрал и му рекъл:

– Ще ти дам един подарък, който голямо добро ще ти донесе.

Подарил жеравът на дядото една торбичка, показал какво трябва да прави с нея. Зарадвал се дядото, взел торбичката и тръгнал.

Замръкнал се в едно село. Там живеела кумицата му с двете си дъщери. Срещнали го те, но нямали с какво да го почерпят. Дядото откачил торбичката от рамо, па извикал:

– Торбаланци, на работа!

Изскочили две пъргави момчета, нагласили трапезата, па извикали:

– Заповядайте!

Гостил дядото кумицата и момите, па извикал:

– Торбаланци, ха в торбата!

През нощта кумицата и дъщерите ѝ ушили торба – съща като на кума им. На отиване дали на стареца тяхната торба, а взели неговата.

Поискал дядото да гости бабата, но торбичката останала свита.

Наложила му бабата гърба с ръжена. Заплакал дядото и право отишъл при жерава. Жеравът му дал друга торбичка.

По пътя огладнял, дядото седнал на полянката и рекъл:

– Торбаланци, на работа!

От торбичката изскочили две силни момчета, с тояги в ръце, бият стареца и викат:

– Недей ходи у кумицата, не си оставяй торбицата!

Едвам му дошло на ум да извика:

– Торбаланци, ха в торбата!

Старецът взел торбичката и право у кумицата си. Кумицата видяла новата торбичка и, щом дядото си легнал, кумицата взела торбичката и каза:

– Торбаланци, на работа!

Веднага изскочили двама яки торбаланци, бият кумицата и викат:

– Дай на стареца торбицата!

Кумицата побързала да върне на стареца откраднатата торба.

? Отговори на въпросите:

1. Каква е основната мисъл в приказката на Елин Пелин?
2. Какво наказание получава хитрата и крадлива кумица?
3. Намери в текста думи и изрази, които не се употребяват в книжовния български език. Във вашия говор употребяват ли се те?

▶ Преразкажи приказката на по-малките си роднини.

▶ Заедно със съученичките и съучениците си инсценирайте приказката и покажете инсценировката на по-малките ученици.

Йордан ЙОВКОВ (1880–1937)

С творчеството си Йордан Йовков изгражда свят на доброто и истинското. В разказите си той тръгва от сивата действителност и постепенно я превръща в легендарна реалност, прави я светла, пренася ни в друг, по-красив, по-хармоничен свят.

Несъмнено разказите му оставят у читателя вечни уроци по житейска мъдрост, които пораждат дълбоки и тревожни размисли за онзи човек, изправен пред сложни душевни перипетии, чието преодоляване води до достигането на щастие и съвършенство в иначе жестокия свят. Хуманизмът и битката за победата над злото и грозното в живота, търсенето на красотата, дори на фона на ужасяващата война, са характерни за творчеството на този голям български писател.

Йордан Йовков е роден на 9 ноември 1880 година в село Жеравна, Котленско. Той започва образованието си в родното си село, а по-късно продължава да учи в Котел, после – в София, където завършва Първа мъжка гимназия през 1900 г. Още от малък Йовков се увлича от литературата, а учителят му е напълно уверен, че някой ден ученикът му ще стане велик писател. Същата година Йовков се премества заедно със семейството си в Добруджа. Не след дълго заживява в село Долен извор, където остава за кратък период от време.

Родната къща на Йордан Йовков в Жеравна

Първата си творба „Под тежкия кръст“ младият писател завършва по време на обучението си в школата за запасни офицери. Тя е публикувана през 1902 г. През 1904 г. Й. Йовков се записва да следва в Юридическия факултет на Софийския университет. За нещастие, по същото време баща му умира и младият автор е принуден да напусне университета.

След това Йордан Йовков се отдава на преподавателска дейност в редица добруджански села, където несъмнено получава богат жизнен материал. Това продължава до 1912 г., когато идва Балканската вой-

на и бъдещият творец е мобилизиран, както стотици хиляди други българи. По време на Междусъюзническата война той служи като ротен командир, а след като е ранен в боевете край Дойран, Йордан Йовков е повишен в чин.

*Капитан
Й. Йовков*

Участието му във войните се отразява и в творчеството му. То се превръща в отправна точка за размисъл за общочовешките проблеми. Войните са онова огромно зло, което преобръща човешките съдби, носи разделение и хаос, разкъсва връзки между хората. Преплитането на толкова проблеми е характерно за военните разкази на Йовков.

След края на конфликтите на полуострова младият Йовков работи като редактор на списание, в което публикува очерк за войната. Списанието обаче просъществува кратко и писателят е принуден да потърси нова работа – назначен е за редактор и библиотекар. Обаче след включването на България в Първата световна война през 1915 г. той е отново мобилизиран и е изпратен в град Ксанти.

През 1916 г. по стечение на обстоятелствата съдбата му дава шанс да се завърне към своето призвание. Заради уменията му е изпратен в редакцията на списание „Военни известия“ и там остава до края на конфликта.

Тогава започва и най-трудният период в живота на писателя. Годишите след войната са белязани от удара на Втората национална катастрофа. Любимата му Добруджа, която чувства като свой истински дом, е в ръцете на румънските окупатори, което се отразява и върху душевното състояние на автора. Той преминава нелегално чуждата граница и се установява във Варна, където известно време преподава.

Й. Йовков със семейството си.

По-късно, през 1920 г., с помощта на свои приятели, постъпва в българската легация в Букурещ и остава в румънската столица близо 8 години. Макар да се чувства сам, недооценен и неразбран в чуждата страна, именно тук той подготвя най-големите си творби – „Песента на колелетата”, „Старопланински легенди”, „Вечери в Антимовския хан”, „Женско сърце” и „Ако можеха да говорят”. Всички те са пропити от преживения ужас по време на войната. Войната е описана като огромно изпитание, носеща единствено страдание. Големият естет и творец Йордан Йовков обаче успява да намери и да ни покаже по толкова изящен начин и красотата ѝ („Белият ескадрон”).

Но през 1927 г. Й. Йовков се завръща в отечеството, където най-накрая се посвещава изцяло и единствено на това, в което е най-добър, а именно – на писателската дейност. През същата година е назначен за преводач в Министерството на външните работи.

В последните години от живота си той напълно се отдава на литературата. Работи много, но насъбралото се от годините напрежение, както и участието му в множеството войни, оказват влияние и върху здравето му. През 1937 г. заминава да се лекува в Хисаря, но поради влошаване на състоянието му е закаран и опериран в Пловдив. Открит му е рак в стомаха и в жлъчката и апандисит, което прави невъзможно оздравяването му. На 15 октомври 1937 година Йовков умира.

За жалост, Йордан Йовков си отива от този свят твърде млад, едва на 56 години. Макар да започва творческата си кариера като поет, без никакво съмнение можем да заявим, че големия си успех постига с разказите си. През периода 1913-1917 гг. той посвещава творчеството си на преживяното по фронтовете. Открояват се произведения като „Те победиха”, „Безотечественици”, „Балкан” и „Земляци”. През 1920 г. той отново подхваща тази тематика с новелата „Последна радост” и разказите „На стража” и „Другар”. През 20-те години обаче Йовков твърдо застъпва темата за селяшкото битие. Именно тогава написва творбите, с които

е припознаван днес, – произведения като „Албена”, „Песента на колелелатата”, „Шибил”, „По жицата” и др.

Безспорно Йордан Йовков заслужава трайното присъствие в сърцата на читателите, защото той не само че обогатява българската литература със своето разностранно творчество – от поезия до разкази за войната и обикновения човек – но и ни показва същността на българина.

Когато говорим за личността и живота на Йовков, е важно да се вглеждаме и в произведенията му. Те са достатъчно истински и недвусмислени, за да добием представа както за автора, така и за това какъв трябва да е светът, в който живеем. А именно такъв, какъвто Й. Йовков ни го представя, – по-красив и хармоничен, по-обикновен, но по-истински. И ако следваме завета, който Йордан Йовков ни остави в творбите си, че красотата и добротата съвпадат и са ключът към един по-светъл и искрен свят, то нека да го използваме, за да сътворим този по-добър свят.

? Отговори на въпросите:

1. Познаваш ли творчеството на Йордан Йовков?
2. Кои литературни произведения на Й. Йовков си чел/-а?
3. Защо литературоведите го наричат „майстор на разказа“?
4. Кога и къде е роден Йордан Йовков?
5. Какво е станало с него след завършването на школата за запасни офицери?

► Прочети един от разказите на Й. Йовков и, за да запознаеш съучениците си с прочетеното произведение, подготви устен отзив или писмена анотация.

Р

РЕЧНИК

- **Анотация:**
 - съдържа кратка характеристика на литературно произведение;
 - дава точна информация за автора, съдържанието, структурата и предназначението на произведението.
- **Отзив** – кратък текст, в който се дават:
 - сведения за автора;
 - кратко съдържание на произведението;
 - оценка на произведението.

ЕЗИК СВЕЩЕН НА МОИТЕ ДЕДИ

Иван ВАЗОВ

Българският език

Език свещен на моите деди,
език на мъки, стонове вековни,
език на тая, дето ни роди
за радост не – за ядове отровни.

Език прекрасен, кой те не руга
и кой те пощади от хули гадки?
Вслушал ли се е някой досега
в мелодията на твоите звуци сладки?

Разбра ли някой колко хубост, мощ
се крий в речта ти гъвкава, звънлива –
от руйни тонове какъв разкош,
какъв размах и изразитост жива?

Не, ти падна под общия позор,
охулен, опетнен със думи кални:
и чуждите, и нашите, във хор,
отрекоха те, о, език страдални!

Не си можал да въплътиш във теб
създаньята на творческата мисъл!
И не за песен геният ти слеп –
за груб брътвеж те само бил орисал!

Туй слушам се, откак съм на света!
Се туй ругателство ужасно, модно,
се тоя отзив, низка клевета,
що слетя всичко мило нам и родно.

Ох, аз ще взема черния ти срам
и той ще стане мойто вдъхновение,
и в светли звукове ще те предам
на бъдещето бодро поколение;
ох, аз ще те обриша от калта
и в твоя чистий бляск ще те покажа,
и с удара на твоята красота
аз хулниците твои ще накажа.

? Отговори на въпросите:

1. С кои събития и периоди от българската история свързваш изложеното в стихотворението?
2. Има ли в текста думи, които днес не се употребяват?

3. Има ли в текста думи, чийто правопис те учудва?
4. Отговаря ли удвояването на предлозите на книжовната норма? Защо поетът използва удвояването на предлозите?

Родната реч

Обичам те, българска реч,
звук сладък, най-мил в звуковете,
ту арфа звънлива, ту меч
на майстор художник в ръцете.

Обичам те, роден език,
ту гъвкав, ту твърд, като камен
елмазен, жив израз и клик
на мисъл, на блян, на дух пламен.

Език за песни и за бран,
език, сечиво благородно,
от твоята съм сладост пиян
как лейш се, звучиш ти свободно.

Как твоята хармонья плени
слуха, о реч мощна, напета,
в песните на наште жени,
в крилатия стих на поета!

? Отговори на въпросите:

1. Знаеш ли, че в оригинала на стихотворението „Родната реч“ Ив. Вазов употребява думата *язик* вместо съвременната дума *език*? Провери в Интернет.
2. Има ли отклонения в правописа и словоредата и в двете стихотворения?
3. Как може да се обяснят тези отклонения?

Нико СТОЯНОВ

Матерен език

*На дъщерите ми –
Елена и Татяна*

Степта, лозята, всеки корен
и този пролетен порой,
и гръмотевици, и хора
пред извора се свеждат твой.

С небето нощно ще говоря
и със звездичките безброй –
като подкрепа и опора,
навред е с мен езикът мой.

Език предвечен на дедите, –
във всяка твоя дума-щрих
сияят слънчево лъчите,
на мама топлят ме очите...
Щастлив съм: първият ми стих
тук с него закипя в гърдите!

Владимир КАЛЮЯНОВ

Аз се завърнах
във Буджак
и сила взех
от родния език.
Той оцеля
сред пристъпи
на мрака,
за да омайва пак
и пак.

Буджак

И досега в Буджака
кръшно песни
пеят,
жив дух в хоро
запазен е до днес.
На тази
мъничка планета
се лее все
позната реч.

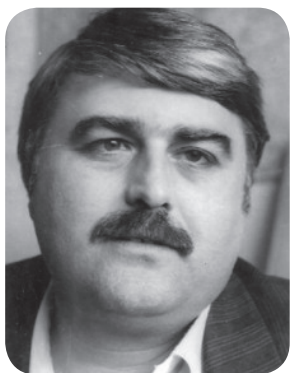
Таня ТАНАСОВА-ТОДОРОВА

Език мой роден

Език мой роден, български и вечен!
Отново днес при тебе аз се връщам.
И както някога, през тази вечер
ще ме посрещнеш ти пред нашта къща.
И пак ще звъннеш в дядовата дума,
ще литнеш горе с песента на мама
и сетне, като уморен сред друма,
глава ти ще склониш на мойто рамо.
Език мой роден, мъдър, смел и вечен.

Тодор СТОЯНОВ

Български език

О, родния ми
български език!
Ти идеш
от мъгливата
прадревност.
Сега си с мен
и всеки миг
усещам аз
най-святата
ти верност.
Ти ме подкрепяш
в труден час
и вдъхваш сила в мен,
живот и вяра.

Чрез твоята музика
постигам аз
хармония,
и красота, и мяра.
Пред тебе
коленича пак
смирено,
и като капчица
от тази твоя благодост
поднасям днес
едно стихотворение,
изпълнен
с благодарна,
светла радост.

Димитър ПЕЙЧЕВ

На Димитър Михайлов

С този език съм роден на света,
с този език ще умирам.
В живота, прекаран в неравна борба,
аз радост по капка събирам –
от изворче бистро, от чергата пъстра,
от ален пипер и от алено вино,
от черна бразда това пролетно утро,
от питка, препечена върху софра,
от пролетен дъжд, от усмивка моминска.
Днес поглед аз пращам към Господ с молба –
жадувам живот без почивка!

Език мой, единствен приятел си ти,
със тебе споделям аз моите мъки,
кахърите тежки към тебе пак мъкна
и с радост дарена към тебе притичвам –
одая с прозорче към слънцето златно
и с куничка черна от време предишно.
Заварих родове с вярата скришна
и дядовци, баби, и чичовци прашни –
очите им черни, от жегата топени,
с насечени устни от вятъра южен,
жени гласовити, в хоро наредени,
и майка ми, майка ми с погледа тъжен.

Език мой, със древните химни свещени,
омайваш чедата ни тук природени.
Ти като болка си нужен!

- ▶ Избери стихотворението, което най-много те впечатлява.
- Д Напиши есе или стихотворение, което да разкрие твоето отношение към родния ти език.
- ? Отговори на въпроса:
Познаваш ли творчеството на други украински поети-българи?

НАРОДНИ ОБИЧАИ

ЛАЗАРОВДЕН

*Лаленце се люлее,
на зелено ливаде.
Не е било лаленце,
най е било детенце.
Очите му звездички,
лицето му трендафил.
Майка му го будеше
и му милно думаше:
– Стани, стани, детенце,
да погледнеш лазарки.*

Лазаровден се празнува една седмица преди Великден, в събота. Църквата отбелязва с празнична литургия възкресението на Лазар, както и паметта на свети мъченик Лазар Български, убит от османлиите на 23 април 1802 г.

За възкресението на Лазар

Лазар и сестрите му Марта и Магдалена били приятели на Христос от детинство. Иисус не могъл незабавно да се отзове на молбите на сестрите да види брат им, че умира. Отишъл при Лазар на третия ден след смъртта му. До пещерата, където бил оставен покойният Лазар, го съпровождали Марта и Магдалена, учениците му и голяма група роднини и приятели. Отмахнали камъка, който бил върху гроба и Христос казал три пъти: „Лазаре, излез!“ След третия път Лазар излязъл от гроба, махнал покрова и всички извикали: „Жив е!“ Потвърдили се думите на Христос пред вестоносците, съобщили му, че Лазар умира: „Тази болест не е за смърт, а за прослава на Бога!“

Възкресението на Лазар

Народната традиция

Обредните практики на Лазаровден ни дават основание да потърсим в тях и връзка с древните култове към Богинята-майка, т.е. към пораждащото начало. Затова обредността е женска, в нея участват само моми. Тя осигурява здраве и плодородие, предотвратява суша и градушка и изобщо проникването на злото в бита и живота.

Според народните представи Лазаровден е денят на нивите, пасбищата и горите.

Символ на празника е човек, който тръгнал с брадва в ръка, обикаля горите, подсича старите дървета, шумаците и храсталаците, почиства ливадите и ги подготвя за коситба. Според традицията този ден стопаните извършват само такава работа.

Лазаруването

Най-важен е обичаят *лазаруване*. В него участват само момичета от 8–9 до 16–18 години – лазарките.

Облечени с празнични дрехи, с венчета от зеленина и цветя, те обикалят по къщите на дружини. Във всеки дом те изпълняват песни, в които се възхвалява всеки член от семейството – деца, стари, млади, моми, ергени и невести, а също така овчари, говедари, коняри и пр. Стопаните им даряват погача с мед, плодове, яйца и пари.

Хорото на Лазаровден

На мегдана лазарките изиграват ритуално хоро, наречено *буенек* или *буенец*.

То е отворено, играят го хванати за ръце, в редица. На хорото се хващат само моми.

Надпяване на пръстените на Лазаровден

В някои краища на България следобед лазарките извършват ритуала *надпяване на пръстените*. Предварително всяка мома оставя в общо менче свое украшение – пръстен, гривна, гердан или своя китка като знак. Момите донесат в бял котел вода от извора или кладенеца.

След като донесат водата, момите се събират в една къща и всяка от тях оставя своя пръстен или китка, на която е закачен пръстен, гривна и пр. в котела. Котела с *мълчана вода* го оставят за през нощта под трендафил или друго цвете.

Сутринта една от момите или малко момиче, облечено като булка, вади пръстените и китките, а останалите пеят кратки песни-припевки. С тях те предричат за близка или по-далечна женитба, за щастие в брака, социално положение и качества на бъдещия жених: „зряла дюля и презряла“ (момата ще се омъжи стара); „сам си здравец на камъче“ (ще се омъжи за сирак); „жълто було трески сбира“ (момата ще пристане) и т.н.

Всяка мома си взема малко овес (или ечемик) от котлето и го слага под възглавницата си. Вярва се, че който момък сънува през нощта, за него ще се омъжи.

Вечерта на Лазаровден се приготвят обредните хлябове за Благовец. Омесват се с формата на човешка фигура и се наричат *кукли*.

? Отговори на въпросите:

1. Запазен ли е този народен обичай в родното ти село?
2. Ако е запазен, как се празнува?
3. Какво разказват баба и дядо ти за пролетните народни традиции във вашето село?

ЦВЕТНИЦА

Цветницата е подвижен християнски, религиозен и народен празник, който се празнува, както в православната, така и в други християнски църкви, една седмица преди Великден, в неделята след Лазаровден. Нарича се още Върбница, Цветна неделя, Вая (Вайя), Куклинден или – в западните църкви – Палмова неделя (виж иконата).

На този ден християнската църква празнува влизането на Иисус Христос в Йерусалим в дните преди еврейската Пасха. Според новозаветните евангелия, Христос пристига в града, яздейки магаре, а вярващите го посрещат, като разстилат пред него дрехите си и палмови клонки.

След като възкресил престоял няколко дена в гроба Лазар, Иисус Христос тръгнал за Йерусалим.

Когато наближил града с придружаващите го ученици, той пратил двама от тях да отидат в селото и да му доведат вързаната в началото на селото ослица и малкото ѝ, а ако някой ги попита защо правят това, да кажат, че е потребно на Господ.

Като разбрали, че ослицата е за Христос, никой не им попречил. Той я възседнал и така влязъл тържествено в Йерусалим. Вестта за възкресението на Лазар вече го изпреварила и хиляден народ тръгнал да го посрещне.

Народът, виждайки в Иисус Христос Спасителя, възторжено размахвал палмови клонки и хвърлял цветя пред нозете му.

Фарисеите пък наредили на Христос да забрани на народа да ликува, на което той отвърнал: „Казвам ви, че ако тия млъкнат, то камъните ще извикат“.

Шествието продължило от височината на Елеонското възвишение до Храма. Христос изгонил оттам събралите се в двора му търговци, селяни и купувачи на различни стоки и извършил множество изцеления на болни и недъгави хора.

На Цветницата момите отиват рано на реката да кършат току-що цъфнали върбови клонки, отнасят ги в църквата, където им се чете молитва.

Осветяването на върбичките се извършва на всеощното бдение в събота вечер. След богослужението християните отнасят осветените върбови клонки в домовете си за здраве и предпазване от болести и зло. Осветените върбички ги завързват около кръста си, за да не го боли.

Поставят ги и на входната врата на дома за здраве. Окичват с върбови клонки портите и сплитат венчета от осветената в църквата върба.

Вярва се, че осветената върба има предпазна и възпроизвеждаща сила, затова тя се запазва цяла година пред домашната икона.

Един от най-интересните обичаи е *кумичене*. В различни краища на България този обред може да има и отлики.

Обичаят започва рано сутринта, като над портите на всяка къща се закачват венчета от върбови клонки, които предпазват от зло и неплодородие. Лазарувалите предния ден моми се събират на реката, като всяка носи своето венче и омесения предварително обреден хляб (*кукла*) и изпълняват обичая *кумичене*. Венчетата и парчета от хляба се нареждат на дъсчица и се пускат по течението. Момата, чието венче излезе най-напред, се избира за *кумица* и тя повежда моминското хоро към своята къща.

Или лазарките хвърлят венчетата си направо в реката и следят чие венче е най-напред – тази лазарка се избира за *кумица* и на Великден ѝ отиват на гости с пити и червени яйца. През целия ден хората се гощават и се веселят.

След Цветницата настъпва седмица с най-строг пост, който трае до Великден. На старобългарски „страст“ означава „страдание“. По тази причина дните на Христовите страдания от влизането на Иисус Христос в Йерусалим за Пасха до смъртта му са наречени *Страстна седмица*. Всеки ден от тази седмица се нарича *велик* – Велики понеделник, Велики вторник и така нататък.

? Отговори на въпросите:

1. В родното ти село запазен ли е този обичай?
2. Също ли се нарича Цветница?
3. Какво знаеш за други народни традиции и обичаи във вашето село?

НИЕ И ПРИРОДАТА

ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА

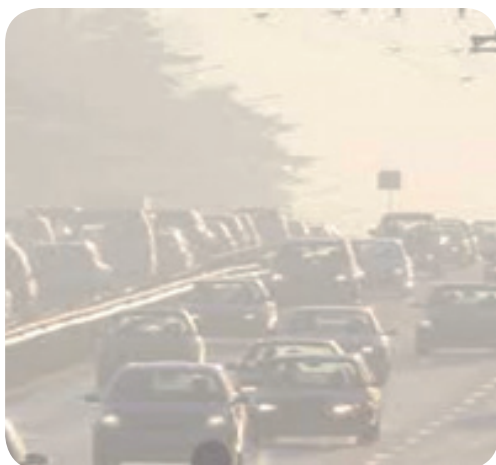
*Човек може да преживее без храна няколко седмици,
без вода – няколко дни, без въздух – само няколко минути.*

„Човекът е цар на природата“ – това го чуваме от детските си години. Наистина, човекът е най-съвършеното природно творение. Обаче природата е околната ни среда, в която човек се е родил и в която живее няколко милиона години. Ние не можем да живеем без благата, които ни предоставя природата: от нея получаваме и храна, и материали, и необходимата ни енергия. За съжаление, тези блага не са неизчерпаеми, а последиците от въздействието на човека върху природната среда стават все по-значими и по-негативни. Като разумни същества, ние трябва да живеем така, че и след хиляди години хората да могат да живеят поне толкова добре, колкото добре живеем и ние.

Най-важните проблеми, свързани с опазване на околната среда, е замърсяване на въздуха и водата, особено като резултат от дейностите на човека. Защо ли най-важните са тъкмо тези проблеми? Отговорът е еднозначен: човекът няма да оцелее, ако няма чист въздух, за да диша, и няма чиста вода, защото може да гладува и то доста дълго, но не може да жадува – от жажда ще загине.

ЗАМЪРСЯВАНЕ НА ВЪЗДУХА

В атмосферата над гъсто населените места и индустриални региони се натрупват газове и прах, които пагубно въздействат върху околната среда. Най-голям дял от замърсяването на въздуха се пада на топлоелектрическите централи (ТЕЦ), на автомобилния транспорт и на горивните процеси в различните производства.

Мръсният въздух, който дишаме

Например, в селищата с интензивно движение на автомобилите и на други места, където се изгарят горива, въздухът съдържа големи количества газове замърсители, което създава сериозна заплаха за живата природа, в това число и за здравето на човека. Основните замърсители на атмосферата, които пагубно влияят върху живата и неживата природа, са *въглероден оксид, въглероден диоксид, серен диоксид и азотен диоксид*.

Как ли влияят тези газове върху живата и неживата природа?

Въглеродният оксид е отровен газ и може да предизвика задушаване или смърт. Серният диоксид и азотният диоксид също са отровни. Въглеродният диоксид в по-големи дози затруднява дишането на живите същества. Натрупването му в атмосферата води до общото затопляне на планетата, което негативно влияе върху нашата защита – на озоновия слой и атмосферата ни.

Праxът (много дребни и сухи частици от пръст, въглища и др.), както и **битовата прах** в нашите жилища, също са замърсители на въздуха. При вдишване твърдите му частици увреждат даже белите дробове. Освен това по праха полепват и се развиват много болестотворни микроорганизми. Говорят, че в една градска квартира за една година се събира около 30-40 килограма битова прах.

Замърсителите постъпват във въздуха главно по два начина – в резултат на природни явления и като отпадни продукти на човешката дейност.

Природните замърсители са резултат на много процеси, които протичат в природата. Например при активната дейност на **вулканите** в атмосферата се изхвърлят пепел и отровни вещества, в това число въглероден диоксид и серен диоксид. Даже минералните извори извеждат на повърхността различни газове, разтворени във водата. **Пожарите** замърсяват въздуха не само със сажди и пепел, но и с отровните газове, например с въглероден диоксид и въглероден оксид. **Горските пожари** не само замърсяват въздуха, а и унищожават дърветата, основните производители на кислород, както и безброй животни.

Горски пожар

Замърсяване на атмосферата

При **гниенето** на измрелите растения и животни също се отделят отровни газове. Между другото, значителни количества въглероден диоксид постъпват във въздуха при дишането на животни и на хората.

Човешката дейност, нашите потреби съществено допринасят за замърсяване на въздуха. Най-голямата част от енергията, необходима на хората, се добива при изгаряне на въглищата, на природния газ и на течните горива.

Ако въздухът, замърсен със **серен диоксид** и с **азотен диоксид**, срещне по пътя си малки водни капчици, образуващи облаците, тези газове ще се разтворят във водата. Ще валият **киселинни дъждове**, които убиват растенията, разяждат металите, разрушават не само природните обекти, но и създадените от човека социални обекти, паметниците на културата и т.н. Когато такива дъждове падат над реки и езера, загива част от животните в тях. И ние говорим за замърсяване на водите.

ОПАЗВАНЕ ЧИСТОТА НА ВОДАТА

Освен въздуха друго необходимо условие за живота на Земята е водата. Учените казват, че и самият живот на нашата планета е възникнал във водната среда.

Въпросът за качеството на водата отдавна вълнува човечеството, тъй като потребностите от безценната течност непрекъснато се увеличават. Сладката вода не достига, но при все това е подложена на замърсяване.

Най-големите замърсители на водата са **отпадните води** от жизнената и производствената дейност на човека, от функционирането на инфраструктурни обекти и под. Когато такива води се изпускат без контрол, натрупването на отрови в реките, езерата и морета води до унищожаване на различни видове водни растения и обитатели.

Например за поддържане на ефикасно земеделие хората използват **минерални торове** и **препарати за защита на растенията**. Дъждовната вода разтваря част от тях, а разтворите замърсяват водните ресурси, в това число и подпочвените води.

Много са опасни **нефтът** и **нефтопродуктите** (бензин, нафта, смазочни масла), защото се задържат на повърхността на водните басейни и не позволяват на кислорода от въздуха да се разтваря във водата. А без кислород загиват много водни животни и птици.

Водата се замърсява и с **микроорганизми**, способни да причинят опасни заразни болести като коремен тиф, холера, дизентерия, хепатит и др.

Отпадните води трябва да се пречистват с използване на водопречиствателни станции, преди да се изпуснат в реките или в морето. В специални съоръжения твърдите частици (от глина, почва, пясък и др.) се отстраняват чрез **утаяване** и **филтруване**. След това се използ-

ват специални вещества, които превръщат вредните примеси в безвредни утайки, които също се отделят чрез филтруване.

Водни системи

Спираловидна пречиствателна станция

За осигуряване на **сладка вода** (вода за пиене, несолена) за населението природните води също се пречистват, преди да се пуснат във водопроводната мрежа. Освен утаяване и филтруване (за отстраняване на твърдите частици и опасни вещества) за подобряване на **прозрачността и вкуса на водата** се използва пропускането ѝ през активен въглен или през други подобни вещества. А за отстраняване на опасни за хората микроорганизми водата **се дезинфекцира**.

Вододайните зони – извори, потоци, езера, язовири, се охраняват специално, за да се осигури чиста сладка вода за хората. Във всяка цивилизована страна действат Законите за опазване на водните ресурси, защото човечеството разбира колко е важно да се запази водният потенциал на нашата планета и за бъдещите поколения.

► Провери в печата, в библиотеката или в Интернет:

1. Какви са по цвят газовете, които замърсяват въздуха, имат ли мирис тези газове, разтварят ли се във водата?
2. Какво е сине-зелените водорасли? Защо са опасни?

Токсични водорасли

3. Кои международни организации се занимават с проблемите на общото затопляне на планетата? Ефикасна ли е дейността им?

▶ Посочи примери за замърсяване на въздуха в резултат от дейността на човека.

▶ Опиши източниците на домашната прах.

▶ Разделете се на два отбора и проведете състезание „Отговори на въпросите“.

Предварителната подготовка трябва да включва работа в библиотеката или търсене на отговорите в Интернет.

1. Отровни ли са газовете, основните замърсители на въздуха?
2. Кой от тези газове предизвиква общо затопляне на нашата планета?
3. Борбата срещу общото затопляне на планетата има ли държавна поддръжка в цивилизованите страни?
4. Какво знаеш за разрушаване на защитния озонов слой около нашата планета, което създава сериозна заплаха за живата природа?
5. Как се наричат областите в атмосферата, в които озоновият слой е силно изтънен?
6. Какво знаеш за „зелената енергетика“?
7. Вреден ли е на човека цигареният дим? Защо? Може ли да се отнесе към битовите замърсители на въздуха?
8. Какво знаеш за водноохранното законодателство на Украйна и България?
9. Какво знаеш за екологичното сътрудничество между Украйна и България като страни от черноморския регион?
10. Какво значение има сладката вода в живота ни? Как се осигурява водата за пиене във вашето село/във вашия район/във вашия регион?
11. Каква е природата на сине-зелените водорасли? Защо се наричат *цианобактерии*? Как можем и трябва ли да се борим против тях?
12. Как зависи живата природа от състоянието на атмосферата и чистотата на водните ни ресурси?

ДУНАВ – ЕВРОПЕЙСКА РЕКА

Дунав е втората по дължината река в Европа. Тя е единствената голяма река в Европа, която тече в посока **от запад на изток и се влива в Черно море**.

Освен това Дунав е и единствената река в света, която протича **през 10 държави** (Германия, Австрия, Словакия, Унгария, Хърватия, Сърбия, България, Румъния, Молдова и Украйна).

Водосборният басейн на реката се простира – освен на териториите на посочените 10 държави – и на териториите на още 9 държави (Швейцария, Италия, Чехия, Полша, Словения, Босна и Херцеговина, Черна гора, Албания и Косово).

Дължината на реката е 2852 км. Площта на водосборния басейн е 817 000 км².

Названието на реката звучи и се пише различно: на немски – Donau; на унгарски – Duna; на хърватски – Dunav; на румънски – Dunărea; на сръбски – Дунав; на украински – Дунай и т.н. Различен произход има старогръцкото име на Дунава – Истър (Ἰστρος).

Дунав води началото си от платото Баар в планината Шварцвалд (с надморска височина на изворите 1078 м) в Германия, където две по-малки реки, **Бригах** и **Брег**, се сливат на 1,4 км от селището Донауешинген и оттам нататък реката се нарича Дунав.

*Изворът Donaueschingen в парка
на замъка на рода Фюрстенберги
в Донауешинген*

*Сливането
на реките Бригах и Брег*

Освен тази теория съществува и вариант, че началото на река Дунав е потокът Дунав, който извира в пределите на замъка „Фюрстлих Фюрстенбергигешес шлос“ край Донауешинген. Този карстов извор е каптиран през XVIII в. и водата му е отведена чрез тръбопровод под земята на замъка.

През 1895 г. Адолф Хеер изгражда скулптурна композиция над кръглия басейн на потока Дунав, която изобразява майка Баар, която сочи пътя на младия Дунав. На няколко стотин метра след извора на потока той се слива с река Бригах, а тя от своя страна след 1,4 км се слива с река Брег и **дава началото** на река Дунав.

Горното течение на реката е до град Виена. В този си участък протича по територията на Германия и Австрия. Тук Дунав е типична планинска река, като тече в пределите на планината Шварцвалд, Швабско-Баварското плато и на стеснения участък между Алпите и Чешкия масив. Долината му е тясна и дълбока, с високи и стръмни склонове. Ширината на коритото се колебае от 20–100 м в района на град Улм до 100–350 м в района на Виена. Скоростта на течението е от 1 до 2,8 м/сек. На отделни места коритото на реката е коригирано със защитни диги. В този участък най-големите притоци, които реката получава, са предимно десни (Ин, Изар, Лех, Енс и др.), водещи началото си от Алпите.

Средното течение на Дунав обхваща участъка от Виена до пролома Железни врата, като в този си участък реката пресича Среднодунавската равнина и протича по териториите на 6 държави. Между Виена и унгарския град Дьондьош тече в **източна** посока, след това до хърватския град Вуковар – в **южна** посока, а след това до Железни врата – в посока **изток-югоизток**.

В Среднодунавската равнина долината на Дунав е широка от 5 до 20 км. Коритото се разделя на отделни ръкави, а скоростта на течението е 0,3–1,1 м/сек.

На отделни места реката преодолява отделни ниски възвишения и напречни ридове, като образува проломи (Унгарски врата, Вишеградски пролом, Железни врата и др.). В тези участъци долината ѝ се стеснява до 0,6–1,5 км, а на някои места до 150 м, като дълбочината на Дунава

значително се увеличава (от 15 до 70 м), а скоростта на течението на реката нараства до 2,2-4,7 м/сек. В този си участък Дунав получава своите най-големи притоци (Сава, Тиса, Драва, Велика Морава, Вах и др.).

*Границата между
България и Румъния*

Железни врата

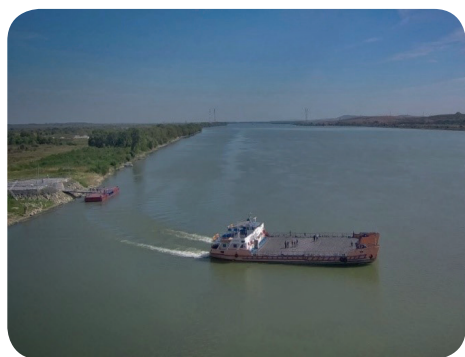
Дунав е **северна граница** на България. **Долното течение** на Дунав се простира от пролома Железни врата до устието и в този си участък реката преминава през териториите на 5 държави, в това число и на Украйна.

В началото на този участък тече на **югоизток** (до Видин), след това на **изток** (до Силистра), а накрая – на **север** (до Галац) и отново на **изток** до устието.

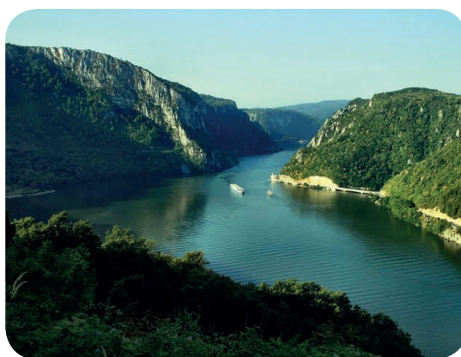
Тук Дунав е типична равнинна река, тече през Долнодунавската низина. Долината на реката се разширява от 7 до 20 км, а заливните ѝ тераси се разделят на многочислени ръкави и протоци – Прут, Сирет, Олт, Яломица, Искър, Арджеш и др.

Ширината на коритото на места достига 1–2 км, средната дълбочина – до 5–7 м. Скоростта на течението е 0,5–1 м/сек.

При вливането си в Черно море Дунав образува голяма делта (с площ 3500 км²), като се разделя на 3 основни ръкава (гърла) – Килийски, Сулински и Георгиевски. Най-северният – Килийският ръкав, служи за граница между Румъния и Украйна. Средният ръкав – Сулинският, е най-пълноводният и главен плавателен.

*Ферибот на границата между
Украйна и Румъния*

Украйна, Одеска област

„Бъди активен за по-чист Дунав“ е мотото на кампанията по повод 29 юни – Деня на река Дунав. От 2004 г. той се отбелязва на тази дата, когато е подписана в София **Конвенцията за опазване на река Дунав**. Идеята на ежегодната европейска инициатива е да привлече вниманието към значението и опазването на Дунав и притоците му, защото от 2007 г. Дунав е включен в списъка на най-застрашените реки в света.

Всички български крайдунавски общини отбелязват Деня на река Дунав с научни форуми, фестивали, екологични акции, художествени прояви, спортни състезания, пленери, дискусии, изложби и др.

Например във Видин „акостира“ библиокораб и е подготвен празник под наслов „Мъдрости и потайности край Дунав“. В Лом планират традиционното за 29 юни почистване на Крайдунавския парк. Фестивалът на рибата организират в Козлодуй, заедно с конкурс за природни материали и пътуване с „Радецки“. В Оряхово се предвижда музикално пътешествие по река Дунав. А в село Байкал за поредна година подготвят празник на Дунав: детски рисунки на тема „Дунав, бели Дунав“ се създават от деца в Гулянци. В Никопол отбелязват Деня на Дунав с изложби, пленери и екологични акции. Фестивалът на река Дунав става традиционен в Белене между 29 юни и 1 юли. В университета в Русе се организират научни конференции с участието на експерти по устойчиво управление на водите от България и Румъния. На 29 юни в Силистра звучат празнични концерти, а в Тутракан се предвиждат традиционните регати. Денят на Дунав се отбелязва с открит урок и във Варна.

(По материалите на сайта
<https://bg.wikipedia.org/wiki/Дунав>)

ЗАПОМНИ!

Думата *Дунав* на български често се членува: Дунавът/Дунава.

▶ Като прочетете статията, разгледайте картата на Дунава. Разделете се на групи. Преразкажете по групи (1., 2., 3.) за горното, средното и долното течение на Дунав. Една група (4.) да подготви устно съобщение „Дунав в Украйна“. Друга група (5.) да подготви устно съобщение „Най-хубавите дунавски градове“.

Д Разделете се на два екипа и подгответе по материалите от библиотеката или от Интернет по едно устно съобщение:

1. За екологията на Дунава. Обяснете защо от 2007 г. Дунав е включен в списъка на **най-застрашените реки в света**.
2. Разкажете как в България се празнува Денят на река Дунав.

РОДОПИТЕ И СТАРА ПЛАНИНА

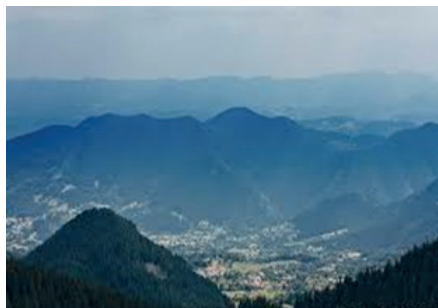
В България има много планини с различна височина и големина. От тях водят началото си по-големите български реки.

Родопите е планина в **Южна България** и **Северна Гърция**, част от Рило-Родопския масив. Тя е най-обширната планина в България и заема около 1/7 част от българската територия.

Дължината ѝ от запад на изток е около 220–240 км, а ширината от север на юг е до 100 км. Общата площ на Родопите е около 18 000 км², от които на българската територия са 14 738 км², което представлява 81,88% от цялата ѝ площ.

Родопите заемат източната част на Рило-Родопския масив, в централната част на Балканския полуостров. Планината се простира на територията на Южна България (части от областите Благоевградска, Пазарджишка, Пловдивска и Хасковска и изцяло областите Смолянска и Кърджалийска) и на територията на Северна Гърция.

Средната надморска височина на планината е 785 м. Тя е средно висока планина. Повече от 1/3 част от площта на планината (36,45%) заемат ниските и хълмисти възвишения с надморска височина от 200 до 600 м, другата част, близо 1/3 (30,83%), се заема от възвишения между 1000 и 1600 м, а останалата 1/3 част от планината се пада на най-ниските (от 0 до 200 м) и най-високите (над 1600 м височина).

Родопите

Почти по средата на България се простира **Стара планина** – най-дългата българска планина. Наричат я още **Балкан**, откъдето и целият полуостров носи нейното име. Западната ѝ част е прорязана от река **Искър**, която образува живописния **Искърски пролом**. В нея има и много проходи, през които преминават пътища между **Южна** и **Северна България**.

На север между Стара планина и **Дунавската равнина** се простира планинско-хълмиста област, наречена **Предбалкан**.

Стара планина е разположена между Предбалкана на север и **Подбалканските котловини** на юг. На запад се простира до реките Търговишки Тимок и Височица в Сърбия, а на изток, при нос Емине достига до Черно море.

Стара планина се разполага върху територията на части от 14 български области – Видинска, Монтана, Врачанска, Софийска област и София, Ловешка, Пловдивска, Габровска, Старозагорска, Сливенска, Великотърновска, Шуменска, Бургаска и Варненска.

Площта на Стара планина (само на територията на България) е 11 596,4 км², с дължината 530 км и ширината от 15 км (в средната част) до 50 км (в западната и източната част). Средната надморска височина на Стара планина е 722 м.

Южно от Балкана е **Средна гора** със заоблени била и прохладни букови и дъбови гори. В западната част, над българската столица (гр. **София**), се извисява планината **Витоша** с прочутия ѝ **Черни връх**.

Стара планина посредством седловини (Превалска, Лопатна, Падеш, Богое, Превлаката и др.) се свързва с предбалканските ридове, а чрез подбалканските планински прагове (Гълъбец, Козница, Стражата, Межденик и др.) осъществява връзката със Средна гора.

Стара планина

Р

РЕЧНИК

пролом – място, където реката пресича планината

проход – по-ниско място в планината, през което преминават пътища

било – най-високата част на планината

връх – най-високата точка по билото на планината

пещера – голяма кухина в скалите

седловина – вдлъбнато като седло било на рът

рид – висока издигнатина, хълм

рът – продълговат рид, бърдо, хълм

бърдо – полегато възвишение, планински склон, хълм

? Отговори на въпросите:

1. Кой са най-големите български планини?
2. Какво отличава Стара планина от други планини на България?
3. За коя планина са характерни полегати склонове и заоблени върхове?
4. Каква е общата площ на Родопите? Колко % от тази площ се намира в България?
5. Каква е общата площ на Стара планина?
6. Какви са дължината и ширината на Стара планина?
7. Има ли в България реки, които водят началото си от Родопите и от Стара планина? Провери по картата.
8. Къде се разполагат Средна гора и Витоша?

▶ Открий на картата:

Стара планина	Дунавската равнина
Родопите	Искърски пролом
Предбалкан	Подбалканските котловини
Витоша	Средна гора

▶ Прочети дадения текст. Открий в Интернет материалите, разказващи за този проект и за Валя Балканска, а също и записа на песента.

Една златоградска песен лети в Космоса от 1977 година. Шейсет хиляди години песента за *Дельо хайдутин* (народна песен „Излел е Дельо хайдутин“) в изпълнение на Валя Балканска ще се носи към съзвездията на Малката мечка. Частица от България – песен от Родопите – шества из Вселената.

ДИАЛОЗИ

■ ПЪТУВАНЕ. ТУРИЗЪМ

■ ДИАЛОГ 1

- Извинете, бихте ли ми казали къде е бюро „Справки“?
 - Бюрото е затворено за обедна почивка. Мога ли аз да Ви помогна?
 - Да знаете случайно кога заминава влакът за Киев?
 - За съжаление, не зная. Обаче в чакалнята може да се види разписанието на влаковете. За Киев ли пътувате?
 - Не, не аз, а майка ми. Аз трябва да ѝ купя билет за бързия влак. Не зная дали ще успея.
 - Ето разписанието. Влакът за Киев тръгва в 14.50.
 - Много добре. Сега ще отида на гишето за билети.
-

■ ДИАЛОГ 2

- Искам да запазя две места за полета „Одеса – Стокхолм“.
 - За отиване и връщане ли?
 - Не, само за отиване. И да няма междинно кацане.
 - За съжаление, това е невъзможно. Ще има междинно кацане в Киев.
 - Какъв престой ще имаме там?
 - Един час.
 - Аерогарата далече ли е от Киев?
 - Не, не е далече, но все пак няма да имате време за разходка из града.
-

■ ДИАЛОГ 3

- Кога и в колко часа излита самолетът?
 - Утре в 16.20.
 - Кога трябва да пристигнем на аерогарата?
 - Един час преди излитането.
 - Колко багаж мога да взема?
 - Всеки пътник може да носи 20 килограма, без да плаща. За всеки един килограм над нормата се плаща допълнително.
 - Къде трябва да претегля багажа си?
 - Всичко ще Ви обяснят на гишето при получаване на бордовата карта.
 - Благодаря!
-

■ ДИАЛОГ 4

- Заминавате ли?
 - Да, за Киев.
 - С какво ще пътувате?
-

- С параход.
- С параход ли? Доколкото зная, до Киев може да се стигне само с влак или самолет.
- Не е вярно. По морето ще стигнем до устието на Днепър, а след това – срещу течението до Киев.
- От кой кей тръгва корабът?
- От седми.
- Вашата каюта хубава ли е?
- Не зная. За пръв път пътувам с кораб. Мога да ти кажа само това, което е написано в билетите: четвърта класа, каюта с три места.
- Не се ли страхувате от морска болест?
- Не.
- Колко дни трае едно пътуване до Киев?
- Не мога да ти кажа точно.
- Мога ли да ви изпратя?
- Разбира се. Само че не се разрешава изпращачите да се качват на кораба.
- Няма значение. От палубата ще ми махнете с ръка за „сбогом“.

■ ДИАЛОГ 5

- Извинете, кога е следващият бърз влак за Бургас?
- След половин час. В осем и половина. Пристига на втори перон, трети коловоз.
- В колко часа пристига в Бургас?
- В тринайсет и петнайсет.
- Един билет за Бургас, моля. Втора класа.
- Със запазено място ли?
- Да, ако обичате.
- В кое купе – за пушачи или непушачи?
- За непушачи.
- Седми вагон, два̀йсет и пето място.
- Ето парите. Заповядайте!
- Заповядайте билета. Приятно пътуване!

■ ДИАЛОГ 6

- Извинете, кога е автобусът за Мукачево?
- В петнайсет без два̀йсет. Но нямаме билети за него.
- А кога е следващият автобус?
- В седемнайсет часа.
- За него имате ли билети?
- Да, имаме.
- Ако обичате, един билет.
- Двупосочен ли?
- Да, за отиване и връщане.
- Кога бихте искали да се върнете?

- Утре вечер.
- Да, имаме места. За автобуса, който тръгва оттам в деветнайсет часа. От Мукачево ли сте?
- Не, не съм. Отивам там, за да направя снимки на паметника.
- За кой паметник става дума?
- За паметника на Кирил и Методий, славянските просветители.

■ ДИАЛОГ 7

- Имате ли нещо за деклариране?
- Какво трябва да се декларира?
- Цигари, златни бижута, ценни книжа, пари в големи суми. Носите ли стоки?
- И тях ли да ги декларирам?
- Ако са от стоките, които са забранени за внасяне в България.
- Не, не нося. И нямам нито цигари, нито злато, както и много пари.
- Пътнически чекове имате ли?
- Да, имам, но стойността им не надвишава позволената за внос в България сума.
- Къде отивате?
- Във Велико Търново.
- С каква цел?
- За да участвам в летния семинар за чужденци, които се интересуват от българския език и българската култура.
- Приятно пребиваване в България!

■ ДИАЛОГ 8

- Добър ден! Имате ли свободни стаи?
- С колко легла?
- С едно.
- Имаме. Попълнете адресна карта.
- А има ли свободни апартаменти?
- Не, няма. За колко дни ще се настаните?
- За три дена.
- Заповядайте ключа.
- На кой етаж е стаята?
- На шести.
- Има ли балкон?
- Да, има. Всички единични стаи в нашия хотел имат балкон.
- Какво трябва да направя, ако поискам да се настаня в апартамент?
- Обадете се по телефона, за да резервирате апартамент.
- На рецепцията ли да се обадя или на администратора?
- На администратора. Приятно прекарване!

► Прочети текста.

Стягаме си куфарите

В миналото мобилността на българите се е изразявала най-вече в „гурбетчийство“: хората са търсели прехрана със занаята си по чужди краища и същевременно са опознавали други страни и култури.

Дали ще почиваме и коя форма почивка ще изберем, зависи от много обстоятелства: финансови средства, мобилност, отношенията в семейството, възможност за ваканция/отпуск. Хората чакат да дойде лято, времето да стане топло и приятно, за да отидат на почивка. Защо ли? Защото искат да се отпуснат, да си починат, да съберат сили и енергия за следващата година, да се порадват на слънцето, на чистия въздух край морето или в планината. Мечтаят да не правят нищо, да не мислят за работата и ежедневните си грижи и дори да мързелуват малко.

Някои хора обаче не приемат този вид почивка, а смятат, че трябва да направят ремонт в дома си, да боядисат стените и прозорците или да направят консерви за следващата година, да изперат пердетата или да изчистят килимите... И когато отпуската свършва, те се връщат на работа още по-уморени от преди.

? Отговори на въпросите:

1. Какво означава изразът „стягам си куфарите“?
2. По-архаичен ли е изразът „стягам си дисагите“? Защо?
3. Какво означава думата „гурбетчийство“?
4. Кога, как и къде почива семейството ви: на море, на планина, в Украйна, в чужбина, прави консерви вкъщи, не почива, а работи допълнително?
5. Кой са три най-предпочитани туристически обекта в Украйна?

► Състави с приятеля/приятелката си диалог (7–8 реплики), като използваш една от следните ситуации:

1. Трябва да претеглите багажа. Питате служителката къде може да се претегли багажът. Багажът тежи повече от нормата. Връщате се при служителката, за да обясни какво трябва да направите.
2. Обаждате се по телефона и правите резервация на стая с две легла за времето от първи до десети юли.
3. Стюардесата съобщава, че след няколко минути самолетът ще се приземи на летище Варна. Моли пътниците да затегнат коланите и да останат по местата си до пълното приземяване на самолета. Попитайте кога можете да станете от креслото си, каква е температурата във Варна и как можете да стигнете до аерогарата.

- **Състави тематично речниче „Пътуване“, като продължиш предложеното начало:**

гара, перон, коловоз, багаж;
влак, бърз, пътнически, експресен;
билет, еднопосочен, двупосочен ...

■ СВОБОДНОТО МИ ВРЕМЕ

■ ДИАЛОГ 1

- Къде беше вчера?
- Бях на театър.
- Пак ли? Когато и да те потърся, ти все си на театър.
- Какво да се прави! И днес се каним да отидем в Оперния театър.
- Купили ли сте билети?
- Не, още не сме купили. Ще отидем на „търси се“.
- Не разбирам какво значи „търси се“. Сигурно още не съм научил езика добре.
- Това е много просто: ще купим билети от някого, който ги има повече.
- Какво ще гледате?
- Прочетох във вестника, че днес дават балет „Лебедово езеро“.
- Може ли и аз да отида с вас?
- Разбира се. Само че билетът не е гарантиран.
- Още имаме време. Не искаш ли да отидем в касата?
- Сигурно още не си влизал в театъра.
- Вярно е. Имам много малко свободно време. Обаче много ми се иска да видя интериора на Оперния театър.
- Хайде да отидем. Може би ще имаме късмет.

■ ДИАЛОГ 2

- Ето я касата. Трябва да попитаме касиерката.
- Госпожо! Кажете, моля, за довечера има ли билети?
- Да, има. Какви места предпочитате?
- Ако обичате, дайте ни три билета на партера.
- Това е невъзможно. Няма билети. Откровено казано, не си спомням билети за партера да са оставали, когато дават този балет.
- Какво можете да ни предложите?
- Има няколко свободни места на първи балкон. Колко билета искате?
- Три билета, моля! Много Ви благодарям!

■ ДИАЛОГ 3

- Търсих те снощи към седем и половина, но ти беше излязла.
- Излязох още в седем часа. Бях решила да потърся билет за концерта в Одеската филхармония.

– Успя ли да намериш?

– Успях. Към седем и половина бях пред филхармонията. Имаше и други, които бяха дошли преди мене и също търсеха билети. Но този път аз имах късмет. В последния момент намерих един билет. Когато влязох в залата, оркестрантите вече бяха излезли на сцената.

– Какво свириха?

– Симфоничната поема „Тракия“ от Петко Стайков и „Концерт за пиано и оркестър № 1“ от Чайковски.

– Музиката на Чайковски е чудесна!

– Великолепна е! Много пъти съм слушала този концерт и винаги бях под впечатление.

– А симфоничната поема? Не съм я слушала.

– И аз я слушах за пръв път, слушах със затворени очи. Един момент ми се стори, че съм в България, че чувам нейните песни, а музиката ме унася...

■ ДИАЛОГ 4

– Как обичаш да прекарваш свободното си време?

– Обичам да свиря на пиано и да рисувам. А ти имаш ли хоби?

– Обичам да слушам класическа музика. Често свиря на цигулка.

– Можеш ли да танцуваш валс?

– Не мога. Мога да танцувам само някои съвременни танци.

– И аз не мога. Мечтая да се науча, обаче нямам партньор.

– Да отидем заедно в танцова зала. Тук наблизо има ли дансинг?

– Да, в съседния блок има клуб, който през деня се използва като танцова студия.

– Днес много съм уморен и не бих отишъл там.

– Днес няма смисъл да отиваме. Отначало трябва да се запишем.

– Кога ще отидем?

– Хайде да отидем утре следобед, за да се запишем в групата.

– Да не забравим да попитаме има ли някакви изисквания: специални костюми, обувки и т.н.

■ ДИАЛОГ 5

– Обичаш ли театър?

– Много. Обаче през лятото театрите гастролират.

– Значи и при нас гостува някакъв театър!

– Да, от утре Сливенският театър „Стефан Киров“ е в нашия град.

– Коя пиеса ще представи?

– Пиесата се казва „Между два стола“.

– Кой е авторът на пиесата?

– Видях афиша на театъра. Името на автора е Рей Куни. Никога не съм чула за него.

- Хайде да отидем заедно? Кога ще бъде представлението?
- Утре и след два дни. Герасим Георгиев играе главната роля.
- Мисля, че в касата вече няма билети.
- Нищо. Ще отидем на „гърси се“.

▶ Състави с приятеля/приятелката си диалог (7–8 реплики), като използваш една от следните ситуации:

1. Каниш го/я на концерт. В програмата са много прочути украински певци. Той/тя приема поканата. Уговаряте час и място на срещата.
2. Имаш два билета за оперния театър. Покани някого. Разкажи: какви са местата ви; какво ще слушате или гледате; ще се видите ли в театъра с някого и т.н.
3. Уговаряте се да отидете заедно на училищната дискотека. Обсъждате кого ще поканите със себе си; как ще поканите – по телефона или ще отидете, за да поканите лично.

? Отговори на въпросите:

1. Обичаш ли да танцуваш?
2. Обичаш ли да четеш?
3. Обичаш ли да слушаш радио?
4. Обичаш ли да гледаш телевизия?
5. Кое е любимото ти предаване?
6. Обичаш ли да гледаш филми?
7. Обичаш ли да слушаш музика?
8. Обичаш ли да рисуваш?
9. Обичаш ли да спортуваш?
10. Какво още обичаш да правиш през свободното си време?

▶ Разкажи за приятеля/приятелката си, като използваш следните изрази:

1. През свободното си време той/тя обича да
2. Той/тя харесва
3. Той/тя обича да
4. Неговият/нейният любим телевизионен канал (филм, актьор/актьорка...) е
5. Неговото/нейното хоби е
6. Хобито му/й много ми харесва, защото
7. Обича животни
8. Има/няма домашен любимец
9. Освен това

▶ Състави тематично речниче „Свободното ми време“, като продължиш предложеното начало:

свободно време, прекарвам свободното си време;
забавлявам се, танцувам, бродирам, шия, чета, спортувам...

■ НА ПОКУПКИ

■ ДИАЛОГ 1

- Колко нови дрехи и обувки купихме! Къде и как ще ги сложа? И така имам много неща. Шкафът е пълен.
- Отсега нататък твоите дрехи и обувки ще слагаме в стенния гардероб. Тук ще окачиш униформата си, ризите и панталоните.
- А тук може да се постави балтонът ми, а шлиферът и якето ще закача от другата страна.
- В това чекмедже ще слагаш долното си облекло: гащета, къси чорапи, фланелки.
- Къде да сложа пуловерчето?
- Пуловерчето, шалчето, ръкавиците ще ги сложиш на горната полица.
- Обувките долу ли да ги поставя?
- Да, там им е мястото.
- Ботушите ги нося сега. Още е студено. Не е ли по-добре това, което нося, да оставя в антрето?
- Щом носиш и шапката, и палтото, и ръкавиците и ще ги носиш още известно време, оставяй ги в антрето. Няма защо да са в стаята.
- През лятото няма да ги нося.
- За през лятото ще ги изчистим и ще ги приберем. Запомнил ли си какво и къде да се слага?
- Да, всичко ми е ясно.

■ ДИАЛОГ 2

- Колко ми харесват черните ти обувки, мамо!
- Сигурно защото са затворени и с висок ток!
- Мога ли да ги пробвам?
- Няма смисъл, защото са широки за тебе. Хайде да отидем в магазина за обувки, за да ти купим летни обувки!
- Да, нужни ми са летни обувки за всеки ден.
- Сега в магазина има намаление. Миналата седмица си купих преценени бели боти.
- А защо са преценени?
- Случайно са останали от предишния сезон.
- Не са ли демоде?
- Не, не са. Освен това те са от кожа и с подплата, така че ще ги нося и късно есента.

■ ДИАЛОГ 3

- Нямате ли щанд за детски обувки?
- В дъното на залата. Какво точно търсите?

- Сандали за петгодишно момиченце. Червени или белички. Имате ли?
- Имаме черни и тъмносини.
- Според мене те са по-подходящи за момченца.
- Нямаме сандали от друг цвят. Потърсете в Централния универмаг.
- А това какво е?
- Кожени маратонки за момиченца.
- Много са сладки! И тези малки делфинчета много ги украсяват!
- Този чифт е последен.
- Ще го взема!
- Сигурна ли сте, че маратонките ще станат? Няма ли да са тесни или малки?
- Те са по-големи, ще ги запазим за есента. Покажете ми онези розови джапанки и отворените чехлички. Много са симпатични!
- Заповядайте! Не са евтини, но са много хубави.
- Ще взема и джапанките, и чехличките.
- Честито! Платете на касата. Тя е зад Вас.

■ ДИАЛОГ 4

- Какво желаете?
- Бих искала да купя лятно костюмче за дъщеря си.
- Имаме хубави копиринени костюми, официални и неофициални.
- Покажете, моля, от неофициалните.
- Кой номер носи дъщеря Ви?
- 44-ти.
- Вижте този. Моделът е много симпатичен.
- Много ярък е. Освен това бих искала да е с ревери и двуреден.
- Имаме и такива, но с панталон. Имате ли нещо против?
- Не, нямам. Нека да е с панталон. Това естествена коприна ли е?
- Не, 40 на сто е коприна, 60 на сто – синтетика. Затова не се мачка и лесно се почиства.
- Ще го взема. Мисля, че дъщеря ми ще го хареса.
- Моля, платете на касата.
- Заповядайте! Ето касовата бележка.
- Честито! И със здраве да го носи дъщеря Ви!

■ ДИАЛОГ 5

- Добър ден! Какво желаете?
- Искам да си купя нова блузка, официална, ярка, с малка якичка.
- За съжаление, нямаме нищо ново. Обаче вчера получихме много хубави дамски и мъжки пуловери.
- Бихте ли показали мъжките?
- Това е най-хубавият модел. От мерино е.
- Много е хубав. Бих искала да го купя за сина си. Колко струва?

- Не са евтини.
- Имате ли много от тях? В момента нямам достатъчно пари.
- Мога да го запазя до утре сутринта.
- Много Ви благодаря. От колко часа е отворен магазинът?
- От 10 часа. Заповядайте!

■ ДИАЛОГ 6

- Добър ден, господине! Мога ли да Ви помогна с нещо?
- Искам да си купя костюм.
- Вижте този. Модерен е и ще Ви отива.
- Не ми харесва модата сега. Искам да си купя нещо по-класическо.
- Тогава може би този? Този модел е класически.
- Да, но този цвят не ми отива. Повече ми отива кафявото.
- Имаме този модел и в кафяво. Кой размер носите?
- 54.
- Ето, заповядайте. Можете да го пробвате. Пробната е ето там.
- Костюмът ми харесва. Ще го взема.

■ ДИАЛОГ 7

- Купихме нов апартамент. Трябва да го мебелираме.
- Какво търсите?
- Имате ли виенски столове?
- Колко стола искате да си купите?
- Искам да купя два стола. Търсим също кухненски шкаф.
- Разгледайте тези два шкафа.
- Имате ли италиански мебели?
- Да, имаме. Да Ви покажа ли меки мебели?
- О, да! Бихме искали да купим две кресла и два дивана.
- Вижте тези кресла. Има и дивани в този стил.
- Трябват ни още два гардероба за спалнята. И две легла за децата.
- За стаята на децата мога да ви предложа още тези библиотеки с намаление.
- Вносни ли са?
- Библиотеките са внос от Германия.

■ ДИАЛОГ 8

- Извинете, бих искал да купя някакви сувенири от България.
- Скоро ли си заминавате?
- След два дни. Трябва да зарадвам родителите си и по-голямата си сестра.
- Мога да Ви предложа тези плетени покривки.
- Много са красиви!
- Освен това са в различни цветове.
- Скъпи ли са? Колко струват? Ето го етикета. Не са евтини...

- Ръчна работа! Впрочем има и други сувенири. Вижте тази бъклица!
- Колко е красива! Обаче ще ги купя покривките. Чудесен подарък!
- А за сестра Ви мога да предложа българска козметика. Вижте щанда в дъното на магазина.
- И какво мога да купя там като сувенир?
- Купете розовото масло! Това е нашата гордост. Чули ли сте за Розовата долина?
- Разбира се! Не съм ходил там, но много съм чул за нея.
- Между другото на щанда има и кремове, и шампоани, и сапуни с различни аромати, боя за коса, балсами и много друго.
- С такива сувенири ще зарадвам сестра си. Приятна работа!
- Благодаря Ви! Всичко хубаво!

► Прочети текста.

Дама влиза в магазина за дамско облекло. Продавачката учтиво я пита:

– Какво желаете, госпожо?

– Търся нова шапка. Какво ще ми предложите?

Продавачката показва шапка, после втора, трета...

Красивата дама мери шапките, но не харесва нищо:

– Тази шапка е голяма. Този цвят пък не отговаря на тоалета ми.

А тази скрива лицето ми...

Продавачката е любезна, но вече е изморена.

В този миг погледът на дамата пада върху шапката на щанда:

– Ах, най-сетне! Точно такава шапка търся! Красива е, с актуален цвят, има перфектна форма. Ще я купя!

Продавачката е леко смутена.

– Разбира се, госпожо. Но това е старата Ви шапка.

? Отговори на въпросите:

1. Къде влиза дамата?
2. Какво търси тя?
3. Харесва ли ѝ нещо?
4. Защо не харесва първата шапка?
5. Защо не харесва втората шапка?
6. Защо не харесва третата шапка?
7. Как се държи продавачката?
8. Коя шапка харесва клиентката?
9. Защо я харесва?
10. Защо продавачката се отказва да продаде шапката?

Д Състави диалог с приятеля/приятелката си, като използваш една от следните ситуации:

1. Той/тя е продавач/продавачка в книжарница. Купуваш от него/нея тетрадки, химикалки, книги и др.

2. Той/тя продавач/продавачка в цветарски магазин. Купуваш от него/нея цветя за учителите си, като избираш от лалета, рози и карамфили.
3. Заедно с майка си отивате в универсалния магазин, обсъждате какви по цвят (бели, едноцветни или цветни) и по размер чаршафи и възглавници трябва да купите за вкъщи.
4. Башата и синът са в детския магазин пред щанда за играчки, защото трябва да купят подарък за съученичката на сина. Всеки предлага своя вариант и го обяснява.

► **Състави тематично речниче „Пазаруване“, като продължиш предложението начало:**

пазарувам, отивам на покупки, купувам/продавам;
купувач/купувачка, продавач/продавачка;
видове магазини: книжарница, за готово облекло, за обувки ...

■ ОБРАЗОВАНИЕ. ПРОФЕСИЯ

■ ДИАЛОГ 1

- Ти завърши ли гимназия?
- Тази година завършвам.
- И какво ще правиш после?
- Искам да следвам в университета.
- Какво искаш да следваш?
- Психология. Надявам се да получа магистърска степен.
- И какво можеш да работиш след завършването на университета?
- Мисля, че ще имам много възможности за работа.
- А аз съм във втори курс вече.
- Какво следваш?
- Екология. Исках да следвам инженерство. Ето че ще стана инженер, който ще се грижи за опазване на околната среда.
- Дали ще намериш работа?
- Даже не се съмнявам. Техногенните катастрофи са най-сериозната заплаха в живота на човечеството.

■ ДИАЛОГ 2

- Какво ще правиш след завършването на училището? Ще кандидатстваш ли?
- Кандидат-студент – това не е за мене.
- Защо?
- Имам среден успех. Съмнявам се, че ще мога да издържа приемните изпити.
- Доколкото разбирам, искаш да придобиеш някаква полезна квалификация.

- Надявам се, че ще овладее добра професия, която да отговаря на характера ми.
- Най-важното е да печелим пари!
- Аз искам да получавам удоволствие от работата си.
- Сигурен ли си, че добро професионално образование гарантира стабилен доход?
- Всеки си решава сам каква трябва да бъде професията му: престижна, доходна или любима.

■ ДИАЛОГ 3

- Защо младите хора желаят да получат висше образование?
- Мога да кажа само за себе си. Надявам се, че така ще имам по-стабилна позиция в обществото.
- Тогава би трябвало да провериш предварително какви възможности за работа ще ти даде избраната от тебе специалност.
- Нима образованието не гарантира добра професионална реализация?
- Зависи от много неща. Най-важното е всеки ден да отиваш на работа с радост...
- Да-да, знам го: и вечер с радост да се завръщаш вкъщи.

■ ДИАЛОГ 4

- Как намери новото си работно място?
- Чрез обява във вестника. Една нова фирма дава работа на много хора от околността.
- Заплатата добра ли е?
- Много е добра, обаче предприятието е извън града.
- Служебен автобус има ли?
- Да, има. Затова изпратих резюмето си за кандидатстване.
- Дълго ли чакаше отговор?
- Съвсем скоро бях поканен на интервю. След два дни бях назначен на работа.
- Харесва ли ти новата работа?
- Много е интересна.
- Имаш ли добри изгледи за повишение?
- Засега много съм доволен: добра заплата, добър колектив, началникът ми е много справедлив човек.
- Тоест за перспективите и не мислиш, нали?
- Като придобия доста опит, тогава ще си помисля и за повишение.

■ ДИАЛОГ 5

- Какъв е бащата на Снежана?
- Той е адвокат на свободна практика.
- А майка ѝ каква е?

– Тя е нотариус. И двамата са завършили право в Киевския университет „Т.Г. Шевченко“.

– А моите родители са учители. Баща ми преподава физика, а майка ми е учителка по биология.

– А ти какво ще следваш?

– Още не съм си избрала професия. Бих искала да изпитвам удоволствие от работата си.

– Пък аз мисля, че професионалната реализация е много важна. Всеки трябва да печели пари, за да живее.

– Ако не се чувстваме удовлетворени, работата може да се превърне в досадно натоварване.

Прочети текста.

И в Украйна, и в България голяма част от младите хора желаят да получат висше образование. Понякога те не знаят какви възможности за работа им предлага това обучение, но се надяват, че ще имат материална стабилност. При нас вече не е общоприето да се работи цял живот на едно и също място. А в Япония, в една от най-развитите страни, това е нормално явление.

Ясно е, че докато работим, трябва да се учим, за да повишаваме квалификацията си и да си осигуряваме материалната независимост.

Социологията твърди, че академичното образование не гарантира успешна кариера. Има много хора, които въпреки доброто си образование остават без работа. Вероятно, причината е и в несполучливия избор на професията.

Как ще изглежда светът на труда в бъдеще? Компютърът, Интернет, цифрови технологии вече са ежедневието ни. Това развитие не може да бъде спряно. Все повече и повече хора ще работят в тази област. В същото време ние още не сме в състояние да защитим природата, без която човечеството няма да оцелее. Без чист въздух, без чиста вода, даже без насекоми, които осигуряват добри реколти, човек не може да живее. Със сигурност може да се каже, че опазването на околната среда става най-важната тема в живота на обществото. Поради потенциалните заплахи и в тази област ще се създават все повече работни места.

Отговори на въпросите:

1. Нормално ли е да работим цял живот на едно място?
2. Трябва ли да повишаваме квалификацията си през целия си живот?
3. Къде би искал/-а да работиш – в частна фирма или в държавния сектор на икономиката?
4. Вярно ли е, че без владенето на компютър няма да можеш да работиш където и да е?
5. Кои са най-важните насоки в развитието на човечеството?
6. От каква дейност на човека е застрашена нашата природа?
7. С какво ще са свързани най-исканите професии в бъдещето ни?

► **Сравни образованието в България и в Украйна.**

Работи по модела:

В България началното училище е до четвърти клас.

В Украйна ...

1. В България основното училище е до осми клас.
2. В България гимназията е до дванайсети клас.
3. В България най-високата оценка е шест, най-ниската – две.
4. В българското училище учебната година има два срока.
5. В българското училище учебната година започва на петнайсети септември.
6. В българския университет учебната година има два семестъра.
7. В българския университет образователните степени са три: бакалавър, магистър, доктор.

► **Състави с приятеля/приятелката си диалог (7-8 реплики), като използваш една от следните ситуации:**

1. Ученик си и закъсняваш за час, освен това си без домашно.
2. Учител си и ученик говори по телефона в час.
3. Ти си директор на фирмата. Търсиш секретарка, която да владее чужди езици.

Д **Напиши съчинение на една от темите:**

1. Какъв мечтая да стана?
2. Има ли ненужни професии?
3. Моят работен ден.

► **Състави тематично речниче „Образование. Професия“, като продължиш предложеното начало:**

училище, начално/основно училище, гимназия;
учител, учителка, ученик, ученичка;
колеж, университет, академия...

■ СПОРТУВАНЕ И АЗ

■ ДИАЛОГ 1

- Какво ще правиш днес следобед?
- Ще си почивам. Уморен съм.
- Хайде на мач. Имам два билета.
- Кой ще играе?
- „Левски“ и „ЦСКА“ (цесека). Не знаеш ли за мача?
- Чух, тази сутрин казаха по „Новините“.
- Ще бъде страхотен мач! Миналия път завършиха наравно.
- Не съм от запаянковците, обаче бих искал „Левски“ да победи.

Поне един на нула.

- Къде ще се срещнем?
- На спирката, половин час преди мача. И не закъснявай!
- Ще бъда точен.

■ ДИАЛОГ 2

– Днес нашите момчета и момичета ще се състезават с лекоатлетическия отбор на техникума в бягане на 60 и 100 метра и скачане на дължина и височина.

– А футболистите?

– И те ще имат среща, обаче утре. Полуфинална е.

– А борците кога ще имат състезания?

– Не зная още. Между другото при нас има не само борци, а и боркини.

– Не ми харесва, когато момичетата спортуват мъжки спортове.

– Пък аз съм свикнал вече. Някои от тях могат да победят и момче.

А ти защо не спортуваш?

– Не мога да нося две дини под една мишница – и ученето, и спорта.

– Според мене, ако добре организираше времето си, щеше да имаш време и за едното, и за другото.

■ ДИАЛОГ 3

– Спортувате ли нещо?

– Да, аз плувам.

– Това е много красив и полезен спорт. Пък аз се занимавам със спортна гимнастика.

– Значи сте гимнастик. Личи си! Имате добре развити мускули.

А Вашият приятел спортува ли нещо?

– Да, спортува. Миналата година започна да тренира волейбол, но не мечтае да стане волейболист. Спортува от време на време.

– Не му ли харесва?

– Просто няма време да спортува редовно.

– Според мене не е необходимо всеки човек да става професионален спортист. Нужно е всеки човек да е здрав.

– За да си здрав, трябва да правиш поне утринна гимнастика, обаче редовно.

■ ДИАЛОГ 4

– Имате ли стадион?

– Да, миналата година нашата община даде пари за построяване на училищния стадион.

– За колко месеца беше построен?

– За седем месеца. Да знаеш колко е хубав! Има футболно и волейболно игрища, лекоатлетическа писта. Има и трибуна за запалянковци.

– А баскетбол? Имате ли площадка и за него?

– Не, нямаме. Та нали имаме спортна зала!

– Къде предпочитате да се занимавате: на стадиона или в залата?

– През зимата – в залата, а през пролетта, лятото и есента предпочитаме стадиона. Зависи от времето.

■ ДИАЛОГ 5

- Интересни ли са часовете по физкултура?
- Да, много. Стадионът ни е обновен. Там играем футбол, баскетбол, волейбол. Има място и за състезания по лека атлетика.
- Имате ли спортна зала в сградата на училището?
- Да. В залата правим упражнения на успоредка, висилка, с халки, на кон и коза. За момичетата има и греда. Катерим се по върлина, въже и шведска стена.
- Имате ли спортни секции?
- Разбира се. Аз тренирам спортна гимнастика. Някои момичета предпочитат художествена гимнастика. Брат ми посещава футболната секция. Той е център-нападател на училищния отбор. Пък и секцията по лека атлетика е много популярна.
- Толкова много секции! Кой ви тренира?
- Имаме много добри физкултурник и физкултурничка. Те ръководят всичките ни секции. Те са много добри треньори.
- Имате ли успехи?
- Аз преди три месеца получих първи разред. А футболният ни отбор тази година спечели второ място в района.
- Честито! Завиждам ви. А в нашето село има стадион, обаче много се нуждае от ремонт.
- Ние всички и родителите ни подпомагахме строителите, които ремонтираха стадиона. А вие... Докато чакате някой друг да реши този проблем, ще мине и абитуриентската ви вечер.

? Отговори на въпросите:

1. Правиш ли утринна гимнастика?
2. Спортуваш ли?
3. Какво спортуваш?
4. Често ли тренираш? (всеки ден; един път/два пъти/три пъти седмично)
5. Къде се тренираш?
6. Можеш ли да плуваш? (да караш колело/ски/кънки; да играеш тенис/футбол/баскетбол/волейбол/шах; да тренираш спортна/художествена гимнастика, лека/тежка атлетика)
7. Защо спортуваш/не спортуваш редовно?
8. Какви са ползите от спортуването?

► Обсъди текста със съучениците си.

Верни ли са твърденията?

1. Най-популярен спорт в България е футболът.
2. Най-големият успех в този спорт беше четвърто място на световното първенство в САЩ през 1994 година.

3. Най-известният български футболист е Христо Стоичков.
4. Българските спортисти са силни също в художествената гимнастика, тениса, шахмата.
5. Веселин Топалов е световен шампион по шахмат през 2005–2006 гг.
6. Огромен успех е световната шампионска титла на Албена Денкова и Максим Стависки по фигурно пързалане.
7. В България има само две изкуствени ледени пързалки.

Д Напиши информационна бележка, като използваш следните въпроси:

1. Популярно ли е спортуването в нашата страна?
2. Кои спортове – зимни или летни – са популярни в Украйна?
3. В кои спортове украинските спортисти са силни?
4. Кои прочути украински спортисти знаеш?
5. В кои спортове има световни или европейски шампиони от Украйна?
6. Кои са тези украински спортисти?

▶ Състави със съученика/съученичката си диалог (7-8 реплики), като използваш един от следните коментари от спортен преглед:

1. Футбол: и двата ни отбора, взели участие в международните дружески срещи, спечелиха. Единият отбор завърши мач с четири на три, другият – с два на нула.
2. Баскетбол: днес в столицата на България, в зала „Фестивална“ започва Международният баскетболен турнир за Наградата на София. Първият мач ще се състои в 16 часа. Първи ще се срещнат украинските и немските баскетболисти.
3. Лека атлетика: преди два дена в Белград започна европейският шампионат. Вече се състояха състезания по следните дисциплини: овчарски скок, 100 метра бягане с препятствия и 800 метра гладко бягане. Двамата ни спортисти получиха бронзови медали. Във временното класиране нашите атлети са на четвърто място.
4. Ски: скиорите продължават да се състезават във Финландия. Днешната програма започна със щафетни бягания за мъже и жени.
5. Хокей на лед: на световното първенство в Прага се срещнаха националните отбори на Чехия и Швеция. Срещата завърши с резултат два на нула. Нашият отбор днес има почивка. Както знаете, нашите хокеисти във временното класиране са на пето място.

Д Запиши диалог (8-10 реплики), като използваш една от предложените ситуации.

1. Уговаряш се с приятелите си задължително да гледате по телевизията мач между два световно известни футболни отбора.
2. Уговаряте се да отидете заедно на училищния стадион. Обсъждате какви състезания ще гледате, кой от съучениците ще участва в състезанието. Решавате кого ще поканите със себе си; на кого ще се обадите по телефона; при кого ще отидете, за да покажете лично и т.н.
3. Разбираш, че приятелят/приятелката ти тренира фехтовка. Молиш да разреши да отидеш с него/нея на тренировка. Той/тя се съгласява. Уговаряте се кога и къде ще се срещнете.

▶ Състави тематично речниче „Спортуване“, като продължиш предложеното начало:

спорт, видове спорт, спортувам, спортист, спортистка;
играя тенис/футбол/баскетбол/хокей/шах;
карам кънки/ски/колело ...

■ АЗ И ИНТЕРНЕТ

■ ДИАЛОГ 1

- Имаш ли електронна поща?
- Разбира се. Това е много удобно.
- Не е ли по-лесно да изпращаме писма на хартия?
- Защо? Ако имаш компютър и Интернет, можеш да изпратиш съобщение, писмо или например поздравителна картичка.
- Мога да я изпратя и с обикновена поща.
- Обаче електронната поща позволява да изпратиш не само текст, но и файлове с изображения, снимки и даже със звук.
- Та нали мога да изпратя колетче с диск?
- Можеш, но кога ще го доставят? А електронното писмо с прикачен файл, който да съдържа и изображение, и музика, и писмено съобщение и т.н., адресатът ще получи след няколко минути.

■ ДИАЛОГ 2

- Знаеш ли нещо за усмихнатото човече Смайли ☺ ?
- Разбира се! Това човече, което изпращаме и получаваме, докато си пишем в Интернет, е на повече от 50 години.
- Сигурно има и „баща“?
- Негов създател е художникът Харви Бел.
- Как Смайли е попаднал в Интернет? Та нали всички знаят за значките с личице на Смайли?
- Художникът получил задача да измисли един ярък, запомнящ се символ във вид на значка за работещите в една американска компания и клиентите ѝ.

■ ДИАЛОГ 3

- Днес има ли хора, които да нямат мобилен телефон?
- Да, днес хората, особено от нашата генерация, даже стават зависими от него: или говорят постоянно, или пишат есемеси, или четат новини, защото телефонът и Интернет са неразделни.
- А кого наричат „бащата на мобилния телефон“?
- Това е американският електроинженер Мартин Купър.
- Как е измислил преносими телефони?
- Поначало той разработва първата мрежа от преносими радиостанции за полицията в Чикаго.
- И на колко години е първият мобилен телефон?
- На 3 април 1973 година в Ню Йорк се провежда първият разговор с преносим клетъчен телефон.
- Какъв ли беше този телефон?
- Тежеше 1,13 кг и имаше размери 22,5x12,5x4,4 см, а струваше 7000 щатски долара.

■ ДИАЛОГ 4

- Да имаш електронна поща е много удобно. Обаче много бавно набирам текстове и правя много грешки.
- Не се притеснявай! Специални програми, текстовите редактори, ще ти помогнат да редактираш грешките си.
- Много се говори за компютърните вируси...
- Антивирусните програми ще защитят компютъра ти. Но трябва да внимаваш!
- Какво имаш пред вид?
- Ако за ползването на някой сайт се изисква регистрация чрез твоето име или имейл адрес, посъветвай се с учителя или с родителите си.
- Не съм малък и глупав!!!
- Обаче ти си от начинаещите. Например, ти се страхуваш от вирусите. Тогава, ако получиш послание от непознат адрес, не отговаряй, не го отваряй даже, а най-добре е веднага да го изтриеш.
- Тоест любопитството може да ми навреди. Така ли?
- Има и още нещо. Ако искаш да се възползваш от някой сайт, никога не оповестявай пълното си име, адреса или телефонния си номер.

■ ДИАЛОГ 5

- Какво означава думата *нетикет*?
- Това е от английски: Интернет плюс етикет – нетикет.
- И какво е нетикетът?
- Той включва основните правила за етично поведение и общуване в Интернет.
- За какво се отнасят тези правила?
- И за съдържанието, и за формата на текстовете и много друго.
- Кой ли ще ни проверява?
- Придържането към правилата е важно за всеки, който иска да направи добро впечатление в Интернет.

■ ДИАЛОГ 6

- Използваш ли *емотикони*?
- Да, разбира се. Използването на емотиконите е важна част на нетикета, нали?
- Така е. В писмените диалози онлайн емотиконите донякъде заместват интонацията, жестовете и мимиките.
- Не може ли да ги използваме, за максимално да съкратим обема на съобщението?
- С използването на емотиконите не бива да се прекалява. Пиши това, което би казал/-а. Уважавай онзи, на когото пишеш.
- А има ли връзка между емотиконите и Смайли?
- Без съмнение! Виж колко си приличат!

? Отговори на въпросите:

1. Какви са приликите и отликите между обикновената и електронната поща?
2. С кои изисквания – на официалното или неофициалното общуване – трябва да се съобразяваш, ако изпращаш *имейл*: на учителя си; на приятеля/приятелката си; на някоя организация?
3. Опасни ли са компютърните игри? Защо?
4. Какво се препоръчва при общуването в Интернет?
5. Какво е недопустимо в Интернет?
6. Кои са любимите ти *емотикони*?
7. Кои *социални мрежи* знаеш?

► Прочети текста.

Имейл адрес

Този адрес се състои от три части.

Потребителско име. Първата част на имейл адреса е *потребителското име*. Това е уникално име, което сте избрали Вие или Вашият интернет доставчик. Това може да е истинското Ви име или псевдоним. Фирмите могат да използват тематични потребителски имена или юридическо име на тяхната компания. Потребителското име трябва да е уникално. Двама души или две организации не могат да имат едно и също потребителско име със същия доставчик, затова доставчикът трябва първо да провери някой друг да не използва същото име, преди да Ви позволи да го използвате.

@ **Symbol** Символът „@“ е втората част от имейл адреса. Това се вписва между потребителското име и *домейна* на имейл адреса Ви. Когато вмъквате символа, Вашата програма за електронна поща разпознава знака и изпраща имейла на името на домейна, което го следва.

Домейн. Последната част от имейл адреса е *домейнът*, който може да бъде разбит на две части: пощенски сървър и домейн

от най-високо ниво. Пощенският сървър е сървърът, който хоства имейл акаунта. Например, имейл акаунтите на Yahoo използват “yahoo”, а Gmail използва “gmail” като име на сървъра. Домейнът от първо ниво е разширението, като .com, .net или .info.

Съображения. Когато се регистрирате за имейл адрес, независимо дали е безплатен или платен, помислете внимателно за Вашето потребителско име, особено ако планирате да използвате имейл акаунта си за изпращане на професионални имейли. Докато забавен псевдоним или дори улов фраза е уникална, потребителското Ви име може да не е подходящо за бъдещето общуване.

? Отговори на въпросите:

1. От какво се състои имейл адресът?
2. Какво е потребителското име?
3. Какво е домейнът? От колко части може да се състои той?
4. Как в България неофициално наричат символа @?
5. Има ли в текста думи и изрази, които не разбираш?

Д Казват, че смартфонът е телефон, компютър, фотоапарат, видеокамера, часовник, компас, диктофон, музикален плеър и навигационна система едновременно. Докажи това, като отговориш на въпроса: „Какво можем да правим със смартфоните“.

▶ Състави тематично речниче „Аз и Интернет“, като продължиш предложеното начало:

социална мрежа, форум, скайп, чат;
компютър, смартфон, таблет;
домейн, акаунт, имейл ...

Д Състави диалог на тема „Вчера получих имейл от братовчедите си.“

Д Подготви устно съобщение на тема „Аз и компютърни игри“. Използвай за основа следните въпроси:

1. Какво мислиш за компютърните игри?
2. Обичаш ли да играеш?
3. Имаш ли любима игра?
4. Колко часа на ден/седмица играеш?
5. Полезни ли са компютърните игри?
6. Кои играят повече – възрастните или децата?
7. Опасни ли са компютърните игри? Защо?

ПРИЛОЖЕНИЕ

СТЕСНЯВАНЕ И РАЗШИРЯВАНЕ НА ЗНАЧЕНИЕТО НА ДУМАТА

Във връзка с езиковия развой думите могат да претърпят **фонетични**, **граматични** и **лексикални промени**.

- **Разширяване на употребата и значението на думите.** Думата, означаваща един предмет или явление, започва да се използва за назоваване и на други предмети и явления:
 - думата **гражданин** е означавала само „*жител на град*“, а по-късно се появява ново значение „*жител на държава*“;
 - думата **женя се** първоначално е означавала „*встъпвам в брак с ЖЕНА*“, а сега означава „*встъпвам в брак, задомявам се*“ и се употребява и от двата пола;
 - думата **венец** означава „*кръг, изплетен от цветя*“ (старо значение) и „*месеста покривка на челюст*“ (ново значение);
 - думата **вълнение** е означавала „*вълнообразно движение на водна повърхност*“, по-късно – „*възбудено състояние вследствие на силни чувства*“;
 - думата **брълча** е означавала „*издаване на еднообразен звук от насекоми при летене*“, сега има и ново значение „*издаване на еднообразен звук при въртене*“, например, *моторът брълчи*;
 - от име собствено **Мавзолей** (гробницата на цар Мавзол, IV в. пр.н.е.) се образува име нарицателно „*мавзолей*“ и т.н.
- **Стесняване на значението и употребата на думите.** Отначало думата е назовавала по-широко, а по-късно назовава по-тясно по обем и по съдържание понятие:
 - думата **кърма** първоначално е имала значение „*храна изобщо*“, а сега назовава по-тясно по обем понятие „*майчино мляко*“;
 - старобългарската дума **дѣбъ** е означавала изобщо „*дърво*“, днес обозначава само един определен вид дърво – „*дъб*“;
 - думата **лѣто** е означавала „*година*“, а днес – „*най-топлия годишен сезон*“;
 - думата **месо** в старобългарския език е имала форма **мясо**, следователно е претърпяла фонетична промяна, а освен това и някои граматични промени, тъй като с отпадане на падежната система са отпаднали и падежните ѝ форми;
 - глаголят **берѣ** е означавал „*вземал*“, а днес означава само „*приблизил с ръка плодове и цветя от мястото, където растат*“;
 - думата **вреда** в старобългарския език е означавала „*синина, оток по тялото*“, а днес – „*загуба, щета*“;
 - думата **храм** в старобългарския език е означавала „*къща, дом*“ а днес – „*църква*“.
- **Промяна, при която думата нито разширява, нито стеснява значението си, а само го променя:**
 - думата **вар** в старобългарския език е означавала „*горещина, топлина*“, а днес – „*бяло вещество, което се получава от изпичане на варовик*“;
 - думата **година** в старобългарския език е означавала „*време, час*“, а днес – „*времето, за което Земята прави пълно завъртане около Слънцето – 365-366 дни*“;
 - в старобългарския език думата **брашъно** е означавала „*храна, ястие*“, а сега – „*смелени на прах зърнени храни*“.

- **Изменение, частично или напълно, в съдържанието на думата.** Названието обаче се запазва, а това означава, че се променя значението на съответната дума:
 - думата **перо** в миналото е означавала „паче перо, използвано като средство за писане“, а днес – „перо (за писане), изработено от метал“, тоест названието остава едно и също;
 - думата **стрелям** първоначално е означавала „хвърлям стрела“, а след откриването на барута – „стрелям с огнестрелно оръжие, с патрони“.

ТРАНСФОРМИРАНЕ НА ПРЯКАТА РЕЧ В НЕПРЯКА

ПРИПОМНИ СИ!

- Чужди думи, предадени без изменение, се наричат **пряка реч**.
- Чужди думи, предадени с изменение на граматичните им форми, се наричат **непряка реч**.

ЗАПОМНИ!

- Ако **пряката реч** е **разказно** или **възклицателно** изречение, трябва да се заменя с **подчинено допълнително изречение** със съюза **че**:

Пряка реч

Непряка реч

Тя веднага се сети: „От ония е дето ги гонят сега...“

→ Тя веднага се сети, **че** е от ония, дето ги гонят сега.

– Не може, синко, не може сега! – каза му тя.

→ Тя му каза, **че** е невъзможно сега.

- Ако **пряката реч** е **заповедно** изречение, трябва да се заменя с **подчинено допълнително изречение**, което започва със съюза **да**:

После селянката каза: „Скрий се в гората и стой там до довечера!“

→ После селянката му каза **да** се скрие в гората и **да** стои там до довечера.

- Ако **пряката реч** е **въпросително** изречение, заменяме с **непряк въпрос**, тоест с подчинено допълнително изречение със същата въпросителна дума:

– **Къде**, деца, **къде** да се скрия? – попита момъкът.

→ Момъкът попита децата **къде** да се скрие.

– Деца, мога **ли** да се скрия в това село? – попита той.

→ Той попита децата **може ли** да се скрие в това село.

- При трансформиране на **пряката реч** в **непряка** личните местоимения и глаголите се променят обикновено в трето лице:

Тя си мислеше: „**Да направя** това добро.“

→ Тя си мислеше **да** **направи** (3 л.ед ч.) **това добро**.

Добрата българка му каза: „**Скрий се** в гората и **ме чакай** тази нощ.“

→ Добрата българка му каза **да се скрие** (3 л.ед ч.) **в гората** и **да я чака** тази нощ.

ЗАПОМНИ!

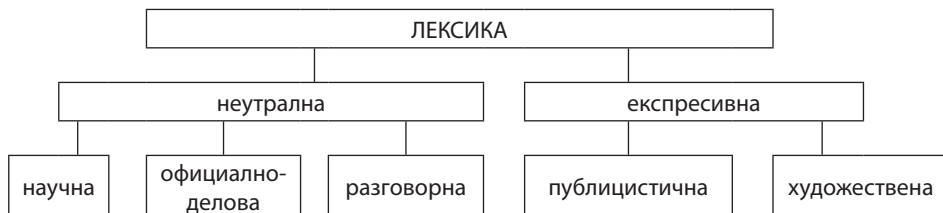
- **Непряката реч** не се поставя в **кавички**.
- Пред **непряк въпрос** **запетая** не се слага. **НО:** *Каж*и (повелит.форма), *ще дойдеш ли?* *Бабо* (обръщение), *къде да се скрия?*
- След **непряк въпрос** не се поставя **въпросителна**.

- Въпросите, които изискват отговор *да/не*, в непряката реч се употребяват с частицата **дали**:
 - Ще дойдеш ли у нас? – → Тя попита Стефчо **дали** ще дойде попита тя Стефчо.
у тях.
 - **Да**, ще дойда. – отговори той → Той отговори, че ще дойде.

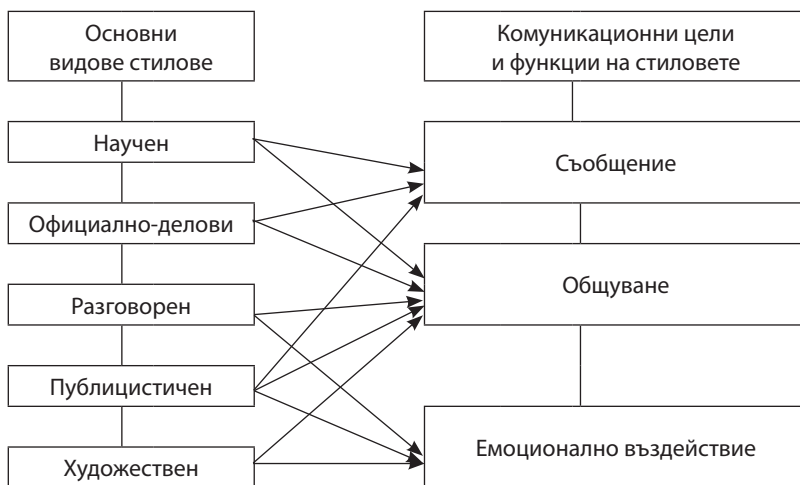
РЕЧНИКОВ СЪСТАВ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ДОМАШНА ЛЕКСИКА		ЧУЖДА ЛЕКСИКА		
СЛАВЯНСКА ЛЕКСИКА	ПРАБЪЛГАРСКА ЛЕКСИКА	ЗАЕМКИ (напълно усвоени чужди думи, за които няма съответни домашни думи)	МЕЖДУНАРОДНА КУЛТУРНА ЛЕКСИКА (думи, възприети в различни езици по света)	ЧУЖДИЦИ (дублират домашни по произход думи)
глава, око, брат, сестра, майка, небе, земя, вода, бряг, дъжд, бреза, цвят, ябълка, мил, смърт и др.	българи, боил, белег, бисер, кумир, бъбрек, тояга, шейна, шаран, сукман, ковчег, шарка, хан, чаша и др.	захар, костюм, хора, раница, нефт, елемент, хотел, плик, маса, молив и др.	атом, логика, класа, студент, мач, нация, бокс, опера, апарат, деспот, танц, биология, математика, дебют, мащаб, ринг и др.	мерси, къоше, неудачен, регион, абсурд, ситуация, резон, корекция, апел, аматьор, корекция, консенсус и др.

СТИЛОВО РАЗСЛОЕНИЕ НА ЛЕКСИКАТА

СТИЛОВО РАЗДЕЛЕНИЕ НА ЕЗИКА

ОСНОВНИ ДЕЛЕНИЯ В ЛЕКСИКАТА

По смислово-логическо отношение между думите		Откъм актуалност и употреба	
Синоними	Примери	Архаизми	Примери
Думи или изрази, които имат еднакво или близко лексикално значение.	<i>жарък и зноен; звездей и пирон; богат и оholen; уред и апарат</i> и т.н.	Думи, излезли от активна употреба. Заменени са с нови названия.	<i>мир (свят), бран (война), раб (роб), тат (крадец), зандан (затвор), лоб (чело)</i> и др.
Антоними	Примери	Актуална лексика	
Двойки думи с противоположно лексикално значение, но от една и съща част на речта.	<i>ден – нощ; горе – долу; високо – ниско; добър – зъл; смее се – плача</i> и т.н.	Думи, които днес се употребяват масово от хората в ежедневно езиковата практика.	Върху актуалната лексика се отразяват промените в живота на обществото.
Омоними	Примери	Неологизми	Примери
Думи с еднакъв звуков състав, но различни по речниково значение.	<i>ток (на обувка) – ток (електр.); тон (тегло) – тон (звук) – тон (риба)</i>		
Пароними	Примери	Думи, които са се появили през най-новия етап от разво на речниковия състав и не са напълно усвоени от езиковата система.	<i>приватизация, реституция, бизнес, виртуален, консенсус, спонсор, сървър, бодигард, презентация, кастинг</i> и др.
Думи, близки по звуков състав, но с различно речниково значение.	<i>постъпка – простъпка индиец – индианец</i> и под.		

РЕЧНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ЗАПОМНИ!

- **Лексикографията**, т.е. теорията и практиката за съставяне на речници, е дял от лексикологията.
- Думата **лексикография** е съставена от гръцките думи *lexicon* (речник) и *grapho* (пиша) и означава „писане, съставяне на речници“.
- Речниците се делят на **лингвистични** и **нелингвистични**.
- Лингвистичните речници биват **едно-, дву- и многоезични**.

Видове речници		Примери
Лингвистични	Едноезични	„Тълковен речник на българския език“ „Фразеологичен речник на българския език“ „Синонимен речник на българския език“ „Речник на редки и остарели думи в българския език“ „Римен речник на българския език“ и много др.
	Двуетични	„Френско-български речник“ „Българо-английски речник“ „Българо-немски речник“ „Немско-български речник“ „Руско-български речник“ и др.
Нелингвистични (енциклопедични)		Кратка българска енциклопедия Енциклопедия „България“ и др.

- **Тълковните** речници са представят словното богатство на езика, като обясняват значението на думите със средствата на същия език (тоест без превод на друг език). Тълковният речник е ценно средство за повишаване на езиковата култура. Основната му задача е да класифицира и да обясни значението/значенията на думите.
- **Енциклопедичните** речници са особен вид научнопопулярни, а не езикови справочници. Те се отнасят към нелингвистични речници. В енциклопедията, за разлика от речника, се говори по-обстойно, от фактическо и от историческо гледище, за самите предмети, лица, събития, географски обекти и пр.
- **Речниците на чужди думи** обясняват значение/значения на думите от чужд произход. Те са разновидност на тълковните речници.
- **Терминологичните речници** обясняват термини от отделни области на науката, техниката и културата.
- **Синонимните речници** представят синонимното богатство на езика, като дават думите в удобен за справка вид, събрани в синонимни гнезда.
- В **правописните** и **правоговорните речници** са представени известни трудности от правописно и правоговорно гледище.
- **Историческите речници** представят словното богатство на езика от определена историческа епоха. Важна разновидност на историческите речници са **етимологическите речници**, които обясняват произхода на думите.
- Най-обикновен тип **преводни речници** са двуетичните, в които думите на един език, подредени по азбучен ред, се превеждат на друг език. **Двуетичните речници** се използват за превод от български и обратно.

ЗАПОМНИ!

- При сродни езици, които имат много общи думи, се съставят понякога **диференциални речници**, които съдържат само **различните** думи между двата езика.
- **Многоезичните преводни речници** се срещат рядко. Обикновено това са терминологични речници.

► Потърси в Интернет необходими материали и подготви доклад за българските лексикографи: Найден Геров, Любомир Андрейчин, Стоян Младенов, Георги Бакалов, Стоян Стойков. и др.

АНОТАЦІЯ І ОТЗИВ

Днес постоянно се появяват много нови книги, филми, спектакли и др. Най-бързият начин да се ориентираш в новините на изкуството, науката, техниката и т.н. е да прочетеш **анотацията**, която съдържа най-важните данни за даден продукт.

Като разглеждаш нови книги, на гърба им ще видиш **отзив**, който представя книгата.

В театралната програма можеш да прочетеш за предстоящия спектакъл.

В киното ще си избереш филма, който ще гледаш, с помощта на диплянка.

Анотациите и отзивите можеш да видиш в Интернет, във вестниците, по телевизията и т.н.

ЗАПОМНИ!

- И в анотацията, и в отзива за книгата се съдържа информация за: жанра на произведението; авторите на произведението; времето и мястото, с които е свързана появата на произведението; съдържанието на произведението.
- Отзивът освен това може да съдържа информация за достоинства и недостатъците на произведението.

ВНИМАВАЙ!

- Ако пишеш отзив за книга, трябва да имаш в текста си **библиографска справка**, която можеш да включиш в текста или да я сложиш пред него. Справката съдържа: заглавие на творбата; името на автора/авторите; название на издателството; годината на издаването.
- Ако пишеш отзив за филм, задължително включи в текста **кинематографска справка** за филма, която да съдържа: заглавие на филма; уточнение за жанра му; годината на създаването на филма; название на филмовата компания; имената на създателите (режисьор, сценарист, изпълнители на главните роли и др.)

ВНИМАВАЙ!

- Във фактологическата част на отзива и анотацията се използват думи в тяхното **пряко** значение.
- В отзива, при оценяване на произведението, за по-ефектно изразяване, се използва и емоционалната лексика: не **анимация**, а **забавна анимация**; не **комедия**, а **очарователна комедия** и под.
- Отзив – това е доста кратък текст, обаче с преобладаваща коментарна функция.

РЕЧНИК

Диплянка – това е печатно издание, издадено с рекламна цел, което представлява дълга лента, сгъната няколкократно до постигане на по-малък формат и на възможност за разглеждане като албум.

Напиши анотация или отзив (по избор):

- за нова книга; – за телевизионно предаване;
- за нов филм; – за компютърна игра.

Отговори на въпросите:

1. От какво би трябвало да се състои справка за телевизионно предаване?
2. От какво би трябвало да се състои справка за нова компютърна игра?

СЪДЪРЖАНИЕ

Текст. Стил.....	5
Езиково общуване и текст.....	5
Признаци на текста.....	6
Структурни части на текста.....	6
Начини за свързване на изреченията в текста.....	6
Функционални стилове.....	8
Особености на официално-деловия стил.....	8
Разговорният стил.....	10
Устни и писмени ученически текстове.....	12
Съчинение разсъждение – отговор на въпрос.....	12
Текст в масовата комуникация.....	14
Информационна бележка.....	15
Книжовен език и диалекти.....	17
Развой на българския книжовен език.....	17
Диалектно деление на българския език.....	19
Задача за учителя и учениците.....	21
Примерен въпросник за определяне на най-характерните особености на говора.....	21
Думата като единство от речниково и граматическо единство.....	24
Морфемен състав на думата.....	24
Правопис и правоговор на представките и наставките.....	26
Обезвучаване на съгласните в края на думите.....	27
Промени на звукове в корена и наставката.....	28
Лексикално и граматическо значение на думата.....	34
Глагол.....	39
Вид на глагола.....	39
Залог на глагола.....	41
Видове глаголи по значение и форма.....	44
Лични и безлични глаголи.....	44
Преходни и непреходни глаголи.....	45
Възвратни глаголи.....	47
Нелични глаголни форми.....	50
Причастие.....	50
Сегашно деятелно причастие.....	51
Минало страдателно причастие.....	55
Минало свършено деятелно причастие.....	57
Минало несвършено деятелно причастие.....	61
Деепричастие.....	63
Отглаголни съществителни.....	67
Основни глаголни времена.....	70
Сегашно време.....	70
Бъдеще време.....	71
Минало свършено и минало несвършено време.....	72
Сложни глаголни времена.....	77
Минало неопределено време.....	77
Словоред при употреба на минало неопределено време.....	78
Употреба на минало неопределено време.....	80
Минало предварително време.....	82
Словоред при употреба на минало предварително време.....	83
Бъдеще предварително време.....	87
Бъдеще време в миналото.....	91
Бъдеще предварително време в миналото.....	94
Наклонение.....	95
Изявително и преизказно наклонение.....	96
Образуване и употреба на изявителните и преизказните глаголни времена.....	97

Повелително наклонение.....	102
Прости форми на повелителното наклонение.....	102
Сложни форми на повелителното наклонение.....	105
Условно наклонение.....	109
Особени форми на спомагателния глагол съм.....	110
Употреба на формите за условно наклонение.....	111
Синтаксис.....	114
Словоред.....	114
Словосъчетание и изречение.....	117
Видове словосъчетания.....	118
Видове изречения по състав и по цел на изказването.....	120
Разширени части на изречението.....	123
Видове сказуеми.....	126
Глаголно сказуемо.....	127
Съставно именно сказуемо.....	129
Сказуемно определение.....	131
ГОДИШЕН ПРЕГОВОР.....	134
Грамматически категории на глагола.....	134
Нелични форми на глагола.....	140
Причастие.....	141
Деепричастие.....	143
Съвместна употреба на глаголните времена и наклонения.....	145
Грамматични норми на българския език.....	149
ЧЕТЕМ, ПРЕРАЗКАЗВАМЕ, НАУЧАВАМЕ НАИЗУСТ.....	153
Бележити дати в българската история.....	153
Съединение на Източна Румелия с Княжество България.....	153
Денят на българската просвета	
и култура и на славянската писменост.....	161
България древна и млада.....	165
Княз Борис – Покръстителят на българите.....	165
Древна Сердика и нова София.....	169
Из украинската литература.....	176
Украинската поезия в преводи на Нико Стоянов.....	176
Стихове за деца.....	179
Детски песнички.....	180
Украински народни приказки.....	181
Националната култура на българския народ.....	182
Оперното изкуство.....	182
Из българската литература.....	183
Иван Вазов.....	183
Елин Пелин.....	187
Йордан Йовков.....	193
Език свещен на моите деди.....	197
Народни обичаи.....	201
Лазаровден.....	201
Цветница.....	204
Ние и природата.....	206
Опазване на околната среда.....	206
Дунав – европейска река.....	211
Родопите и Стара планина.....	215
ДИАЛОЗИ.....	218
ПРИЛОЖЕНИЕ.....	240

Навчальне видання

ТЕРЗИ Вероніка Мечеславівна

БОЛГАРСЬКА МОВА

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

2-ге видання, перероблене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
„Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей”

У підручнику використано ілюстративні матеріали
з вільних інтернет-джерел

Редактор Х. Ніколова
Коректор М. Ніколов
Технічний редактор С. Максимець
Дизайн і верстка П. Давиденка

Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 20,08. Обл.-вид. арк. 18,0. Наклад 1166 прим. Зам. № 1592.

Видавець і виготовлювач МПП „Букрек”,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці, 58000.
Тел.: (0372) 55-29-43. E-mail: info@bukrek.net. www.bukrek.net.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.